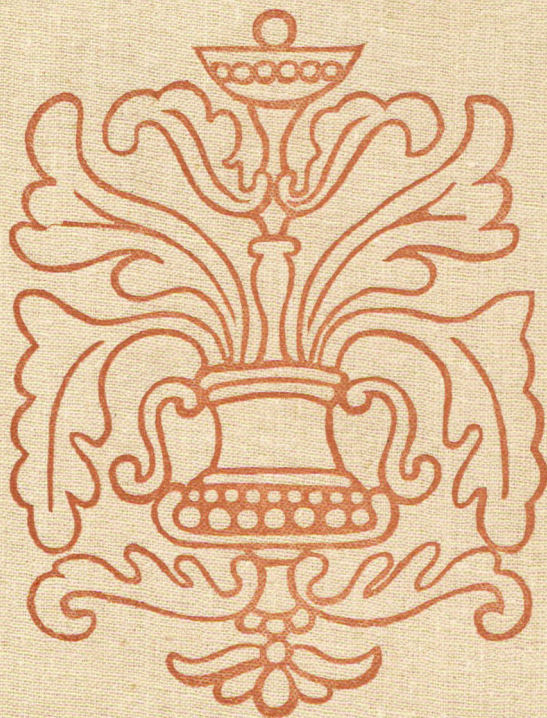

Н.І.Здановіч
А.А.Трусаў

**БЕЛАРУСКАЯ
ПАЛІВАНАЯ
КЕРАМІКА
XI-XVIII стст.**

Н. І. ЗДАНОВІЧ
А. А. ТРУСАЎ

БЕЛАРУСКАЯ ПАЛІВАНАЯ КЕРАМІКА ХІ-ХVІІІ стст.

Пад рэдакцыяй
доктара гістарычных навук
Г. В. Штыхава

МІНСК
«НАВУКА І ТЭХНІКА»
1993

ББК 63.4(2Б)

З-46

УДК 738(476) (091) «10/17»

Исследуются производство и распространение на территории Беларуси глазурованной посуды, изразцов, строительных материалов, других предметов из керамики (подсвечников, трубок, детских игрушек, свистков), их историческое развитие, ассортимент, способ формовки, типология, орудия труда.

Рассчитана на археологов, историков, краеведов, этнографов, художников-керамистов, тех, кто интересуется историей и культурой Беларуси.

Рецензенты:

кандидаты гiстарычных навук
А. К. Краўцэвіч, В. Е. Собаль

Здановіч Н. І., Трусаў А. А.

З-46 Беларуская паліваная кераміка XI—XVIII стст./Пад рэд.
Г. В. Штыхава.— Мн.: Навука і тэхніка, 1993.— 183 с.: іл.
ISBN 5-343-01033-4.

Зданович Н. И., Трусов О. А. Белорусская глазурованная керамика XI—XVIII вв.

Даследуюцца вытворчасць і распаўсюджанне на тэрыторыі Беларусі паліванага посуду, кафлі, будаўнічых матэрыялаў, іншых прадметаў з керамікі (падсвечнікаў, люлек, дзіцячых цацак, свістулек), іх гiстарычнае развіццё, асартымент, спосаб фармоўкі, тыпалогія, прылады працы.

Разлічана на археолагаў, гісторыкаў, краязнаўцаў, этнографікаў, мастакоў-керамістаў, тых, хто цікавіцца гісторыяй і культурай Беларусі.

0504000000—138
З—16—92
М 316(03)—93

ББК 63.4(2Б)+85.125(2Б)

ISBN 5-343-01033-4

© Здановіч Н. І., Трусаў А. А., 1993

У мінулым познесярэднявечная, у тым ліку і паліваная, кераміка не прыцягвала асаблівай увагі археолагаў, хоць яшчэ ў пачатку XX ст. пра неабходнасць яе вывучэння гаварылі асобныя даследчыкі¹. Звычайна лічылася, што гэтым павінны займацца этнографы. І на самай справе, у сваіх экспедыцыях па Паўночна-Заходняму краю М. Анімеле, А. К. Сержпутоўскі, І. А. Сэрбаў, П. В. Шэйн, Е. В. Раманаў разам са зборам інфармацыі па фальклору надавалі ўвагу мясцовым назвам посуду з падрабязным апісаннем яго формы і прызначэння. Этнографы не абмяжоўваліся простым апісаннем посуду, а спрабавалі вызначыць месца вытворчасці, акрэсліць арэал распаўсюджвання². Пры гэтым вызначаліся канструкцыі печы, даваліся звесткі пра асобную кафлю³.

Больш каштоўнымі з'яўляюцца этнаграфічныя даныя пра тэхналогію вытворчасці ганчарных вырабаў. Напрыклад, у працы Я. Тарпановіча падрабязна апісваецца паслядоўнасць аперацый па падрыхтоўцы фармавачай масы, пачынаючы ад здабычы гліны, у адной з вёсак Навагрудскага павета⁴. Н. Я. Нікіфароўскі першым з этнографаў спецыяльна даследаваў непаліваную і паліваную кераміку, што была знойдзена ў Віцебску. Ён прапанаваў падзяліць яе на групы: ахвярны, пахавальны, кухонны посуд (гаршкі, патэльні на трох ножках з круглымі ці пляскаватымі пустацелымі ручкамі) і начынні для пітва («двуручныя братыны і адноручныя сосуды»). Даследчык падрабязна апісаў глянкі і біклагі⁵.

Да канца XIX ст. паступленні посуду XIV—XVIII стст., у тым ліку і паліванага, а таксама кафлі ў музейныя фонды былі рэдкай з'явай⁶. У пачатку XX ст. у Смаленску археолагі зафіксавалі ўвесь матэрыял, нават посуд з пластоў часоў Айчынай вайны 1812 г. Кераміка падзелена на храналагічныя перыяды і падрабязна апісана⁷.

На тэрыторыі Беларусі ў ліку першых надалі ўвагу сярэднявечным ганчарным матэрыялам Ю. Ядкоўскі і З. Дурчэўскі (даследавалі адпаведна гарадзішча ў Ваўкавыску і Стары замак у Гродне)⁸. Звесткі пра

¹ Данилевич В. Е. Записки по археологии и нумизматике // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков, 1905. Т. 16. С. 391.

² Сербов И. А. По дреговичской области летом 1911 г. // Записки северо-западного отделения императорского Русского географического общества. Вильно, 1912. Кн. 3.

³ Романов Е. Р. По гродненскому Полесью // Записки северо-западного императорского Русского географического общества. Вильно, 1911. Кн. 2. С. 69.

⁴ Тарпанович Яков. Гончарные изделия крестьян Городищской волости Новогрудского уезда Минской губернии // Записки северо-западного отделения императорского Русского географического общества. Кн. 3. С. 332—339.

⁵ Гончарные терракоты Витебска. Витебск, 1897.

⁶ Фурсов М. В. Описание Могилевского музея. Могилев, 1898. № 18—20.

⁷ Неклюдов М. Н., Писарев С. П. О раскопках в Смоленске. Смоленск, 1901.

⁸ Durczewski Zdz. Staru zamek w Grodnie w świetle wykopalisk dokonanych w latach 1937—1938. Grodno, 1939 (odbitka z czasopisa «Niemen». 1939. N 1).

паліваныя пліткі падлогі XII ст., знойдзеныя падчас раскопак Барыс-глебскай (Каложскай) царквы ў Гродне, надрукаваў у сваёй манаграфіі Ю. Ядкоўскі⁹.

Вядомы беларускі археолаг І. М. Хозераў пры вывучэнні Вялікага сабора Бельчыцкага манастыра ў Полацку знайшоў рэшткі падлогі з квадратных паліваных плітак¹⁰.

Пасля Вялікай Айчыннай вайны падчас раскопак на тэрыторыі Мінскага замчышча, якімі кіраваў В. Р. Тарасенка пры ўдзеле А. і У. Галубовічаў, керамічныя матэрыялы XIV—XVIII стст. фіксаваліся разам з ранейшымі, але не былі апублікаваны.

М. М. Варонін надаў вялікую ўвагу вывучэнню керамікі ў кнізе пра Гародню, у якой прыводзяцца профілі начынняў (патэльняў-латак, гаршкоў, гладышоў)¹¹, даецца кароткая характарыстыка ганчарнай справы да XV ст. Даследчык звярнуў вялікую ўвагу на шматлікія паліваныя пліткі падлогі, знойдзеныя падчас раскопак Ніжняй царквы XII ст. на Старым замку ў Гродне. Пазней на матэрыялах яго даследаванняў М. В. Малевская прапанавала рэканструкцыю падлогі XII ст., выкладзенай з разнастайных па форме і колеру керамічных плітак¹².

Вялікую колькасць паліваных плітак падлогі археолагі знайшлі падчас раскопак старажытнага Пінска¹³ і Турава.

Аднак у 50-я гады зноў пазначылася тэндэнцыя аб'якавых адносін да «позніх» матэрыялаў XIV—XVIII стст. Яны заносзяцца ў склад «смецця», «баласту». Перад пачаткам раскопак слой, што ўтрымліваў знаходкі гэтага часу, здымаўся без перагляду або проста скопваўся з дапамогай тэхнікі, пра што сведчаць тагачасныя археалагічныя справаздачы.

Усё гэта стварыла значныя цяжкасці пры вывучэнні беларускай матэрыяльнай культуры XIV—XVIII стст. (матэрыялы практычна адсутнічалі) і надоўга зрабіла ганчарства XIV—XVIII стст. «белай плямай» у археалагічнай навуцы. Разам з тым у 50—60-я гады з'явіліся новыя працы польскіх археолагаў, прысвечаныя тэхналогіі вытворчасці познесярэднявечнага посуду і характарыстыцы яго формаў¹⁴. Даследаваліся матэрыялы з тэрыторыі Польшчы і праводзіліся этнаграфічныя паралелі з беларускім ганчарствам. У прыватнасці, супастаўляецца час з'яўлення новых тэхналагічных прыёмаў з тэрыторыі Беларусі.

У гэты час плённа працавалі і літоўскія археолагі. Акрамя паліванага посуду яны сабралі значную калекцыю кафлі. Найбольшая колькасць разнастайнай паліванай і паліхромнай кафлі была знойдзена ў 1955—1961 і 1964 гг. на тэрыторыі Ніжняга віленскага замка¹⁵. Уважліва паўстала неабходнасць вывучэння беларускіх познесярэднявечных матэрыялаў.

Ужо ў 60-я гады археолагі П. Ф. Лысенка, Г. В. Штыхаў падчас даследавання культурнага пласта старажытных гарадоў Беларусі звяртаюць увагу на познесярэднявечныя матэрыялы. Вызначаліся агульныя

⁹ Jodkowski J. Świątynia warowna na Koloży w Grodnie. Grodno, 1936.

¹⁰ Хозераў Іван. Полацкая архітэктура XI—XII стагоддзяў у святле новых даследаванняў // Маладосць. 1991. № 10. С. 153.

¹¹ Воронин Н. Н. Древнее Гродно // МИА. 1954. № 41. С. 169 (рис. 90), 171 (рис. 91).

¹² Малевская М. В. К реконструкции майоликового пола Нижней церкви в Гродно // Культура Древней Руси. М., 1966.

¹³ Равдина Т. В. Поливные керамические плитки из Пинска // КСИА. 1963. Вып. 96.

¹⁴ Gardawski A., Kruppe J. Późnośredniowieczne naczynia kuchenne i stolowe. Szkice staromiejskie. W., 1955; Kruppe J. Studia nad ceramiką XIV w. ze starego miasta w Warszawie. W.; Wr.; Kr.; Gd., 1961; Hołubowich W. Garncharstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi. Toruń, 1950.

¹⁵ Таутавичюс А. Изразцы вильнюсского замка (XVI—XVII вв.). Вильнюс, 1969.

тэндэнцыі ў эвалюцыйным развіцці асноўнай формы — непаліванага гаршка пасля другой паловы XIII ст.¹⁶ У 40—60-я гады познесярэднявечныя керамічныя матэрыялы, у тым ліку паліваны посуд і будаўнічая кераміка, сталі аб'ектам даследавання рускіх вучоных-археолагаў і этнографу¹⁷.

У 70-я гады дзякуючы намаганням польскіх, літоўскіх і ўкраінскіх даследчыкаў мы атрымалі ўяўленне пра асаблівасці формаў і тэхналогію ганчарнай справы перыяду позняга сярэднявечча¹⁸. Гэта дало магчымасць параўнаць іх з матэрыяламі з беларускай тэрыторыі і атрымаць даныя пра падабенства і розніцу ў форме, асартыменце і дэкаратыўных якасцях посуду.

Аднак з-за яўнай недастатковасці фактычнага матэрыялу было неабходна працягваць збор калекцый познесярэднявечнага посуду, будаўнічых матэрыялаў і кафлі, у тым ліку і паліваных экзэмпляраў, каб мець уяўленне пра рэгіянальныя асаблівасці беларускага ганчарства ў гэты перыяд на тэрыторыі Беларусі. З 70-х гадоў пачаліся грунтоўныя даследаванні ў Віцебску і Полацку, гарадоў і замкаў Панямоння, а з канца 70-х — усходніх раёнаў Беларусі (Магілёў, Мсціслаў, Крычаў), тэрыторыі Палесся. Частка матэрыялаў знайшла адлюстраванне ў артыкулах і манаграфіях¹⁹. Таксама пачалося вывучэнне познесярэднявечных сельскіх паселішчаў²⁰. У апублікаваных матэрыялах маюцца звесткі і пра паліваны посуд, аднак яны ў большасці выпадкаў вельмі ўрывачныя. В. М. Ляўко зроблена спроба падрабязна спыніцца на характарыстыцы посуду, у тым ліку паліванага²¹.

У пачатку 80-х гадоў да прац археолагаў у галіне вывучэння керамічнай вытворчасці дадаліся даследаванні мастацтвазнаўцаў²². Па-раней-

¹⁶ Лысенко П. Ф. Города Туровской земли. Мн., 1974; Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.) Мн., 1978; Енжа. Древний Полоцк IX—XIII вв. Мн., 1975.

¹⁷ Рабинович М. Г. Московские гончары XVI—XVIII вв. (Археологические материалы) // КСИЭ АН СССР. 1946. № 1. С. 69—73; Енжа. Московская керамика // МИА. 1949. № 12; Розенфельдт Р. Л. Московское керамическое производство XII—XVIII вв. // САИ. 1968. Вып. Е 1—39.

¹⁸ Historia kultury materialnej Polski. W zarysie. W.; Wr.; Kr.; Gd., 1978. Т. I—IV; Mikołajczyk A. Naczynia datowane skarbnami monet XIV—XVIII w. na ziemach Polskich. W.; Wr.; Kr.; Gd., 1977; Volkaite-Kulikauskiene R. Punios Piliakalnis. V., 1974; Середні вікі на Україні, Київ, 1971. Вип. 1; Кілієвич С. Р. Розкопки Великого Ярославово двору в Києві (1972—1973 гг.) // Археологія. 1977. № 21. С. 92—101.

¹⁹ Розенфельдт Р. Л. Белорусские изразцы // Древности Восточной Европы. М., 1969; Паничева Л. Г. Полоцкая архитектурно-декоративная керамика XIV—XVII вв. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. 1980. Вып. 160; Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. Мн., 1981; Паничева Л. Г. Изразцы и изразцовые печи позднесредневекового Полоцка // СА. 1981. № 3; Трусаў А. А. Беларуская чарапіца // ПГКБ. 1983. № 1; Трусаў А., Угрыновіч У. Беларуская паліхромная кафля // Мастацтва Беларусі. 1983. № 4; Трусаў А. А., Чарняўскі І. М., Кукуня В. Р. Архітэктурна-археалагічныя даследаванні гістарычнага цэнтра Магілёва // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1983. № 5; Здановіч Н. І. Мірская бытавая кераміка // ПГКБ. 1983. № 3; Здановіч Н., Краўцэвіч А. Старажытны цэнтр Гродна // ПГКБ. 1985. № 1; Трусаў А. А. Кафля Мірскага замка // Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984; Трусав О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI—XVII вв. Мн., 1988.

²⁰ Шаблюк В. У. Феадальныя пасяленні XVI—XVIII стст. на р. Зэльвянцы // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1984. № 1.

²¹ Левко О. Н. Витебск XIV—XVIII вв. Мн., 1984.

²² Пазняк З. С. Рэха даўняга часу. Мн., 1986; Янушкевіч Ф. І. Фарміраванне традыцый ракаўска-івянецкай керамікі (па матэрыялах позняга сярэднявечча) // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1982. № 4. С. 80—82.

шаму працягваўся перыяд наапаўнення матэрыялаў. У гэтай справе вялікая роля належыць даследаванням археолагаў з Беларускага рэстаўрацыйна-праектнага інстытута. Аўтары ўдзячны археолагам І. М. Чарняўскаму, А. К. Краўцэвічу, М. А. Ткачову, А. М. Кушнярэвічу, І. І. Сінчуку, З. Л. Яцкевічу за магчымасць азнаёміцца і выкарыстаць іх матэрыялы, большасць з якіх яшчэ не публікавалася.

Удалая спроба абагульніць звесткі аб развіцці народнага ганчарства на тэрыторыі Беларусі па этнаграфічных даных зроблена С. А. Мілючэнкавым²³. У манаграфіі разгледжаны асаблівасці асартыменту, тэхналогіі і тыпалогіі розных відаў посуду, прыведзены этнаграфічныя паралелі з суседнімі тэрыторыямі. Але спробы аўтара абаперціся на звесткі па археалагічных матэрыялах XIV—XVIII стст. не заўсёды ўдалыя з-за нешматлікасці тагачасных публікацый па познесярэднявечнай кераміцы.

За апошнія гады з'явіўся шэраг артыкулаў, брашур і манаграфій, а таксама калектыўная праца па познесярэднявечных археалагічных матэрыялах (у тым ліку бытавым посудзе, кафлі і будаўнічай кераміцы)²⁴. Аднак, як правіла, ні ў адной публікацыі бытавой паліванай кераміцы не адведзена належная ўвага, яна прадстаўлена як адна з катэгорый познесярэднявечных матэрыялаў або разглядаецца толькі адна з яе груп (напрыклад, кафля).

Аўтарамі манаграфій робіцца спроба прасачыць працэс зараджэння, росквіту і развіцця вытворчасці ўсіх груп паліванай керамікі на Беларусі ў іх узаемасувязі і ўзаемаўплывах. Развіццё паліванай справы на Беларусі разглядаецца ў кантэксце агульнаеўрапейскага працэсу зараджэння і станаўлення вытворчасці паліванай керамікі, маёлікі і фаянсу ў познім сярэднявеччы.

Этнаграфамі даўно заўважана, што ў адпаведнасці з асаблівасцямі матэрыяльнай культуры (жылля, народнага адзення) і гаспадарчых заняткаў Беларусь падзяляецца на шэраг рэгіёнаў: паўночна-заходні (Панямонне), усходні рэгіён (Падняпроўе), усходняе Палессе і г. д.²⁵

Даследаванні познесярэднявечнай керамікі паказалі правамоцнасць існавання такога падзелу. Аднак у распараджэнні аўтараў знаходзіліся матэрыялы пераважна з двух рэгіёнаў — паўночна-заходняга (заходняга ў нас) і ўсходняга (ядро — Падняпроўе). Матэрыялы з іншых рэгіёнаў, вывучаныя часткова ці вядомыя па публікацыях, прыцягваліся ў якасці аналогій. Паліваная кераміка (бытавы посуд, малыя керамічныя формы, будаўнічая і архітэктурна-дэкаратыўная кераміка) разглядаецца з пункту гледжання формаўтварэння (тыпалогіі), арнаментыкі і часткова тэхналогіі іх вытворчасці. Бытавому посуду як самай шматлікай, разнастайнай і найменш вядомай катэгорыі знаходак надаецца найбольшая ўвага. Пры асвятленні пытанняў, звязаных з архітэктурна-дэкаратыўнай керамікай, шмат увагі надаецца таксама асаблівасцям канструкцый печаў розных часоў. Будаўнічая кераміка разглядаецца ў кантэксце развіцця будаўнічай справы на Беларусі ў XI—XVIII стст.

²³ Мілючэнков С. А. Белорусское народное гончарство. Мн., 1984; Ён жа. Беларускае народнае ганчарства і яго этнаграфічныя паралелі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1981. № 5.

²⁴ За яц Ю. А. Заслаўская кафля. Мн., 1990; Краўцэвіч А. Майстар — наш прадак. Мн., 1990; Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв.; Беларуская кафля. Мн., 1989; Трусаў А. А. Старонкі мураванай кнігі. Мн., 1990.

²⁵ Титов В. С. Историко-этнографическое районирование материальной культуры белорусов. Мн., 1983.

* *
*

Уступ, заключэнне, раздзелы I, II, III («Гігіенічны посуд і малыя керамічныя формы») напісаны аўтарамі сумесна. Раздзел III («Функцыі і формы паліванага посуду»; «Посуд для прыгатавання страваў»; «Сталовы і тарны посуд»; «Распісны і паліхромны посуд»), раздзел IV, раздзел V («Асаблівасці вытворчасці паліванага посуду XVIII ст.»; «Маёлікавы і фаянсавы посуд»), раздзел VI («Посуд заходняга рэгіёна»; «Паліваны посуд усходняга рэгіёна») напісаны Н. І. Здановіч. Раздзел III («Будаўнічая кераміка, паліваная і паліхромная кафля»), раздзел V («Паліваная кафля XVIII ст.»), раздзел VI («Рэгіянальныя асаблівасці кафлярства заходняга і ўсходняга рэгіёнаў») напісаны А. А. Трусавым.

ВЫТОКІ ВЫТВОРЧАСЦІ ПАЛІВАНАЙ КЕРАМІКІ НА БЕЛАРУСІ

Пытанне аб паходжанні паліванай керамікі, пошукі яе прарадзімы нязменна прыводзяць даследчыкаў на Усход, у глыбокую даўніну. Ужо ў Старажытным Егіпце цэглу-сырэц часам пакрывалі палівамі. Каляровыя палівы ўпрыгожвалі керамічную аблямоўку палацаў у Асірыі, Вавілоне, Персіі. Як адзначае Т. І. Макарава, шлях развіцця гэтай мастацкай з'явы быў далёка не роўны: перыяды росквіту змяняліся часамі поўнага заняпаду і наступны этап зусім не абавязкова пачынаўся ў той жа краіне, дзе канчаўся папярэдні¹. Напрыклад, у раннім сярэднявеччы росквіт паліванай справы прыпадае ўжо на краіны Арабскага халіфата. Аднак пры разглядзе праблемы нязменна напрошваецца пытанне: як і калі з гэтых далёкіх ад усходнеславянскага свету краін паліваны посуд і, галоўнае, ідэя яго вытворчасці трапілі да нас? Даследчыкі адзначаюць, што асноўную ролю ў гэтым адыграла Візантыя, якая праз гарады Паўночнага Прычарнамор'я садзейнічала распаўсюджванню паліванага посуду ва ўсходнеславянскія дзяржавы².

Толькі некалькі рэчаў з тых, што ў X ст. трапілі на землі Кіеўскай дзяржавы непасрэдна з Візантыі, былі знойдзены на крывіцкіх землях. У адным з Гнёздаўскіх курганоў пад Смаленскам знайшлі два кавалкі белагліняных талерак і кубак са шматколерным роспісам³.

З XI ст. у асобных гарадах усходнеславянскіх княстваў пачынае зараджацца ўласная вытворчасць паліванай керамікі, вытокі якой звязаны з будаўніцтвам першых хрысціянскіх храмаў, бо вельмі часта іх падлогі высцілаліся з керамічных паліваных плітак. Найперш гэта датычыцца Кіева, дзе побач з паліванымі пліткамі для Дзесяціннай царквы пачынае вырабляцца паліваны бела- і шэрагліняны посуд з ярка-зялёнай і цёмна-карычневай непразрыстай палівай, прычым усе начынні зроблены з бела- альбо шэрай гліны⁴. Такія ж з'явы назіраюцца ў гарадах Чарнігаве, Любечы, Вышгарадзе, Гародску⁵. Не выключана, што частка гэтых паліваных вырабаў магла ў гэты час трапіць і на тэрыторыю Беларусі ў выніку гандлёвых сувязей.

Аднак і тут у XI ст. склаліся ўмовы для ўзнікнення ўласнай вытворчасці паліваных вырабаў. У сярэдзіне XI ст. у Полацку будуюцца Сафійскі сабор. Майстры, якія прыехалі сюды з Кіева, пачынаюць вырабляць спецыяльнае шкло-смальту для аздаблення інтэр'ераў Полацкай Сафіі. Варта адзначыць, што рэцэпт вырабу свінцова-крэменязёмнага шкла

¹ Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. М., 1972; Яна ж. Поливная посуда: Из истории керамического импорта в производстве Древней Руси // САИ. Вып. ЕІ-38. М., 1967.

² Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. С. 5.

³ Тамсама.

⁴ Новое в археологии Киева. Киев, 1984. С. 288.

⁵ Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. С. 9.

для смальты, з якой выкладалася цэнтральная частка падлогі храма, адрозніваецца па свайму складу ад мазаік для падлог Кіеўскай і Наўгародскай Сафіі⁶.

Паралельна з вырабам шкла пачалася вытворчасць паліваных керамічных плітак для падлогі. У XI ст. гэтымі пліткамі выкладалася падлога ў бакавых, не вельмі прыкметных частках храма. Падчас раскопак у Полацкай Сафіі рэшткі старажытнай керамічнай падлогі на памянкавай падрыхтоўцы археолагі знайшлі ў заходнім папярочным нефе. Тут былі сабраны кавалкі паліваных плітак жоўтага і зялёнага колераў⁷.

Для вырабу паліваных плітак быў патрэбны даволі высокі ўзровень тэхналогіі рамеснай вытворчасці. Пліткі ўсіх тыпаў рабіліся з якаснай пластычнай вогнетрывалай гліны ў драўляных формах. Каб нанесці на вонкавую паверхню плітак паліву якога-небудзь аднаго колеру, іх пры абпале моцна разагравалі. Потым у спецыяльных гліняных тыгельках-ляячках расплаўлялі паліваную масу. Неабходную тэмпературу (каля 1000 °С) атрымлівалі з дапамогай меха, які заканчваўся глінянай трубкай. Затым рэдкай, амаль вадкай палівай пакрывалі верхні вонкавы бок керамічнай пліткі. Каб паліваная паверхня пліткі была роўнай, без шчылін, што маглі ўтварыцца ў выніку рознай хуткасці астывання глінянай пліткі і палівы, агонь у горне змяншалі паступова⁸.

У XII ст. у сувязі з пашырэннем на Беларусі мураванага будаўніцтва вытворчасць паліваных плітак узрастае, прычым яны цалкам замяняюць смальту ў мураваных пабудовах, а ў іншых выпадках з іх выкладаецца падлога і ў драўляных будынках.

Значная колькасць розных па форме керамічных паліваных плітак знойдзена падчас раскопак старажытнага Пінска. Пры гэтым развалу якога-небудзь мураванага ці драўлянага будынка прасочана не было. Большасць плітак не мела слядоў рошчыны і толькі на 10 паасобніках можна заўважыць слабыя сляды вапны. Сярэдняя таўшчыня вырабаў 2,1—2,6 см, зрэдку яна павялічваецца да 3,5 см. Усе пліткі пакрыты жоўтай, карычневай і зялёнай палівай. Даследчыкі прапануюць 30 варыянтаў іх розных камбінацый для аздаблення керамічнага ўзору падлогі⁹. У 1993 г. шмат паліваных плітак знойдзена ў Тураве.

Паліваныя пліткі з Друцка і Лагойска знойдзены па-за межамі будаўнічага комплексу. Друцкія пліткі квадратнай формы (9×9 см), пакрыты жоўтай ці зялёнай палівай, на іх адсутнічаюць сляды вапны¹⁰.

Жоўтая паліваная плітка з Лагойска не мае рэшткаў рошчыны. Яна квадратная (8×8 см) і мае таўшчыню 2 см. Г. В. Штыхаў лічыць, што такімі пліткамі высцілалася падлога ў драўлянай царкве¹¹.

У XII—XIII стст. вытворчасць паліванага посуду з пабочнай галіны ў майстэрнях па вырабу паліваных плітак у буйных усходнеславянскіх гарадах, у тым ліку і на Беларусі, ператвараецца ў самастойную. Адначасова ўзнікае мясцовая паліваная вытворчасць у гарадах Крыма, адкуль паліваныя вырабы па старых шляхах маглі трапляць у розныя гарады Кіеўскай Русі. Гэтая з'ява між тым магла паскорыць развіццё самастойнай вытворчасці паліванай керамікі ў такіх буйных цэнтрах

⁶ Шапова Ю. Л. О древнерусском стекловарении // Древняя Русь и славяне. М., 1978. С. 211.

⁷ Булкин В. А. Работы в Верхнем замке в Полоцке // АН 1979 года. М., 1980. С. 358—359.

⁸ Кошовий О. П. Будівельна кераміка України. Київ, 1988. С. 56.

⁹ Равдина Т. В. Поливные керамические плитки из Пинска // КСИА. 1963. Вып. 96. С. 111.

¹⁰ Алексеев Л. В. Раскопки в Друцке // АО 1965 года. М., 1966. С. 169.

¹¹ Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли XI—XIII вв. С. 91.

будучай этнаграфічнай Беларусі, як Полацк, Мсціслаў, Смаленск, Тураў, Пінск і Навагрудак.

Т. І. Макарава падрабязна апісала тыя нешматлікія фрагменты паліванага посуду, што трапіліся ў пластах XII—XIII стст. у Мсціславе, Друцку, Тураве, Полацку і Пінску¹². Аднак неабходна яшчэ раз засяродзіць увагу на агульных рысах у форме і арнаментыцы выяўленых фрагментаў. Як бачна на мал. 1, амаль ва ўсіх гарадах знойдзены фрагменты збаной з горлам-раструбам, ля асновы якога абавязкова прысутнічае валік (мал. 1: 1—6, 12) (Мсціслаў, Друцк, Тураў). Збаны такой жа формы вырабляліся ў Кіеве, Любечы, Чарнігаве¹³. Кавалак такога ж горла знойдзены аўтарамі падчас раскопак у Мазыры (мал. 2: 4). Звяртае ўвагу яшчэ адна агульная рыса: шмат якія кавалкі посуду арнаментаваны лінейным ці лінейна-хвалістым арнаментам, або так званай пляцёнкай, нанесенай пяці- ці шасцірадным грабенчыкам (мал. 1: 7—12). Не з'яўляюцца выключэннем і кавалачкі керамічных сценак з Мазыра (мал. 3: 5, 6). На белагліняных сценаках бачны згаданыя віды арнаментаў. Гэтыя ж віды арнаментаў паўтараюцца літаральна дакладна на посудзе з Чарнігава і Кіева. Частка посуду з Мазыра арнаментавалася і па-іншаму (мал. 3: 7, 8). Як у Любечы, так і ў Мсціславе знойдзены фрагменты васьмігранных ручак. Гэтыя факты Т. І. Макарава тлумачыць як доказ уздзеяння традыцый паліванай вытворчасці кіеўскіх майстэрняў на суседнія гарады. Аднак яна адзначае, што найбольш блізкія па стылю керамічныя вырабы з Мсціслава і Любеча, нібы іх рабіла рука аднаго майстра. Зрабіць здагадку пра тое, што ўвесь гэты посуд прывазны ці паходзіць з аднаго цэнтра, замянае своеасаблівасць формаў шэрага фрагментаў з розных цэнтраў (Турава, Пінска, Полацка, Мсціслава). Відаць, мае месца верагоднасць адначаснага існавання трох з'яў: наяўнасць пэўнай колькасці прывазных вырабаў, стварэнне вырабаў пад уздзеяннем традыцый гарадоў паўднёвага Прыдняпроўя, з'яўленне керамічных вырабаў на падставе традыцый уласнай непаліванай вытворчасці. На ўсе гэтыя пытанні тэарэтычна можна адказаць толькі на падставе абагульнення як мага большай колькасці атрыманага матэрыялу.

Сярод гарадоў заходняга беларускага рэгіёна, безумоўна, буйнейшым цэнтрам па вытворчасці паліванага посуду ў XII—XIII стст. быў Навагрудак, дзе побач з прывазной белаглінянай керамікай вырабляўся паліваны посуд з каляровай гліны.

Асноўная маса паліванага посуду (180 фрагментаў, якія належалі не менш чым да 50 начынняў) знойдзена на тэрыторыі Вакольнага горада. Па гатунку гліны, рэцэпту палівы і асартыменту вырабаў навагрудская паліваная кераміка падзяляецца на чырвонагліняную і белагліняную. З чырвонай гліны зроблены гаршкі, біканічныя начынні, накрыўкі, кубкі, місы, свяцільні, а таксама начынні з пустой ручкай і накіраваным да долу раструбам. З белай гліны выраблены збаны і маленькія гаршкі, а таксама начынне з вертыкальнай гарлавінай. Паліва зялёнага, жоўтага і карычневага колераў. Пэтраграфічны аналіз паліванага посуду і некаторыя іншыя прыкметы сведчаць пра тое, што паліваныя начынні паходзяць з дзвюх навагрудскіх майстэрняў. Даследчыкі адзначаюць некаторыя сувязі мясцовага посуду з Навагрудка з начыннямі з гарадоў Падняпроўя, у прыватнасці з Кіева, а таксама агульныя рысы з паліванай керамікай Гродна, Ваўкавыска і Друцка¹⁴.

¹² Макарова Т. И. Поливная посуда: Из истории керамического импорта производства Древней Руси. С. 55—56 (табл. XXIV—XXV).

¹³ Тамсама (табл. XIII: 7, 8, 10; XIX: 8).

¹⁴ Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. Л., 1981. С. 146.

У XII ст. мясцовыя рамеснікі выраблялі паліваныя керамічныя пліткі. Некалькі жоўтых паліваных плітак, як квадратных (4×4 см), так і прастанутных, а таксама кавалкі дзвюх зялёных паліваных плітак знойдзены Ф. Д. Гурэвіч падчас раскопак драўляных пабудов Вакольнага горада¹⁵. Усе яны зроблены з чырвонай гліны.

Рэшткі падлогі з паліваных разнаколерных керамічных плітак выявіў падчас раскопак Барысаглебскай царквы XII ст. у 1965 г. М. К. Каргер. Кавалкі падлогі захаваліся ў некалькіх месцах у сярэднім і паўночным нефе будынка (мал. 4). Значная колькасць паліваных плітак падлогі знойдзена аўтарамі ў 1988 г. пры даследаванні падмуркаў навагрудскай царквы Барыса і Глеба. Усяго знойдзены 62 кавалкі і 11 цэлых паасобнікаў. Формы плітак стандартныя: блізкія да квадрата ($9 \times 9,5$ см; $8,5 \times 9,5$ см), квадратныя ($12,5 \times 12,5$ см) і трохкутныя ($8,5 \times 8,5 \times 12,5$ см) (шэсць штук). Таўшчыня плітак вагаецца ад 1,5 да 2,2 см (мал. 5). Бакі амаль усіх вырабаў скошаныя ўнутр. Тарцы добра апрацаваныя і гладкія. Амаль на ўсіх маюцца рэшткі вапнавай рошчыны, часам разам з пам'янкай. Мяркуючы па слядах пяску, сырыя керамічныя пліткі перад абпалам сушылі на пясчанай падсыпцы. Усе пліткі зроблены з добра адмучанай, старанна падрыхтаванай гліны без дамешкаў жарствы. Знойдзеныя рэчы пакрыты палівай жоўтага, зялёнага і карычневага колераў. У 11 выпадках зялёная паліва нанесена паверх жоўтай, у адным — карычневая паверх зялёнай. Аналагічныя прыёмы былі ўласцівыя для полацкіх майстроў, калі першапачаткова наносілі цёмную эмаль, потым жоўтую. Гэтыя пліткі зроблены з добра адмучанай гліны¹⁶.

Цікавыя паліваныя вырабы рабілі гарадзенскія майстры. Падчас раскопак Ніжняй царквы XII ст. былі знойдзены керамічныя пакрытыя жоўтай альбо зялёнай палівай свяцільні ў выглядзе кубічных падставак з рабром 5 ці 6 см і адтулінай для свечкі дыяметрам 2,5 см, што праходзіла на ўсю глыбіню кубіка, дзіцячыя цацкі (маленькі гаршчок, аздоблены ямчым арнамантам, і цёмна-жоўты з карычнева-зеленаватымі плямкамі канёк), а таксама 18 кавалкаў карычневага ці зялёнага паліванага начыння¹⁷. Аднак асноўная маса паліванай гарадзенскай керамікі адносіцца да будаўнічых матэрыялаў.

У першую чаргу гэта разнастайныя па форме паліваныя пліткі падлогі, а таксама паліваныя пліткі і керамічныя місы для аздобы фасадаў мураваных будынкаў.

Значныя фрагменты маёлікавай падлогі з паліваных керамічных плітак выяўлены М. М. Вароніным у часе вывучэння рэшткаў Ніжняй царквы. Поўную рэканструкцыю малюнка падлогі з гэтага храма зрабіла М. У. Малеўская. Падлога складалася з набору жоўтых, зялёных і карычневых квадратных плітак, выкладзеных у шахматным парадку. Найбольшую цікавасць уяўляла цэнтральная частка падлогі. Даследчыца адзначае, што падлога ў Ніжняй царкве (стаяла некалі пасярод гарадзенскага дзяцінца) з'яўляецца адной з самых старадаўніх сярод захаваных маёлікавых керамічных набораў гэтага часу¹⁸.

Значная колькасць паліваных керамічных плітак сабрана аўтарамі

¹⁵ Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. С. 81—83.

¹⁶ Штыхов Г. В. Древнеполоцкое каменное зодчество // Белорусские древности. Мн., 1967. С. 294.

¹⁷ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. С. 61; Ржавуцкі М. С. Беларуская гліняная цацка. Мн., 1991. С. 15.

¹⁸ Малеўская М. В. К реконструкции майоликового пола Нижней церкви в Гродно // Культура Древней Руси. М., 1966. С. 148.

падчас раскопак Старога замка (265 фрагментаў і цэлых паасобнікаў). Каляровая гама плітак розная. Сустрэкаліся вырабы жоўтага, салатавага, зялёнага і карычневага колераў. Таўшчыня плітак 1,8—3 см. Квадратныя пліткі розных памераў: 12,8×12,8 см; 13×13 см; 13,3×13,3 см; 16,8×16,8 см; 17,5×17,5 см. Знойдзены і кавалкі фігурных плітак складанай формы (мал. 6). На рабры адной з плітак прасочаны рэльефны знак, падобны да знакаў на плінфе. Бакі некаторых плітак сколатыя, шэраг паасобнікаў мае сляды вапнавай рошчыны знізу і на рэбрах. Абпал некаторых плітак кепскі, пра што сведчыць чорная палоска недапаўненнай гліны пасярэдзіне вырабаў.

Большая частка плітак, калі меркаваць па іх форме і памерах, відаць, належала некалі да падлогі Ніжняй царквы. М. М. Варонін вылучае 17 фасонаў керамічных плітак для аздаблення падлогі гэтага храма¹⁹. Аднак не выключана, што частка знойдзеных аўтарамі плітак магла быць скарыстана для маёлікавай падлогі княжацкага хорама (церама), што таксама знаходзіўся на княжацкім дзяцінцы.

Паліваная кераміка шырока ўжывалася для аздабы фасадаў гарадзенскіх храмаў. Фасады Ніжняй царквы былі ўпрыгожаны зялёнымі паліванымі місамі дыяметрам 26 см і керамічнымі пліткамі рознай формы. М. М. Варонін адзначае, што з квадратных паліваных плітак на фасадах Ніжняй царквы выкладаліся наборныя крыжы трох тыпаў²⁰.

Пры гэтым ён паведамляе, што льякальных фасадных плітак вакол Ніжняй царквы не знайшлі. Аднак такія пліткі (круглыя і трапецападобныя, таўшчынёй 2—3 см) знойдзены аўтарамі (мал. 7). Аналагічныя пліткі, пакрытыя жоўтай, зялёнай ці карычневай палівай, выкарыстаны пры аздабленні фасадаў Барысаглебскай (Каложскай) царквы (мал. 8). Для выкладкі маёлікавай падлогі гэтага гарадзенскага храма было скарыстана 10 набораў розных па форме паліваных керамічных плітак²¹.

Рэшткі маёлікавай падлогі прасочаны І. М. Чарняўскім пры вывучэнні гарадзенскай Прачысценскай царквы XII ст. Пліткі мацаваліся на падрыхтоўцы з вапнавай рошчыны, якая месцілася на глінянай падсыпцы. Асноўнай формай плітак у маёлікавым малюнку стаў квадрат (мал. 9). Жоўтыя, зялёныя і карычневые пліткі размяшчаліся ў шахматным парадку такім чынам, што колерныя сцяжынкi падыходзілі пад вуглом 45° да восяў царквы. Варта зазначыць, што малыя квадраты падлогі Прачысценскай царквы XII ст. (18×18 см) часам набіраліся з дзвюх трохкутных плітак. Тое ж назіраецца і ў Каложы. Уборы выкарыстоўваліся пліткі памерам 19×18 см, 19×19 см, 20,5×20,5 см, 27×27 см і фігурныя. З плітак двух апошніх памераў выкладзена, напрыклад, падлога ў апсідах храма²².

Пэўная колькасць кавалкаў паліванага посуду знойдзена ў Ваўкавыску (каля 90 фрагментаў). Як і навагрудская, паліваная ваўкавыская кераміка выраблялася з гліны двух гатункаў: белай, а таксама шэрай ці чырвонай. Я. Г. Звяруга лічыць, што акрамя прывазнога паліванага посуду частку знойдзеных ім фрагментаў паліваных начынняў вырабілі мясцовыя ганчары²³.

¹⁹ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. С. 123.

²⁰ Тамсама. С. 110.

²¹ Тамсама. С. 97—98.

²² Чарняўскі І. М., Жаровіна Г. П. Нечаканае адкрыццё // ПГКБ. 1982. № 4. С. 36; Чернявский И. М. Новый памятник гродненской архитектурной школы XII в. // Древнерусское искусство. Художественная культура X—первой половины XIII в. М., 1988. С. 75—76.

²³ Зверуго Я. Г. Древний Волковыск. Мн., 1975. С. 79.

Сярод гарадоў Беларускага Палесся новыя даныя па знаходках паліванай керамікі XII—XIII стст. ёсць з гарадоў Бярэсце і Мазыры.

У Бярэсці П. Ф. Лысенкам знойдзена яйкападобная паліхромная паліваная керамічная пісанка-бразготка са слоя XII ст.²⁴ Для яе ўпрыгожвання выкарыстана тэхніка надглазурнага роспісу па непразрыстай паліве (тэхніка пастылажу). Гарачая паліва проста з льячкі разлівалася па палітаму вырабу, утвараючы на ім патрэбны ўзор. Потым на гарачай паліве вострым кіёчкам рабілі фігурныя дужкі. П. Ф. Лысенка лічыць, што гэта пісанка зроблена ў Кіеве. На тэрыторыі Беларусі знаходкі пісанак вядомы таксама ў Мсціславе і Полацку. У такой жа тэхніцы зроблена гліняная птушка з Мсціслава²⁵.

Самая вялікая колькасць паліванай керамікі на тэрыторыі Палесся ў апошнія гады знойдзена ў Мазыры. Пра тры кавалкі белагліняных сценак, адну шэрагліняную сценку і кавалак горла аўтарамі ўжо згадвалася (мал. 2, 3). Акрамя таго, у Мазыры ёсць унікальная знаходка — кавалак донца ад шэраглінянага начыння з кляймом у выглядзе абэрнутай налева літары В і прыстаўленай амаль упрытык да яе літары Б (мал. 2: 1). Донца па літарах пакрыта шырокім падцёкам бура-зялёнай палівы. Вышыня літар да 2, 5 см (канцы абламаныя). Па напісанню гэтыя літары нагадваюць літары-знакі на тарцах гродзенскай плінфы са Старога замка, сабранай у час раскопак аўтараў. Яшчэ адно шэраглінянае паліванае начынне з Мазыра ўяўляе сабой збан з гладкім горла-раструбам, пакрыты бура-зялёнай палівай звонку (мал. 2: 2). Прывазныя гэта вырабы ці мясцовыя — меркаваць цяжка, паколькі ні петраграфічны, ні спектральны аналіз іх не праводзіўся, хоць шэрагліняныя вырабы цалкам маглі быць мясцовыя. Яўна прывазной з'яўляецца амаль цэлая карчага, укапаная ў мацярык у раскопе VI (мал. 2: 3). Унікальнасць гэтай знаходкі заключаецца ў тым, што на сценцы яе ёсць зацёкі зеленаватай палівы (мал. 2: 3). Хутчэй за ўсё гэта карчага зроблена ў Кіеве.

З гарадоў Полацкай зямлі неабходна ўзгадаць найперш сталіцу княства. Т. І. Макарава адзначала знойдзены тут акрамя керамічных плітак, пісанак і дзіцячай цацкі-птушкі кавалак тыгля з ярка-жоўтай палівай знутры. Гэта несумненны доказ існавання ў Полацку ўласнай майстэрні па вырабу паліванай керамікі²⁶. Падчас раскопак у 1991 г. на тэрыторыі полацкага пасада аўтары знайшлі яшчэ адно пацвярджэнне гэтай высновы. Пры гэтым выяўлены кавалак прыдоннай часткі звычайнага шэраглінянага гаршка, унутры якога знаходзіўся слой палівы цёмна-зялёнага колеру таўшчынёй каля 3 см. На вонкавай частцы донца вельмі выразна чытаецца кляймо ў выглядзе канцэнтрычных кругоў з літараю Х у цэнтры (мал. 3: 1). Зацёкі палівы ў вялікай колькасці маюцца на зломе гаршка і яго вонкавым баку. Для высвятлення характару палівы з донца і ідэнтыфікацыі яго з якімі-небудзь керамічнымі вырабамі з Полацка аўтарамі зроблены спектральны аналіз гэтага шклопадобнага рэчыва, а таксама аналіз паліў з трох керамічных плітак (мал. 3: 2—4) з раскопак храма-пахавальні Еўфрасіннеўскага манастыра²⁷. Вынікі паказалі ідэнтычнасць складу паліў. Тым самым пацвердзілася, што паліваная архітэктурная кераміка для храма-магільні выраблялася ў

²⁴ Лысенко П. Ф. Берестье. Мн., 1985. С. 384.

²⁵ Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. С. 9—10.

²⁶ Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси. С. 56.

²⁷ Аналіз зроблены ў хімілабараторыі Беларускага рэстаўрацыйнага праектнага інстытута.

полацкіх майстэрнях, а гэта азначае, што і выраб мясцовага паліванага посуду цалкам верагодны.

У XII ст. полацкія храмы мелі падлогі з паліваных керамічных плітак. Пры раскопках храма-пахавальні ў Полацку знойдзены квадратныя пліткі і маленькія трохкутныя і фігурныя — у форме дуг рознай шырыні. Памеры квадратных плітак розныя: іх бакі роўныя адпаведна 5,5 см, 9—10 см і 12—13 см. Пліткі пакрыты жоўтай, зялёнай і чорнай палівай. Іх таўшчыня 0,8 см ²⁸.

Разнастайныя паліваныя пліткі падлогі знойдзены П. А. Рапапортам пры вывучэнні полацкіх храмаў па вуліцы Горкага і Спаскай царквы Еўфрасінеўскага манастыра.

У 1928 г. І. М. Хозераў падчас раскопак Барысаглебскай царквы Бельчыцкага манастыра выявіў фрагмент падлогі з керамічных паліваных плітак. Падлога з квадратных плітак захавалася ў дыяканніку і часткова ў праходзе з яго ў алтар. Паліва ў большай частцы зеленавата-жоўтая, але трапляліся пліткі з цёмнай зеленавата-жоўтай і цёмна-зялёнай палівай. Размяшчэнне плітак па колернай прыкмеце месца не мела, і ўсе пліткі ў адносінах да колеру пакладзены выпадкова. Адна плітка была з ярка-чырвонай палівай ²⁹. Гэты факт сведчыць пра мясцовую вытворчасць полацкіх плітак, бо гэта прыкмета браку пры абпале.

Вядомыя выпадкі, калі паліваныя пліткі ў мураваных будынках мацаваліся не на вапнавай рошчыне, а на гліне. У адной з цагляных прыбудов XII—XIII стст. да Полацкай Сафіі В. А. Булкін прасачыў рэшткі падлогі з квадратных плітак (14×14 см), пакладзеных на гліне ³⁰.

Асаблівую цікавасць уяўляе паліхромная плітка падлогі, знойдзеная Г. В. Штыхавым на Верхнім замку ў Полацку. Плітка пакрыта шэрай палівай з нанесенымі на яе каляровымі кружкамі ³¹.

Аналагічныя пліткі ўжываліся для аздаблення падлог храмаў старажытнага Смаленска. Паміж двума старадаўнімі цэнтрамі крывічоў існавалі самыя цесныя сувязі. Пасля таго як у 80-я гады XII ст. полацкая архітэктурная школа спыніла сваю дзейнасць, полацкія дойліды часткова перайшлі працаваць у Смаленск. Туды ж, відаць, падаліся цагельнікі, пра што сведчаць блізкія знакі на плінфе, а таксама, магчыма, і майстры па вырабу паліваных плітак, у тым ліку паліхромных.

Падчас раскопак сабора Траецкага манастыра на Клоўцы акрамя зялёных, жоўтых альбо чорных паліваных квадратных ці трохкутных плітак знойдзены кавалкі вузкіх фігурных плітак, пакрытых зялёнай ці чорнай палівай, паверх якой нанесены жоўтыя кружкі дыяметрам 1,5—1,8 см. Маецца таксама кавалак пліткі з жоўтай палівай і зялёнымі кружкамі ³². Аналагічныя паліхромныя пліткі знойдзены пры раскопках царквы на Акопных могілках. Тут знайшлі доўгую вузкую плітку, пакрытую жоўтай палівай з зялёнымі кружкамі, на якой маюцца трохкутныя ў плане паглыбленні памерам каля 1 см. У паглыбленнях ёсць рэшткі рошчыны, якая стварала белыя трыкутнікі на жоўтым фоне ³³. Смаленскія майстры маглі вырабляць паліхромныя пліткі падлогі іншага вы-

²⁸ Раппопорт П. А. Полоцкое зодчество XII в. // СА. 1980. № 3. С. 148.

²⁹ Хозераў Іван. Полацкая архітэктурна XI—XII стагоддзяў у святле новых даследаванняў // Маладосць. 1991. № 7. С. 146; № 10. С. 153.

³⁰ Архіў аддзялення археалогіі Інстытута гісторыі АН БССР, справа 594. Справаздача В. А. Булкіна за 1978 г. С. 7.

³¹ Штыхов Г. В. Древнеполоцкое каменное зодчество // Белорусские древности (рис. 5, 9).

³² Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII—XIII вв. Л., 1979. С. 208.

³³ Тамсама. С. 296.

гляду. Падлогу Спаскага сабора ў былой вёсцы Чарнушкі (зараз заходні прыгарад Смаленска) аздаблялі паліваныя пліткі з чэрвепадобнымі жоўта-белымі пісагамі на карычневым ці зялёным фоне³⁴. Такія пліткі пашыраны ў Кіеве, і тэхналогія іх вырабу апісана М. К. Каргерам³⁵.

Фрагмент унікальнай паліхромнай пліткі знойдзены пры раскопках Барысаглебскага манастыра на Смядыні. На жоўтую і карычневую глужую паліву нанесена бліскучая паліва цёмна-чырвонага, белага і бірузовага колераў. На плітцы пададзены прыгожыя выявы кветак (мал. 10). Таўшчыня пліткі 3,5 см, шырыня каля 23 см³⁶. Дакладнае датаванне пліткі не вызначана.

Як і ў іншых вялікіх усходнеславянскіх гарадах, смаленскія ганчары акрамя плітак выраблялі і паліваны посуд³⁷.

Акрамя Полацка і Смаленска паліваныя пліткі сустракаліся ў Віцебску. У час раскопак на Верхнім замку знайшлі дзве керамічныя пліткі падлогі XII ст., пакрытыя аднаведна зялёнай і жоўтай палівай³⁸.

Такім чынам, неабходна зазначыць, што вытокі вытворчасці паліванай керамікі на Беларусі тыя ж, што і на астатніх усходнеславянскіх тэрыторыях.

Першыя паліваныя вырабы на тэрыторыю Беларусі маглі трапіць з Усходу праз пасрэдніцтва Візантыі і гарадоў Паўночнага Прычарнамор'я ў X ст.

Ужо ў XI ст. да іх маглі далучыцца паліваныя вырабы з кіеўскіх майстэрняў (бела-шэрагліняныя ці з ружовай гліны паліваныя начынні), у той жа час у Полацку ў выніку будаўніцтва Сафійскага сабора створана перадумова ўзнікнення ўласнай вытворчасці.

У XII—XIII стст. у сувязі з будаўніцтвам шматлікіх мураваных хрысціянскіх святыняў у многіх усходнеславянскіх гарадах узнікаюць уласныя майстэрні па вырабу паліванай керамікі.

На Беларусі маецца безумоўнае пацвярджэнне існавання паліванай майстэрні ў Полацку, Навагрудку і Гродне, аднак з улікам стылёвых асаблівасцей знойдзеных матэрыялаў не выключаецца такая магчымасць для Ваўкавыска, Мсціслава і Пінска. Магчыма, з цягам часу з'явіцца факты-пацвярджэнні і пра вытворчасць посуду ў Мазыры.

У той жа час у XII—XIII стст. па-ранейшаму не выключалася магчымасць паступлення прывезеных паліваных рэчаў, асабліва посуду, у беларускія гарады. Важнейшымі шляхамі, па якіх паступалі тавары ў гарады, былі хутчэй за ўсё водныя артэрыі (Днепр, Прыпяць, Нёман і інш.). Ускосным пацвярджэннем гэтага можа служыць, на погляд аўтараў, стылёвае адзінства знаходак з Мсціслава і Любеча.

Можна меркаваць, што паліваны посуд у гэты час быў ва ўжытку найбольш заможных слаёў насельніцтва, бо яго знаходкі прыпадаюць у асноўным на тэрыторыі феадальных замкаў і сядзіб.

³⁴ Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII—XIII вв. С. 265.

³⁵ Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958. Т. 1. С. 466—467.

³⁶ Векслер А. Г. Майоликовая плитка XII в. из собрания Смоленского музея // СА. 1954. № 3. С. 226—227.

³⁷ Сергина Т. В. Поливная посуда из Смоленска // СА. 1981. № 2. С. 243 (рис. 1).

³⁸ Колединский Л. В., Ткачев М. А. Строительная техника и строительные материалы средневекового Витебска // Проблемы изучения древнего домостроительства в XIII—XIV вв. в северо-западной части СССР. Рига, 1983. С. 22.

ПАШЫРЭННЕ ПАЛІВАНАЙ ВЫТВОРЧАСЦІ Ў КАНЦЫ XV — ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVI ст.

Пра паліваную вытворчасць на Беларусі і прылеглых да яе землях у XIV ст. вядома вельмі мала. У матэрыялах з раскопак аўтараў няма ніводнага паліванага фрагмента, які можна было б з упэўненасцю аднесці да XIV ст. Даследчыкі Смаленска, аднак, адзначаюць, што ёсць адзінкавыя фрагменты паліванай керамікі гэтага часу. Адзін з іх належыць збану з крутымі плечукамі, пакрытаму бурай палівай¹.

Значную калекцыю паліваных плітак падлогі сабралі літоўскія даследчыкі падчас раскопак у сутарэннях кафедральнага сабора ў Вільні. Найбольш старажытныя пліткі падлогі, пакрытыя зялёнай, жоўтай і карычневай палівай, што маюць прастакутную ці ромбападобную форму, на іх думку, адносяцца да сярэдзіны — другой паловы XIII ст. Акрамя плітак з роўнай паверхняй знойдзены фрагменты рэльефных паліваных плітак, аздобленых геаметрычным і геральдычным арнамантам². Акрамя паліваных керамічных плітак сабраны кавалкі паліванай гатычнай дахоўкі складанага профілю, якая датуецца XIV ст.³

Колькасць паліванага посуду, іншай керамікі, у тым ліку будаўнічай, паступова павялічваецца ў археалагічных сляях XV ст. Аднак, перш чым непасрэдна прааналізаваць гэтыя матэрыялы, неабходна прасачыць шляхі адраджэння паліванай вытворчасці на Беларусі.

У краінах мусульманскага Усходу традыцыі паліванай вытворчасці не перапыняліся. Маўзалеі, мячэці і палацы ў Турцыі і Персіі ў XIII—XIV стст. упрыгожваліся рэльефнымі паліванымі пліткамі, дзе побач з геаметрычнымі арнамантамі (васьмікутнымі зоркамі, крыжамі) рабіліся выявы людзей і жывёл, сцэны палявання. У XIII ст. у Персіі выраблялася так званая керамічная плітка з металічным бляскам. Усходнія вырабы, пакрытыя празрыстай свінцовай глазурай, былі шырока вядомыя ў мусульманскіх краінах пад назвай паўфаянсу.

Усходнія традыцыі пранікаюць на Еўрапейскі кантынент разам з арабамі-заваёўнікамі. На працягу X—XI стст. у Іспаніі маўрамі створана высокамастацкая культура, што адначасна ўбірала ў сябе і еўрапейскія традыцыі.

У XII ст. мусульманская Іспанія і Паўночная Афрыка складалі адну дзяржаву з высокім узроўнем культуры. Асаблівае значэнне мае стварэнне на гэтай глебе так званай іспана-маўрытанскай керамікі. Галоўная яе рыса — залацісты бляск на гліняным посудзе. Менавіта з Іспаніі традыцыі фаянсавай вытворчасці пранікаюць у Італію і ў XV ст.

¹ Сергіна Г. В. Поливная посуда из Смоленска. С. 238.

² Kitkauskas N. Vilniaus Pilsys. Vilnius, 1989. P. 106—113.

³ Тамсама. С. 121.

вядомы там пад назвай «маёліка» — ад скажонай назвы вострава Маёрка, праз які перапраўляліся ўсё гэтыя вырабы. Ёсць даныя пра тое, што ў Іспанію ездзілі майстры з Італіі спецыяльна для таго, каб спазнаць сакрэты паліванай вытворчасці, бо да канца XV ст. уласная вытворчасць у Італіі была на даволі нізкім узроўні.

З канца XV ст. тут узнікае ўласная вытворчасць, што паводле тэхналогіі адрознівалася ад усходніх фаянсаў, з якіх яна вырасла. Калі на ўсходніх вырабах паліва розных колераў накладалася непасрэдна на чарапок, адна каля аднае, то на еўрапейскіх, у тым ліку італьянскіх, фаянсах рабіўся роспіс фарбамі на сырой непразрыстай белай глазуры.

Пасля 1525 г. у Італіі на першае месца па вырабу фаянсу выходзіць Урбіна, дзе асноўным матывам быў фігурны жывапіс. Падчас археалагічных раскопак у Лідскім замку быў выяўлены кавалачак блюда з сюжэтам пра пагібель Лаакаона з адпаведным надпісам на адвароце, што належыць да твораў Нікола Пеліпарыо, майстра другой чвэрці XVI ст. з Урбіна (мал. 11) (вызначэнне І. У. Ганецкай).

Акрамя Урбіна італьянская маёліка выраблялася таксама ў гарадах Фларэнцыі, Фаэнцы, Кафаджыола, Сіене, Дэруце, Венецыі і інш. У канцы XVI ст. назва г. Фаэнцы стала найменнем вырабаў, пакрытых непразрыстай палівай, — Фауенсе.

На погляд аўтараў, пад уплывам вырабаў з Фаэнцы ўзнік адзін з сюжэтаў на беларускай кафлі: маюцца на ўвазе паясныя выявы мужчын у рэнесансавых уборах. Менавіта такая ж выява ёсць на адной з талерак 1531 г., што захоўваецца ў Дзяржаўным Эрмітажы⁴ (Санкт-Пецярбург).

Гісторыю беларускай керамікі пачынаючы з XIV ст. нельга ўявіць без такой спецыфічнай галіны ганчарнай вытворчасці, як кафлярства.

Вытворчасць і ўжыванне кафлі шырока распаўсюджана на тэрыторыі Беларусі. Дастаткова сказаць, што ні адзін будынак, замак або палац, сядзіба заможнага ўладара або ратуша, карчма ці сялянская хата ў XIX — пачатку XX ст. не абыходзіліся без печаў, аздобленых кафляй самых розных тыпаў, памераў, колераў, упрыгожаных выяўленчымі матывамі, сюжэтамі, падпарадкаванымі грамадскім уяўленням часу, стылёвым асаблівасцям і густам насельніцтва, укладу яго жыцця. Бясспрэчна, што такое месца кафля заняла дзякуючы не толькі гаспадарчай ролі печы ў жыцці чалавека (захаваў агню, прыгатаванне ежы і ацяпленне памяшкання). Пабудова печы, як сведчаць старажытныя паданні і абрады, звязана з унутраным светапоглядам чалавека, з яго верай у светлыя і цёмныя сілы. Відавочна і тое, што печ, яе мастацкае ўвасабленне цесна спалучаліся з жылым асяроддзем: архітэктурай, дэкаратыўна-прыкладным мастацтвам, вопраткай.

Першыя вядомыя кафлі на тэрыторыі Беларусі адносяцца да пачатку XIV ст. Яны знойдзены ў час археалагічных раскопак у Полацку, Лідзе, Навагрудку і маюць баначна-цыліндрычнае тулава вышыняй 21—24 см (10—14 см у дыяметры). Гліняная маса іх нягнучая, з дамешкамі жарствы ці жвіру. На паверхні сценак відаць кругавыя налёпы, на донцы — прыліплы жвір. Вырабляліся кафлі метадам ляпной тэхнікі, пасля чаго іх падпраўлялі на прымітыўным маларухомым ганчарным крузе і абпальвалі на адкрытым агні. Такія кафлі выконвалі толькі тэхнічныя функцыі: павышалі цеплаадачу, аблягчалі канструкцыю, спрыялі ўстойлівасці печы да тэрмічнага перападу. Некаторыя кафлі XIV ст. на сваіх донцах мелі ганчарныя клеймы.

⁴ Кубе А. Н. История фаянса. Берлин, 1923 (табл. III).

Патрэба ў кафлі спрыяла станаўленню ганчарнай вытворчасці і стварала ўмовы для далейшага развіцця кафлярства. Яна задавальнялася не столькі за кошт узнікнення новых ганчарных майстэрняў, колькі за кошт павышэння прадукцыйнасці працы старых, ужо існаваўшых. Гэта прымусала ўдасканальваць прылады працы, тэхналогію вытворчасці, майстэрства выпрацоўкі.

На працягу XIV—XV стст. бачны марудныя, але ўпартыя, няспыныя пошукі і вынаходніцтвы не толькі ў вытворчасці, але і ў канструкцыі самой кафлі. Ад адзінкавых, умураваных у глінабітную печ кафляў-гаршкоў пачаўся пераход да печаў, поўнасю складзеных з кафлі. Гліна — асноўны напавяняльнік канструкцыі і будаўнічы матэрыял — цяпер прымяняецца як звязваючая маса паміж кафлямі. Жаданне шчыльнай паставіць цыліндрычныя кафлі з круглым вусцем адну да другой вымусіла мяняць іх форму.

Адфармаваныя персценаналепным спосабам з дапамогай маларухамага круга з грубай малапластычнай масы цыліндрычныя кафлі з круглым вусцем не паддаваліся наступнай механічнай апрацоўцы. Менавіта ў гэты перыяд на працягу амаль некалькіх стагоддзяў крок за крокам вядуцца пошукі пераадолення статычнасці векавых устояў лянной керамікі.

Мы бачым, як круглае вусце то ледзь-ледзь угінаецца, то да яго робяцца налepy альбо спалучаюцца прагібы з налeпамі. Толькі адмаўленне ад грубай масы, пераход да больш тонкай і пластычнай дазваляе надаваць вусцю выразны трох-ці чатырохпалёсткавы малюнак, абрысы раўнабедранага трыкутніка ці квадрата. З'яўляецца мноства розных варыянтаў гаршковай кафлі ад высокіх і вузкіх да шырокіх і нізкіх. Узнікаюць кафлі так званага міскавага, талеркавага і іншых тыпаў.

Цяга да дасканаласці апрацоўкі і падгонкі формаў кафлі адна да другой, выраўновання сценак і памераў прымушае ўжываць драўляныя формы, з дапамогай якіх ганчарнай загатоўцы надавалася тое ці іншае (трохкутнае або квадратнае) вусце, у выніку кафля набывала выгляд стандартызаванай будаўнічай адзінкі — модуля. Выкарыстоўваючы кафлю як формаўтваральны элемент, спалучаючы тыя ці іншыя тыпы ў пэўным парадку і колькасці, народныя майстры стваралі печы самых розных кампазіцыйных рашэнняў, падпарадкоўваючы іх архітэктурнаму асяроддзю. Ужо на гэтай ступені развіцця адчуваецца мастацкае асэнсаванне, якое дазволіла па-новаму ўбачыць ролю печы ў інтэр'еры, бо яна набыла не толькі утылітарна-функцыянальную, але і мастацкую функцыю.

Печы, складзеныя з кафлі, пачалі ўносіць у вырашэнне інтэр'ераў мастацкі духоўна-вобразны змест, займаць вядучае кампазіцыйнае гучанне. На мяжы XV — пачатку XVI ст. пачынае ўжывацца паліва, якая ўзбагаціла мастацкую палітру кафлі, палепшыла яе ўтылітарныя якасці, надала кафлі большую каштоўнасць.

Увага да выяўленчых сродкаў, пошук мастацкай мовы не маглі прайсці без рэканструкцыі формы кафлі, якая і адбываецца ў канцы XV — пачатку XVI ст. Асновай такой перабудовы паслужылі міскавыя і талеркавыя кафлі з традыцыйнымі для ганчарных вырабаў малюнкамі на дне ў выглядзе прамых ці хвалістых ліній альбо слядоў ад пальцаў рук пасля выпрацоўкі на крузе. На дне такой кафлі зручна рабіць узоры, бо яе невысокія борцікі не перашкаджалі гэтаму. Але такую кафлю было складана мацаваць у будове печы. Менавіта тады і пачалі да донца прырабляць так званую румпу — гліняны цыліндрык такога ж дыяметра, зроблены на ганчарным крузе.

У выніку з'яўляецца новы тып кафлі, так званы каробкавы, дзе дно кафлі ранейшага тыпу наблізілася да вусця, а венца вусця стала выконваць ролю высокай рамкі. Па баках румпы рабіліся дзіркі для ўмацавання кафлі ў сценцы печы. Наблізіўшыся да вонкавай паверхні, ранейшае дно зрабілася вонкавай пласцінай з нанесеным на яе паверхню малюнкам.

Вялікім попытам карысталіся кафлі, палітыя глазурай, якая надавала вырабам большую трываласць. Яны лепш адпавядалі гігіенічным патрабаванням, мелі большае мастацкае ўздзеянне за кошт колеру і бляску. Састаў глазуры трымаўся ў сакрэце, а майстар, які яго ведаў, карыстаўся пашанай і лічыўся лепшым сярод ганчароў. З канца XV ст. спачатку для посуду, а потым і для кафлі ўжываецца сырая свінцовая глазура.

Адфармаваная ў глінянай, а пазней і ў драўлянай форме і добра высушаная кафля змазвалася шлімфай — спецыяльна разведзеным клейстарам, дзёгцем або іншым клейкім рэчывам і адразу праз «пытлік» (дробнае січечка) прысыпалася сухой глазурай, складзенай з перапаленага свінцу, рачнога пяску і глею. Для колеру ў шыхту дадавалі вокіс медзі, які пасля абпальвання надаваў вырабам празрысты зялёны колер. Такія кафлі атрымалі назву «мураўленых» — за падабенства з колерам травы.

Ужыванне зялёнай палівы садзейнічала з'яўленню новых мастацкіх вобразаў, дзе колер гучаў зладжана з тэматыкай і падкрэсліваў сюжэты. Больш таго, зялёныя фарбы спрыялі стварэнню ў жыллёвым асяроддзі своеасаблівай заспакаяльна-псіхалагічнай атмасферы.

Першая найбольш старажытная паліваная кафля, знойдзеная на Беларусі, датуецца канцом XV — першай паловай XVI ст.

Падчас раскопак былога вялікага княжацкага палаца ў Вільні, што некалі стаяў на тэрыторыі Ніжняга замка, у сляях XV ст. акрамя міскавай непаліванай гаршковай кафлі знойдзена і каробкавая. Вонкавая пласціна гэтых кафлін аздоблена выявай шчыта з гербам альбо раслінным арнамантам. Некаторыя кафлі (іх няшмат) пакрыты палівай зялёнага, жоўтага альбо бурага колеру. Таксама знойдзены чатыры кавалкі керамічных плітак з рэльефным малюнкам, што выкарыстоўваліся для аздоблення сцен палаца⁵.

Цікавая зялёнапаліваная кафля з выявай анёла (датуецца канцом XV — першай паловай XVI ст.) знойдзена на паселішчы каля в. Берагаўцы Шчучынскага раёна⁶.

Вельмі цікавую кафлю з выявамі пешых і конных вайскоўцаў, пакрытую цёмна-зялёнай палівай квадратнай формы, знайшоў Г. В. Штыхаў на паселішчы каля в. Гарадзішча Мінскага раёна (мал. 12). Па краях вонкавай пласціны праходзіць надпіс кірыліцай, дзе можна прачытаць словы «... К великому Новугороду...»⁷ Г. В. Штыхаў датуе гэтую кафлю XVII ст., аднак, на думку аўтараў, яна больш ранняя і належыць да першай паловы XVI ст. У якасці аргумента можна прывесці невялікія памеры вонкавай пласціны (прыкладна 13,5×13,5 см) і адсутнасць у вайскоўцаў на малюнку агнястрэльнай зброі, вельмі ўласцівай для выяў XVII ст.

⁵ Княжеский дворец вильнюсского Нижнего замка (Исследования 1988 года). Вильнюс, 1989. С. 94 (рис. 47, 48, 52—54).

⁶ Краўцэвіч А. К. Гарады і замкі беларускага Панямоння XIV—XVIII стст. Планапіроўка, культурны слой. Мн., 1991. С. 123 (мал. 34: 1, 7).

⁷ Штыхов Г. В. Раскопки близ Минска // АО 1983 года. М., 1985. С. 415.

Зялёная паліваная кафля першай паловы XVI ст. з круглай румпай з насечкамі і рэльефнай вонкавай пласцінай знойдзена ў часе будаўнічых прац у Мінску (мал. 13). Варта адзначыць, што глыбокімі насечкамі ў выглядзе сеткі (зроблены вострай трэскай па сырой гліне для лепшага мацавання кафліны ў аблямоўцы печы) пакрыты і бакі румпаў мазырскай паліванай кафлі з развалу печы сярэдзіны XVI ст., знойдзенай аўтарамі пры раскопках на Замкавай гары.

У першай палове XVI ст. беларускія кафляры авалодалі высокім мастацтвам вырабу шматколернай паліхромнай кафлі. Вытворчасць такой кафлі была нятаннай, і печку з паліхромнай кафлі мог мець заможны чалавек. Таму і знаходзяць такую кафлю пры раскопках магнацкіх палацаў або дамоў заможных гандляроў і рамеснікаў.

Адкуль трапіла паліхромная кафля на Беларусь, адказаць цяжка, але несумненна, што гэта была адна са шматлікіх плыняў італьянскага Адраджэння, якія дайшлі да Беларусі ў пачатку XVI ст. Мы бачым не імгненна створаную вытворчасць, а яе паступовы рух. Гэта рысы так званай мецэмаёлікі — пераход да белага колеру пры дапамозе падглазурных ангобных пакрыццяў. Да гэтага тыпу належаць кафлі, пакрытыя зялёнай палівай на белай ангобнай падкладцы, што прыдавала глазуры большую насычанасць і яркасць. Шмат такіх кафляў знойдзена ў Полацку. Пры гэтым варта адзначыць паступовае ўжыванне белай заглашанай глазуры разам з празрыстымі зялёнымі палівамі і, нарэшце, кафлі з рэльефным малюнкам, вельмі часта яшчэ з ангобным белым пакрыццём, размалёваных каляровымі эмалямі.

Каларыт складаўся з белага, жоўтага, светлага і цёмна-зялёнага, блакітнага, цёмна-сіняга і карычневага колераў. Вельмі паказальна і тое, што сюжэты малюнкаў, размалёваных фарбамі, на першым часе паўтаралі старыя выявы на тэракотавай кафлі альбо аднавядалі мінуламу «мураўленаму» перыяду.

Так, у час земляных прац у 1931 г. на тэрыторыі былога замчышча ў Оршы знойдзены рэшткі вытворчасці паліхромнай кафлі. Былі сабраны тыглі, льячкі са шклопадобнай масы, недаробленыя, бітыя і цэлыя кафлі. Усе яны пакрыты блакітнай, жоўтай, сіняй і карычневай глазурай. Іх вонкавыя пласціны ўпрыгожвалі выявы вершнікаў, чалавека з канём, мядзведзя, каня і іншых жывёл. Частка кафляў аздоблена раслінным арнамантам (малюнкi васількоў, рамонкаў альбо сланечнікаў). Знойдзеныя побач манеты сведчаць, што гэта майстэрня існавала ў XVI ст.⁸

Самая старажытная вядомая нам паліхромная кафля знойдзена ў Друі. Яе вонкавая пласціна выканана ў тэхніцы высокага рэльефу і аздоблена выявай мадонны з немаўляткам. Гарэльеф выявы пакрыты белай глухой, жоўтай і светла-зялёнай празрыстай палівай. Датуюцца выраб першай паловы XVI ст.⁹

Аналагічныя кафлі знойдзены М. А. Ткачовым падчас раскопак у Мядзельскім замку. Гэта фрагменты вялікай паўцыркульнай кафлі, упрыгожанай рэльефным біблейскім сюжэтам (выява Ісуса Хрыста, над галавой якога лунае Святы Дух у выглядзе белага голуба), квадратныя альбо гзімсавыя кафлі рознай формы з выявамі кветак ці кругоў¹⁰. Яны цікавыя тым, што тут спалучаюцца празрыстыя глазуры і белая эмаль. Значную калекцыю паліхромнай кафлі гэтага часу сабраў

⁸ Кацёр М. С. Народно-прикладное искусство Белоруссии. Мн., 1972. С. 51—52.

⁹ Зайцава В. Я. Кафля XVI—XVII стст. з Друі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1990. № 1. С. 81 (мал. 1:3).

¹⁰ Беларуская кафля. С. 30 (мал. 16, 17).

Г. М. Сагановіч пры раскопках замчышча ў в. Гарадок Маладзечанскага раёна. Найбольшую каштоўнасць уяўляе кафля з чалавечымі выявамі¹¹.

Падобныя кафлі выяўлены літоўскімі археолагамі ў Клайпедзе. Яны зроблены ў 1520—1540 гг.¹² Да гэтага ж часу належаць першыя знаходкі паліхромнай кафлі ў Вільні. У развале мураванага будынка, разбуранага ў 1551 г., знойдзены кафлі з вельмі выпуклым рэльефам, палітыя зялёнай, жоўтай, белай і карычневай глазурай. Яны аздоблены гратэскавым і геральдычнымі сюжэтамі¹³.

З самых ранніх паліваных бытавых начынняў на Беларусі неабходна адзначыць кавалак ручкі рынкі з плямай зялёнай палівы, знойдзены ў слоі першапачатковага паселішча канца XV ст. у Мірскім замку. Яшчэ два кавалкі місак з зацёкамі палівы знойдзены ў Лідскім замку (мал. 14). Аналагічныя міскі з такім жа арнамантам, зробленым шматрадным грабенчыкам на гарызантальна адагнутым борціку, знойдзены ў Літве¹⁴.

XV — першай паловай XVI ст. датуецца шэраг фрагментаў бытавога посуду са Смаленска¹⁵.

Акрамя паліванай кафлі і посуду беларускія ганчары ў XV — першай палове XVI ст. выраблялі паліваную дахоўку і пліткі падлогі. Кавалак паўцыркульнай дахоўкі, з трохкутным мацавальным шыпам знойдзены аўтарамі пасля земляных работ каля касцёла ў в. Ішкалдзь Баранавіцкага раёна (пабудаваны ў 1472 г.). На знешняй паверхні дахоўкі захаваліся зацёкі зялёнай палівы (мал. 15:1). Значную колькасць зялёнай паліванай дахоўкі, таксама паўцыркульнай, тут знайшоў падчас правядзення археалагічных даследаванняў А. М. Кушнярэвіч¹⁶.

Да пачатку XVI ст. можна аднесці фрагменты паліванай гатычнай вільчаковай дахоўкі, пакрытай цёмна-зялёнай палівай, з Міра (мал. 15:2). Яна мела паўцыркульную форму і доўгі (да 8,5—9 см) дэкаратыўны шып, часам у выглядзе стылізаванай галавы птушкі. Да кроквы дахоўка прыбівалася спецыяльным цвіком і таму часта мела ў больш вузкай сваёй частцы спецыяльную адтуліну¹⁷. Некалі такая дахоўка ляжала на стромкіх схілах даху касцёла Святой Ганны ў Вільні. Падчас аднаго з рамонтаў частку вільчаковай дахоўкі замянілі, аднак на бакавых схілах даху захавалася гатычная дахоўка з дэкаратыўнымі шыпамі, пакрытая цёмна-зялёнай палівай (мал. 17).

Значную цікавасць уяўляюць кавалкі гатычнай зялёнапаліванай вільчаковай дахоўкі першай паловы XVI ст. з дэкаратыўным шыпам, знойдзеныя аўтарамі на Старым замку ў Гродне. Вышыня шыпоў перавышае часам 20 см, таўшчыня дахоўкі 1,5—1,8 см (мал. 16, 18). Некалі такая дахоўка аздабляла стромкі дах велікакняжацкага палаца, збудаванага ў часы Вітаўта.

Пачынаючы з XVI ст. разам з цэглай для высцілення падлог у ін-

¹¹ Трусаў Алег. Вобраз спрадвечны і вечны. Антрапаморфныя выявы на беларускай кафлі XV—XVII стст. // Мастацтва Беларусі. 1991. № 10. С. 65—66.

¹² Genys J., Zulkus V. Fachverkinis XVI pastatu liekanos klaidoje. Kurpiu gatveje // Architektūros Paminklai. Vilnius, 1982. T. VII. P. 52, 61. Pav. 11—13.

¹³ Таутавичюс А. Изразцы вильнюсского замка (XVI—XVII вв.). С. 42.

¹⁴ Bertasius M., Zalnierius A. Kauno senamiesčio 15-go Kvartalo žvalgomieji archeologiniai tyrimai // Architektūros Paminklai. Vilnius, 1988. P. 11—19. Pav. 7.

¹⁵ Сергина Г. В. Поливная посуда из Смоленска. С. 238—239.

¹⁶ Кушнярэвіч А. Ішкалдскі касцёл // Мастацтва Беларусі. 1991. № 4. С. 28.

¹⁷ Трусев О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI—XVII вв. С. 121 (мал. 69: 9, 10).

тэр'ерах мураваных будынкаў ужываюць керамічныя пліткі, прычым перавагу аддаюць непаліваным. Аднак былі і выключэнні.

У развале рэшткаў віленскага велікакняжацкага рэнесансавага палаца (збудаваны ў 1520—1530 гг.) знойдзена каля 30 керамічных плітак падлогі. Большасць з іх мае форму квадрата, аднак сустракаюцца трохкутныя ці ромбападобныя паасобнікі. Таўшчыня плітак 2—4 см, вонкавыя памеры ад 11×11 да 17×17 см. Некаторыя з плітак пакрыты зялёнай ці бурай палівай. Часткова пліткі клаліся на пясок, часткова — на вапнавую рошчыну¹⁸. Да першай паловы XVI ст., відаць, можна аднесці пліткі падлогі, знойдзеныя ў часе раскопак былога сабора Траецкага манастыра (Смаленск).

Смаленскія пліткі падлогі маюць квадратную форму (20×20 см), таўшчыню каля 4 см. Цеста іх добра абпаленае, чырвонага колеру. Паліва зялёная альбо жоўтая, прычым жоўты колер незаглушаны. Акрамя плітак падлогі знойдзены кавалкі паліванай дахоўкі гэтага ж часу. Дахоўка ў форме ромба са зрэзанымі вострымі кутамі (шырыня 15,5 см, даўжыня 23 см, таўшчыня 1,5 см). Адзін, верхні, бок вырабу пакрыты ярка-зялёнай палівай, другі, ніжні, мае сляды вапнавай рошчыны. Каля адной з верхавін ромба ў кожнай дахоўцы маецца круглая скразная адтуліна дыяметрам каля 1 см. Відаць, яна прызначалася для цвіка. Дахоўка зроблена з белага сухога глінянага цеста¹⁹.

Такім чынам, да сярэдзіны XVI ст. на Беларусі склаліся ўсе перадумовы для росквіту шматгаліновай керамічнай паліванай вытворчасці.

¹⁸ Княжеский дворец вильнюсского Нижнего замка. С. 92.

¹⁹ Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII—XIII вв. С. 211—213.

РОСКВІТ ПАЛІВАНАЙ ВЫТВОРЧАСЦІ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XVI—XVII ст.)

Як ужо адзначалася раней, першыя пачаткі паліванай вытворчасці на Беларусі вядомы ў канцы XV — першай палове XVI ст. У гэты час у еўрапейскіх краінах на паліваных вырабы наносілі свінцовыя ці алавяныя глазуры.

Свінцовая паліва падыходзіць для глін любога сорту. Яна празрыстая і бясколерная, але можа быць пафарбавана ў любы колер, захоўваючы сваю празрыстасць. Адзіны недахоп — праз яе прасвечваецца гліна самога чарапка і таму немагчыма атрымаць «чысты» колер палівы.

Паліваных вырабы, што ўжываліся на Беларусі на працягу XVI—XVII стст., пакрытыя менавіта такой палівай. Акрамя таго, дзякуючы празрыстасці свінцовых паліў стала магчымай вытворчасць посуду з падпаліўным ангобным роспісам, шырока распаўсюджаным на Беларусі ў канцы XVI — пачатку XVII ст.

Як сродак барацьбы за чысціню колеру паліў у Еўропе ўжывалася суцэльнае ангабіраванне (пакрыццё белай вадкай глінай) паверхні чарапка, прызначанай пад паліву. На беларускіх вырабах таксама адзначаецца такая з'ява і ў XVI—XVII стст. — як на кафлях, так і на посудзе. Аднак масавага распаўсюджання такі прыём не атрымаў.

Алавяныя глазуры атрымліваюцца шляхам дамешкі да свінцовых вокісу волава. Захоўваючы станоўчыя якасці свінцовай глазуры (здольнасць злучацца з любымі глінамі), алавяная паліва мае адну істотную перавагу: яна глухая, непразрыстая. Тым самым ствараецца выдатны фон, прыдатны для роспісу. Менавіта гэта было патрэбна еўрапейскім майстрам-керамістам, што ўжывалі тэхніку роспісу вадзянымі фарбамі па вільготнай паліве. На аснове такой тэхнікі ў канцы XVI—XVII ст. дасягнулі росквіту знакамітыя еўрапейскія фаянсы. Асобныя вырабы, выкананыя ў гэтай тэхніцы, вядомыя і на тэрыторыі Беларусі, але масавая вытворчасць посуду, распісанага каляровымі фарбамі па вільготнай непразрыстай паліве (эмалі), прыпадае тут на XVIII—XIX стст.

Зусім іншым шляхам на аснове той жа алавянай палівы развівалася паліваная справа на Усходзе. Пры стварэнні знакамітых паўфаянсаў палівы розных колераў накладваліся непасрэдна на гліну, адна каля другой. Так стваралася цудоўная паліхромія, што да нашага часу здзіўляе багаццем фарбаў і хараством. На Беларусі тэхніка паліхроміі знайшла распаўсюджанне ў кафлярстве другой паловы XVI — першай паловы XVII ст., сустракаецца яна і на посудзе.

Такім чынам, на Беларусі ў другой палове XVI—XVII ст. акрамя простага паліванага посуду і кафлі выраблялі посуд з падпаліўным

ангобным роспісам, паліхромную кафлю і ў нязначнай ступені паліхромны посуд. Значна радзей паліву на кафлю і посуд наносілі па слою белага ангобу, што выкарыстоўваўся ў якасці грунтоўкі пад паліву. Беларускія майстры ведалі і тэхніку роспісу па сырой эмали каляровымі фарбамі падчас вырабу маёлікавага посуду.

ФУНКЦЫІ І ФОРМЫ ПАЛІВАНАГА ПОСУДУ

Бытавы посуд, а таксама паліваны як адна з яго груп прызначаўся, як вядома, у першую чаргу для задавальнення практычных патрабаванняў людзей — у якасці ёмістасці для прыгатавання страў, іх ужывання, захоўвання ці транспарціроўкі. Зыходзячы з гэтых функцый і фарміраваўся яго асартымент. Паліва на посудзе, дакладней, месца яе нанясення таксама тлумачыцца ў першую чаргу ўтылітарнымі патрабаваннямі да посуду. Гэта можна заўважыць на сучасным начынні (напрыклад, нельга нанесці паліву на ўнутраную паверхню вазоніц і пакінучь непалітай вонкавую або кубак пакрыць палівай звонку, не апрацаваўшы аналагічна ўнутраную паверхню). Гэтыя ж правілы, як паказваюць археалагічныя матэрыялы, выконваліся з моманту ўзнікнення паліванага посуду. Трэба мець на ўвазе, што першапачаткова, з часу свайго ўзнікнення, паліваны посуд па форме паўтараў адначасны яму непаліваны.

Паколькі мы маем справу з момантам зараджэння па сутнасці новай галіны ў керамічнай вытворчасці і гэты прамежак часу (канец XV — пачатак XVI ст.) прадстаўлены невялікай колькасцю паліваных фрагментаў начынняў, прапанаваны тэзіс даказаць, бяспрэчна, цяжка. Аднак шматгадовыя назіранні за адзінкавымі знаходкамі першых паліваных пасудзін упэўніваюць менавіта ў гэтым. Вельмі хутка, ужо ў сярэдзіне — канцы XVI ст., у керамічнай вытворчасці на Беларусі выпрацоўваюцца ўласцівыя для паліванага посуду формы і адпаведны часу асартымент.

Самым распаўсюджаным відам начыння быў гаршчок. Згодна з «Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы» (у далейшым ТСБМ), гэта «круглая выпуклая гліняная пасудзіна са звужаным дном для гатавання стравы» (Т. 2. С. 35) (мал. 19). Першыя паліваныя гаршкі, што мелі петлепадобную ручку-вуха, з'яўляюцца ў канцы XV ст. (Лідскі замак), а ў XVI—XVII стст. яны ўваходзяць у шырокі ўжытак. Хаця эвалюцыйныя формы гэтага начыння на працягу XVI—XIX стст. у цэлым агульная для ўсёй Беларусі, рэгіянальныя асаблівасці выяўляюцца перш за ўсё ў арнаментыцы і перавазе таго ці іншага тыпу над астатнімі.

Гаспадыні не маглі абысціся без макотры (макацёр, макош, цёрніца, цёрла, цёрлічка, мяліца, вярцяга). Найбольш дакладна яе форма вызначана ў «Слоўніку ўкраінскай мовы» Б. Грынчанкі: гэта род глыбокай глінянай пасудзіны з круглым дном і значна большым за дно шырокім вусцем. Часцей гэта вялікая міска, якая, напрыклад, у ганчароў з Гарадной магла змясціць ад 2 да 16 кг зерня¹. Вядомыя як непаліваныя, так і паліваныя начынні гэтага віду. Калі першыя прызначаліся для расцірання маку, яечных жаўткоў, тварагу, ільнянога ці канаплянага сям'я і, асабліва ў XV—XVI стст., рабіліся таўстасценнымі (таўшчыня сценак ад 1 да 1,5 см), то другія, палітыя знутры найчасцей зялёнай

¹ Веренич В., Кривицкий А. Лексика городенских гончаров // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). М., 1968.

палівай, прызначаліся для разбоўтвання цеста на бліны і прыгатавання салаты. Вонкавая паверхня часам упрыгожвалася адной-дзвюма рыфленымі стужкамі ці хвалямі. Макотры таксама стаўляліся і ў печ. Нездарма ў слоўніку І. Насовіча згадваецца «повен макацёр заліўкі» і «лапша, у макотры печаная»². Каб яе было зручна пераносіць, часам прыраблялі ручку-вуха. Макотра ўжывалася і як сталовы посуд. У слоўніку П. Сцяцко адзначаецца: «Макотру гэту як вытрубіш, да вечару не захочаш есці»³. Менавіта такой разнастайнасцю функцый тлумачыцца розніца ў памерах і тыпалогіі гэтага віду начыння. У пластах канца XVI — пачатку XVII ст. адначасова сустракаюцца вялікія (з дыяметрам вусця 25—35 см) непаліваныя макотры з шурпатымі сценамі і паліванае начынне аналагічных памераў, а таксама са значна меншым (да 14—15 см) венцам.

Мяркуючы па слядах нагару на сценах, для пражання стравы ўжывалі начынне, што па прапорцыях нагадвае міскі (дыяметр венца ў 2—2,5 раза перавышае дыяметр донца і амаль роўны вышыні пасудзіны), а па форме верхняй часткі — гаршчок, але з вялікім дыяметрам венца. Гэтую дваістаць формы посуду, які называюцца латкай, або латушкай, выдатна засведчаюць слоўнікі. Напрыклад, у слоўніку І. Насовіча чытаем: «Латка, умен, латочка. Гліняны посуд, миска, с загнутымі ўнутр краямі». Пра тое, што латка падобна да міскі, можна прачытаць і ў «Смаленскім абласным слоўніку» У. Дабравольскага⁴. У дыялектычным слоўніку Г. Ф. Юрчанкі латка вызначаецца як «глыбокая гліняная миска»⁵. Прычым, апісваючы побыт беларускага насельніцтва, этнографы XIX ст. (напрыклад, М. Анімеле ў кнізе «Побыт беларускіх сялян», А. С. Дэмбавецкі ў «Спробе апісання Магілёўскай губерні») назвы «латка» і «міска» ставяць побач. Слова «латка» ў значэнні «патэльня» ўжываецца ў старажытнарускаяй, польскай, славянскай і сербахарвацкай мовах. Аднак у слоўніку Г. Дз'ячэнкі 1900 г. чытаем: «Латка, ладька, латка — гліняны горшок»⁶.

Латкі сустракаюцца ў пластах XII—XIII стст. Вядома, што яны яшчэ бытавалі і ў пачатку XX ст. Як і ўсе віды посуду, да XVI ст. іх аздаблялі традыцыйным для пэўнага рэгіёна арнаентам. Напрыклад, у Мазыры гэта пазногцевыя насечкі на плечуку, часам у спалучэнні з паглыбленымі стужкамі, у Панямонні — часцей за ўсё хвалісты арнамент, у Падняпроўі (Магілёў) нават у канцы XVII ст. — палыцавыя зашчыпы. На сценах начыння XVIII ст. ужо выразна бачныя барозны — сляды пальцаў ганчара. Асабліва папулярнымі былі латкі ў XVII—XIX стст. у жыхароў усходняй і паўночна-ўсходняй Беларусі, што пацвярджаюць і этнаграфічныя даныя⁷. Першыя паліваныя латкі зафіксаваны ў XVII ст. (Магілёў). Масавы ўжытак іх прыпадае пераважна на XVIII—XIX стст.

Класічны від посуду для смажання і пражання страў на Беларусі — рынка — «пасудзіна на трох ножках з вухам або ўтулкай для драўлянай ручкі»⁸ (мал. 20). У ТСБМ (Т. 4. С. 737) падкрэсліваецца, што гэта менавіта чыгунная пасудзіна. Ні ў адным з астатніх вышэйпералічаных слоўнікаў, за выключэннем кнігі Т. Сцяшковіч, назва «рынка» не згад-

² Насовіч І. Слоўнік беларускай мовы. Мн., 1983. С. 278.

³ Сцяцко П. Народная лексіка і словаўтварэнне. Мн., 1972. С. 94.

⁴ Добровольскі В. Смоленский областной словарь. Смоленск, 1914.

⁵ Юрчанка Г. Дыялекты слоўнік (з гаворак Мсціслаўшчыны). Мн., 1968. С. 42.

⁶ Дзячэнко Г. Полный церковнославянский словарь. М., 1900. С. 297.

⁷ Милічэнков С. Белорусское народное гончарство.

⁸ Помнікі этнаграфіі. Мн., 1981. С. 90.

ваецца. У «Помніках этнаграфіі» гаворыцца, што «на поўначы, на паўночным захадзе і ўсходзе, часткова ў цэнтральных раёнах Беларусі замест рынак сяляне выкарыстоўвалі накрыўкі ад гаршкоў»⁹. Аднак пры раскопках познесярэднявечных гарадоў фрагменты паліваных рынак пачынаюць сустракацца яшчэ ў пластах канца XV ст. (Мірскі замак). У даследаваных гарадах, мястэчках, замках XVI—XVII стст. пакрытыя ўсярэдзіне зялёнай або карычневай палівай рынкі (глыбіня ад 3 да 5,5 см) сустракаюцца заўсёды (Гродна, Слонім, Ліда, Гальшаны, Мір, Мсціслаў, Крычаў, Чачэрск, Мазыр і інш.). Аднак у публікацыях археолагаў гэты від посуду называюць «скавародамі, латкамі, каструлькамі»¹⁰. Акрамя плыткіх сустракаюцца зрэдку і глыбокія рынкі, якія нагадваюць місы ці макотры на ножках і маюць ручку-вуха. Іх знайшлі ў Мірскім і Гальшанскім замках, у Мсціславе і іншых гарадах. Непаліваны посуд такой жа формы ў Германіі пачалі ўжываць з XIV ст.¹¹ У XVI—XVII стст. часцей за ўсё карысталіся паліванымі гаршчочкамі на трох ножках, але разам з тым існавала начынне, падобнае да нашых глыбокіх рынак¹².

У манаграфіі А. М. Трубачова прыводзяцца назвы посуду на трох ножках у розных народаў¹³ (чэшская *tendlik*, славацкая дыялектная *gandlika*, харвацкая дыялектная *rajdlek*), якія азначаюць тыгель, гаршчок або каструльку на трох ножках і з'яўляюцца, на думку аўтара, запазычанымі з сучаснай дыялектнай верхненямецкай *teindel*, *gindel* (трохногі гліняны гаршчок або тыгель), якія ў сваю чаргу паходзяць ад старажытнанямецкага *gain*, *gīna*. Ад гэтай асновы — *gīna* — утварылася польскае *gunka*, *gunczka*, а таксама чэшскія, славацкія, харвацкія і іншыя іх прататыпы. Таму можна меркаваць, што назва гэтага посуду на Беларусі паступова забывалася, бо знікалі класічныя рынкі. Аднак археалагічныя знаходкі ў познесярэднявечных гарадах, а таксама назвы «рынкі» (патэльня на ножках), «рандэляк» (невялікая каструлька з доўгай ручкай) на Гродзеншчыне сведчаць пра тое, што гэты від посуду і ў нас называўся менавіта так.

Ежу падавалі ў місках. У «Слоўніку царкоўнаславянскай і рускай мовы» (СЦСРМ) міскай называюць металічную ці гліняную чашу, у якой падаюць на стол ежу¹⁴.

Аднак толькі на фрагментах верхніх частак не заўсёды можна вызначыць, што гэта — частка міскі, макотры ці латкі. Таму археолагі часам памыляюцца, калі спрабуюць пабудаваць эвалюцыйныя рады ці датаваць знаходку. Часцей за ўсё латкі як асобны від посуду ўвогуле не згадваюць¹⁵. Каб вызначыць сярод знаходак латкі, трэба звярнуць увагу на сляды нагару, таўшчыню сценак і дыяметр венцаў (у місак ён звычайна не перавышае 20 см). У XVI—XVII стст. пераважную

⁹ Помнікі этнаграфіі. С. 90.

¹⁰ Левко О. Н. Методика изучения позднесредневековой керамики Витебска // Древности Белоруссии и Литвы. Мн., 1992; Тамм Я. О старейшей таллиннской керамике // *Ehitus ja arhitektuur*. 1978. № 12. С. 14; Сергина Т. В. Поливная посуда из Смоленска // *СА*. 1981. № 2. С. 242.

¹¹ Lappe Ursula. Eine seltene Gefäßform der Gloskenbecherkultur aus Rohrborn. Kr. Sommerda // *Ausgrabungen und Funde*. 1973. B. 18. H. 5.

¹² Lappe Ulrich. Eine nachmittelalterliche Abfallgrube in der Ruin Neideck in Arnstadt // *Ausgrabungen und Funde*. 1972. B. 17. H. 5; Ён жа. Eine Kloake des 17 Jh. aus der Altstadt // *Ausgrabungen und Funde*. 1978. B. 23. H. 5. Taf. 38.

¹³ Трубачев О. Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции). М., 1966. С. 297.

¹⁴ Словарь церковнославянского и русского языка. СПб, 1867. Ч. 2. С. 642.

¹⁵ Левко О. Н. Витебск XIV—XVIII вв. С. 56.

большасць місак пакрываюць усярэдзіне зялёнай або карычневай палівай (мал. 21). Разам з міскамі з гарызантальна адагнутым нешырокім борцікам сустракаецца начынне з вертыкальным борцікам, які праз прыступку ў 1,5—2 см пераходзіць у донца.

З XVI ст. у асартымент сталовага посуду ўваходзяць талеркі, якія паступова робяцца сапраўднымі творамі мастацтва. На погляд аўтараў, найбольш трапна форма класічнай талеркі апісана ў СЦСРМ: плоская пасудзіна з невялікім паглыбленнем (мал. 22). Але трэба адзначыць, што суадносіны паміж дыяметрам гэтага паглыблення і шырынёй борціка, а таксама памер паглыблення і самой талеркі вар'іруюцца, і часам цяжка дакладна вызначыць, дзе талерка, а дзе паўмісак. Талеркі бываюць плыткія і глыбокія, на чым спыняе ўвагу П. Сцяцко. На погляд аўтараў, талеркі — гэта посуд, які мае гарызантальна адагнуты борцік шырынёй не менш за 3 см і невялікае паглыбленне.

На думку А. М. Трубачова, назва «талерка» прыйшла ў беларускую мову з сярэдневерхнянемецкай *taljer*, куды яна ў сваю чаргу трапіла з італьянскай *tagliere* (дошка для разразання мяса) ¹⁶.

Разнастайны па форме посуд для захоўвання і пераноскі вады і вадкіх страў, большасць з якіх (мёд, квас, піва, віно) вядомы па помніках усходнеславянскай пісьменнасці яшчэ з ранняга сярэднявечча. Самы распаўсюджаны з іх збан (збанок, жбан, кукшын, кукшынчык) — высокая гліняная пасудзіна, звужаная ўверсе, з вухам і носікам-злівам (мал. 64). Некалькі фрагментаў збаноў, якія кваліфікаваліся як прывазныя, былі знойдзены падчас раскопак у Полацку ў пластах XIII ст. У І. І. Насовіча і ў Тлумачальным слоўніку беларускай мовы падкрэсліваецца, што збан з вузкім горлам называецца гарлачом. Паліваныя збаны, мяркуючы па археалагічных матэрыялах, мелі дыяметр горла не менш за 11—12 см (каб магла пралезці рука). Часам у ім насілі ваду. Нездарма ёсць прыказка: «Да пары збан ваду носіць: вушка адарвецца і збан разаб'ецца». Паліву звычайна наносілі на гарлавіну і прыдонную частку (усярэдзіне) і звонку да найбольшага дыяметра тулава. Падчас вывучэння археалагічных калекцый наяўнасць збаноў вызначаюць па верхніх частках ці ручках, таму што формай і аздобай ніжняй часткі тулава яны падобныя да гаршкоў.

У адрозненне ад збана гладыш не меў вуха і наска. Адпаведна слоўніку І. І. Насовіча гэта «обгладившийся, замаслившийся горшок, особенно употребляемый для молока» ¹⁷. Дыяметр горла звычайна не перавышаў 11—12 см (каб было зручна браць яго рукой за «гладкае» горла, якое часцей за ўсё мела форму раструба). Менавіта па гэтай прычыне гладышы ніколі не паліваліся звонку (каб не слізгала рука) і ўвогуле рабіліся пераважна непаліванымі ці (найчасцей) дымленымі і глянцаванымі. У XIX—XX стст. гэты від начыння аздабляўся палівай, але толькі знутры.

Вадкасці было зручна пераносіць і зберагаць у глянках. Гэта «гліняныя пасудзіны шарападобнай формы з вузенькім горлам і плоскім дном» (ТСБМ. Т. 2. С. 88). І. І. Насовіч лічыць, што сама назва «гляк», «глёк» паходзіць ад гуку, калі вадкасць выліваецца з гэтай пасудзіны (дыяметр яе горла не перавышае 4,5—5 см, яно часта бывае са злівам, як у збана) (мал. 76:8). Аўтар падкрэслівае, што глянкі рабілі «мураўленымі», г. зн. палівалі (у познім сярэднявеччы часцей зялёнай, чым

¹⁶ Трубачев О. Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции). С. 301.

¹⁷ Насовіч І. Слоўнік беларускай мовы. С. 112.

карычневай, палівай). Археолагам у асноўным трапляюцца круглыя ці з дзюбкай горлы ад гэтых вырабаў (у першым выпадку нацынне можа мець нос-зліў). Падобных знаходак значна менш, чым гладышоў і збанноў.

Яшчэ адна пасудзіна, у якой было зручна браць у дарогу пітво, мела часцей за ўсё выцягнутае ад донца да горла авальнае, радзей круглае тулава, была вузкай і пляскатай, па баках мела вушкі з маленькімі дзірачкамі (праз іх прапускалі матузок, які завязвалі над коркам). Назва падобных вырабаў у многіх славянскіх народаў паходзіць непасрэдна ад слоў «пляскаты», «пlosкі» — ploska, pl'askaska, плоска, якая ў старажытнанямецкай мове трансфармавалася ў flasca — фляшка. Форма яе тулава вельмі выгадна падкрэслівалася канцэнтрычнымі кругамі па абодвух баках (мал. 75:6,7).

Сярод паліванага посуду XVII—XVIII стст. незвычайнай формай вылучаецца нацынне, якое мела нос-зліў рознай даўжыні і формы: звычайна даволі доўгі (да 7—8 см) (мал. 75:3,4) або вельмі кароткі (да 4 см) дыяметрам ад 1,5 да 4 см. Падобныя вырабы былі як паліваныя, так і задымленыя. На погляд аўтараў, варта было ўжываць для іх азначэння тэрмін, прапанаваны І. І. Насовічам, — «насатка» («деревянный сосудъ съ носомъ для наливания жидкости. Повну носатку пива принесли»). Такія пасудзіны маглі вырабляць з гліны. Паводле памераў наскаў, а таксама венцаў (дзе яны зберагліся) насаткі правільна будзе аднесці да двух розных відаў нацыння. Адны з іх па памерах блізкія да глякоў (нос — насупраць ручкі), другія ж — да гаршкоў з вельмі шырокім вусцем. Апошнія маглі ўжывацца ў якасці рукамыя (невялікай пукатай пасудзіны з адным або двума наскамі і вушкамі для падвешвання)¹⁸. Тэрмін «насатка» («старинный умывальник с носком») прыводзіць А. М. Трубачоў сярод украінскіх назваў ганчарнага посуду. Наяўнасць рукамыяў фіксавалася толькі па фрагментах насоў-зліваў рознай формы, таму верагодна, што іх колькасць значна большая ў параўнанні з зафіксаванай. Асабліва шмат фрагментаў рукамыяў знойдзена падчас раскопак Полацка, ёсць яны ў Магілёве, Мсціславе, цэлыя нацынны зафіксаваны і ў Віцебску¹⁹. Усіх іх аб'ядноўвае адна рыса: у рукамыяў шырокія, адкрытыя зверху насы, якія мелі пераборку з адтулінамі ў месцы далучэння іх да нацыння (мал. 68:1—3).

Звычайна пілі з кубачкаў (кубкаў), куфляў і кружак. У аснове формы двух апошніх ляжыць цыліндр. І. І. Насовіч, вызначаючы форму куфля (кухля), піша, што гэта «муравленая гліняная кружка», тым самым падкрэслівае агульнасць іх формы. Іншыя слоўнікі сведчаць, што кружкі і куфлі па форме падобныя да шклянак.

Аднак, на погляд аўтараў, кружка і куфель адрозніваюцца. Першая па форме больш прысэдзістая, крыху шырэйшая. Куфель звычайна высокі, часам мае не круглае, а прастакутнае вуха, часам і два, размешчаныя сіметрычна.

І. І. Насовіч акрамя тэрміна «кухель» згадвае таксама «кухликъ», «кухличекъ» — «муравленный кувшинчик». Г. Ф. Юрчанка атаясамлівае кухлік з кубкам. У ТСБМ падкрэсліваецца, што кубак — гэта невялікая пасудзіна для пітва, звычайна з вушкам. На погляд аўтараў, кубкі, або кубачкі, хутчэй за ўсё нагадваюць па форме невялікія паліваныя або задымленыя гаршчочки з ручкай (мал. 58д), якія звычайна маюць

¹⁸ Помнікі этнаграфіі. С. 93.

¹⁹ Левко О. Витебск XIV—XVIII вв. (рис. 42: 8—10); Яна ж. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии. Мн., 1992.

дыяметр вусця 7—8 см і капіруюць вялікія. Да гэтай высновы аўтараў прывёў аналіз формы і арнаментыкі звычайных паліваных гаршкоў і кубкаў па матэрыялах керамічных калекцый з кожнага даследаванага горада, замка ці мястэчка. Іх ужывалі як посуд для пітва, падліўкі і падагравання невялікай колькасці ежы (напрыклад, для дзяцей).

Усе вышэйазначаныя віды посуду сустракаюцца падчас археалагічных раскопак беларускіх гарадоў і мястэчак у значнай колькасці, што дазваляе аднесці іх да масавых знаходак. Аднак сярод керамічных калекцый ёсць вырабы, што сустракаюцца ў адзінкавых фрагментах, а часам ўвогуле адсутнічаюць. Размова ідзе пра разнастайны посуд для спецый (мал. 62:3, 5) (напрыклад, сальнічкі), а таксама паліваныя скарбонкі. Тым больш што фіксуюцца яны найчасцей толькі ў выпадку знаходкі амаль цэлых прадметаў або фрагментаў з яўнымі прыкметамі гэтых пасудзін (прапазная шчыліна для манет, невялічкія густыя дзірачкі ў купаланадобнай пасудзіны і інш.). У посудзе такога віду пакуль што цяжка выявіць нейкія рэгіянальныя ўласцівасці (з-за недастатковасці матэрыялаў), таму аўтары абмяжоўваліся толькі канстатацый факта наяўнасці іх у тым ці іншым даследаваным пункце.

ПОСУД ДЛЯ ПРЫГАТАВАННЯ СТРАВЫ

Самым шматлікім відам паліванага посуду з'яўляюцца гаршкі. Нягледзячы на значную тыпавую і варыяцыйную разнастайнасць паліваных гаршкоў XVI—XVIII стст. у гарадах і замках заходняга рэгіёна Беларусі, можна знайсці шмат агульнага ў іх формаўтварэнні.

У керамічных калекцыях усіх даследаваных аўтарамі гарадоў і замкаў сярод матэрыялаў XVI — пачатку XVII ст. прысутнічаюць гаршкі са складанапрафіляваным венцам, адагнутым вонкі пад вуглом да 30—40° (мал. 23, тып. I — Лідскі замак, тып IA — Гродна; № 1 — Слонім, тып II — Мірскі, Гальшанскі замкі; № 1 — Любчанскі замак). Аналагічныя па прафіліроўцы начынні бытавалі ў другой палове XVI—XVII ст. у Літве²⁰.

У гэты ж час у нязначнай колькасці ўжываюцца танкасценныя гаршкі з амаль прамым ці злёгку адхіленым венцам і часам шырокім неглыбокім раўчуком знутры (мал. 23, тып. II — Лідскі замак; тып IB — Гродна; тып I — Мірскі замак).

Самы шматлікі тып гаршкоў — начынні з прамой шыйкай і адной-дзвюма пракрэсленымі стужкамі звонку пад венцам (мал. 23, тып IIIB — Лідскі, тып IIIA — Мірскі, тып III — Гальшанскі замкі, тып III — Гродна; № 3 — Слонім, № 2 і 5 — Любчанскі замак).

Яшчэ адзін тып гаршкоў XVI — першай паловы XVII ст. — начынні са злёгку адхіленым вонкі венцам і патаўшчэннем звонку на мяжы з шыйкай (мал. 23, тып IIIA — Лідскі замак; тып II — Гродна; тып IIIB — Мірскі, тып I — Гальшанскі замкі; № 2 — Слонім).

Гаршкі гэтых формаў знаходзяць аналагі сярод матэрыялаў XVI—XVII стст. са Смаленска²¹. Шырока вядомыя яны і на гарадзішчы Пуны ў Літве²². Такі ж посуд да сярэдзіны XVII ст. бытаваў у Польшчы²³.

У другой палове XVII—XVIII ст. шырока распаўсюдзіліся начынні з невялікім, але выразным каленцам знутры пры пераходзе шыйкі ў

²⁰ Volkaite-Kulikauskiene R. Punios Piliakalnis. Vilnius, 1974. Pav. V: 12.

²¹ Сергіна Т. В. Поливная посуда из Смоленска // СА. 1981. № 2 (рис. 2—3).

²² Volkaite-Kulikauskiene R. Punios Piliakalnis. Pav. V.

²³ Mikolajczyk A. Naczynia datowane skarbami monet XIV—XVIII w. na ziemiach Polskich. W.; Wr.; Kr.; Gd., 1977. T. XXV.

тулава і злёжку загнутым унутр краем венца (мал. 23, тып V — Гродна; тып IV — Мірскі і Гальшанскі замкі; № 4 — Слонім). У Мірскім замку і Слоніме ўжываліся не толькі паліваныя, але і дымленыя гаршкі вышэйапісанай формы. Увогуле каленападобны выступ стаў надоўга канструкцыйным элементам беларускай керамікі: у XVIII — пачатку XX ст. з ім рабіліся як непаліваныя, так і паліваныя гаршкі ва ўсходнім Палессі і ў заходнім рэгіёне Беларусі.

Дыяметры венцаў паліваных гаршкоў пераважна ўкладаюцца ў інтэрвал 15—20 см. Начынні XVI — сярэдзіны XVII ст. часта арнаментаваліся па плечуку разнастайнымі відамі геаметрычнага арнаменту з дапамогай калёска-штампа (мал. 24; 25). Найбольш начынняў з арнамен-там, выкананым у такой тэхніцы, знойдзена на Старым замку ў Гродне і ў Мірскім замку (мал. 24; 25). Арнамент найчасцей уяўляў сабой сетку з ячэек ці сетку ромбаў розных памераў, шматрадных зігзагападобных стужкі, елачкі ці складаныя геаметрычныя фігуры, што аддзяляліся адна ад другой вертыкальнымі стужкамі. Ужываліся такія гаршкі ў Лідскім замку. Гэты арнамент на чырвонагліняных гаршках аналагічны арнаментацый белагліняных начынняў, адначасных ім (мал. 25:6,7; 26; 27). У сучасных беларускіх ганчароў такі спосаб арнаментацый начыння называецца карбоўкай. Інструмент для выканання такога арнаменту ўяўляе сабой цыліндрык вышынёй 1—2 см з прарэзаным па ім арнамен-там. Цыліндрык надзяваўся на дрот і «каціўся» па плечуку, горлу ці іншай прызначанай для арнаментацыі частцы начыння.

Гаршкі з карбоўкай у XVI — першай палове XVII ст. былі шырока распаўсюджаны на тэрыторыі Прыбалтыкі і Польшчы. У Мірскім замку знойдзены цэлы паліваныя гаршчок з карбоўкай па плечуку і рыфленымі стужкамі паабапал яе тыпу III (мал. 28). Яго памеры: дыяметр венца 15 см, донца 11 см пры вышыні 19 см. Найбольшы дыяметр тулава — 19 см — знаходзіцца ў верхняй трэці вышыні гаршка. На гаршках другой паловы — канца XVII ст. арнамент або ўвогуле адсутнічае, або наносіцца ў выглядзе некалькіх радоў рыфленых стужак (мал. 24:7). Аналагічны арнамент ёсць і на гаршках канца XVI — першай паловы XVII ст. (мал. 26:1; 27:6).

Паліваныя гаршкі часта мелі ручку-вуха шырынёй 1,5—2 см з раўчуком пасярэдзіне (мал. 24:3). Яна мацавалася да краю венца і пераважна да найбольшага дыяметра тулава (мал. 28).

Як па форме, так і па арнаментацыі адрозніваюцца ад усіх вышэй-апісаных начынняў заходняга рэгіёна гаршкі тыпаў IV—VI з Лідскага замка (мал. 23). Гэта таўстасценныя начынні з дамешкай пяску і нават жарсты ў фармовачнай масе, часта з суцэльным рыфленнем па тулаву. Унутраная паверхня гаршкоў пакрытая тоўстым слоём шклопадобнай палівы зялёнага ці карычневага колеру. Гаршкі тыпаў IV і V з Лідскага замка па прынцыпу формаўтварэння блізкія начынням тыпу I і III з гэтага ж замка, але адрозніваюцца памерамі. Гаршкі тыпу VI маюць «арыгінальную» форму: венца з «манжэткаю» звонку і крутыя плечукі.

Мяркуючы па самых буйных кавалках, гэтыя начынні мелі вышыню 25—30 см. Улічваючы памеры і маючы на ўвазе склад фармовачнай масы, можна зрабіць выснову, што яны выконвалі дзве функцыі: выкарыстоўваліся ў якасці тарнага посуду і ў іх маглі час ад часу гатаваць ежу.

Цікава адзначыць, што паліваныя гаршкі тыпу VI, што не знаходзяць дакладных аналогій у посудзе з іншых вывучаных аўтарамі пунктаў гэтага рэгіёна, адрозніваюцца не толькі сваімі памерамі (вышыня гаршкоў каля 30 см). Уся знешняя (непаліваная) паверхня пакрытая су-

цельным рыфлением, што нагадвае арнаментацию на непаліваных на-
чыннях курганнага тыпу X—XI стст. на тэрыторыі Беларусі. Нейкім
незразумелым чынам, сэнс якога яшчэ належыць раскрыць, такія далё-
кія храналагічна нацынні (паміж імі прамежак часу прыкладна ў 600
гадоў) падобны не толькі арнаментам, але вельмі блізкія формай вен-
ца (мал. 23).

Паліваныя гаршкі, блізкія па форме да нацынняў тыпу IV—VI, ужы-
валіся ў канцы XVI — першай палове XVII ст. на тэрыторыі Польшчы²⁴
і Літвы²⁵.

Як вынікае з мал. 23, для XVIII ст. характэрны гаршкі без шыйкі з
венцам рознай формы (мал. 23, тып V — Мірскі замак), з S-падобнымі
профілямі ці з плаўна выгнутай невысокай шыйкай і закругленым вен-
цам (мал. 23, тып. VI — Гродна, № 5 — Слонім), а таксама з ужо ўзга-
даным каленападобным выступам знутры пад венцам (мал. 23, № 7 —
Любчанскі замак).

Памеры донцаў паліваных гаршкоў звычайна ўкладаюцца ў інтэрвал
8—12 см, сценкі ў прыдоннай частцы або раўнамерна пашыраюцца, або
нацынні маюць пліткавы паддон.

Паліваныя гаршкі ўсходняга рэгіёна найбольш дэталёва вывучаны на
матэрыялах з Мсціслава. Іх дапаўняюць даныя па Магілёву і Крычаву
(мал. 29).

Як вынікае з мал. 29, у XVI ст. тут ужываюцца паліваныя гаршкі
двух тыпаў: з крутымі плечукамі, моцна адагнутым вонкі венцам, па
ўнутранаму краю якога праходзіць раўчук (мал. 29: 1, 4—6, 9, 11—13),
з амаль прамой шыйкай і знешне-асіметрычным патаўшчэннем венца,
афармленым у выглядзе карніза (мал. 29: 7, 8). Аналагічныя нацынні
знойдзены ў Полацку (мал. 30:1) і Чачэрску (мал. 31). Звыклы арнамент
на гэтых гаршках — шматраднае рыфленне, зробленае грабенчыкам,
прычым паліва наносілася на ўнутраную паверхню нацыння.

Сярод матэрыялаў канца XVI — пачатку XVII ст. у нязначнай коль-
касці прысутнічаюць гаршкі з цыліндрычным горлам (мал. 29: 2, 3, 10),
што з некаторымі варыянтамі пераважаюць сярод матэрыялаў XVII ст.
з Мсціслава.

Прысутнічаюць гаршкі ўзгаданай формы і ў культурных пластах гэта-
га часу з Магілёва і Крычава. Большасць гаршкоў з Мсціслава, Магі-
лёва і Крычава XVII ст. уяўляюць сабой варыянты з цыліндрычнай шый-
кай вышыняй да 3 см (мал. 29: 14—17, 20—24, 27, 28). Адрозненні маюць
толькі ў ступені адхіленасці венца (нахіле плечукоў ці афармленні
яго краю). Найбольш тыповыя для гэтага часу гаршкі з двума рысач-
камі рыфлення на мяжы з шыйкай. Адметная рыса гаршкоў з Мсцісла-
ва — суцэльнае ангабіраванне вонкавай (непаліванай) паверхні гарш-
коў гэтага тыпу. Адзін з гаршкоў мае поўны профіль. Яго памеры: дыя-
метр венца 16 см, донца — 12,3 см, вышыня гаршка 13,3 см (мал. 32).
Паліва пакрывае гаршчок з двух бакоў. Нацынні даволі прысадзістыя,
устойлівыя і пры магчымасці зручныя для гатавання ежы.

Яшчэ адзін тып гаршкоў — з высокім злёгку адхіленым венцам і кру-
тымі плечукамі (мал. 29: 18, 19). Нацынні мелі невялікую ручку, што
мацавалася да краю венца і да найбольшага дыяметра тулава. Унутра-
ная паверхня суцэльна палітая зялёна-жоўтай або зялёна-карычневай

²⁴ Mikolajczyk A. Naczynia datowane skarbami monet XIV—XVIII w. na ziemiach
Polskich. W.; Wr.; Kr.; Gd., 1977. T. XX.

²⁵ Mindaugas Bertasius, Algirdas Zalnierius. Kauno senamiesčio 15-ojo
Kvartalo žvalgomieji archeologiniai turimai // Architektūros Paminklai. 1988. N 11.
Pav. 8.

палівай, што часам наносілася і звонку па венцы. Дыяметр венца 11—13 см. Гэтыя начынні найбольш распаўсюджаны ў сляях першай паловы — сярэдзіны XVII, але ўжываюцца да пачатку XVIII ст. Гаршчок поўнага профілю з аналагічнай прафіліроўкай знойдзены ў Полацку (мал. 30: 2). У XVIII—XIX стст., як і ў гарадах заходняга рэгіёна, на Магілёўшчыне ўжываюцца гаршкі з S-падобным профілем, а таксама прысадзістыя, з пасаджаным проста на плячук венцам рознай формы (мал. 29: 29—34). Паліваецца ўжо выключна ўнутраная частка начыння, арнамент адсутнічае. Не выключана, што гэта звязана з ужываннем паліваных гаршкоў для прыгатавання страў, а не ў якасці сталовага посуду.

Пра форму ніжняй часткі гаршкоў можна меркаваць па кавалках донцаў. Згодна з асаблівасцямі формы, усе яны падзяляюцца на тры тыпы: 1) начынні, сценкі якіх паступова пашыраюцца ад донца; 2) з рэзка пашыранымі ад донца сценкамі; 3) такія ж, як і папярэднія, але на пліткавым паддоне. Дыяметр донцаў першага тыпу пераважна ад 8 да 12 см, другога найчасцей не перавышае 7—9 см. На вонкавай паверхні донца бачны сляды зразання з круга.

Наступны від паліванага посуду — рынкі. Як ужо адзначалася, сямі іх адрозніваюць плыткія і глыбокія.

На тэрыторыі заходняга рэгіёна адна з самых ранніх знаходак адносіцца да канца XV ст. (ручка рынкі з плямай палівы, што знойдзена ў развале дазамкавай пабудовы ў Мірскім замку XVI ст.). Найбольш распаўсюджаны рынкі ў XVI—XVII стст. Уяўленне пра іх форму і тыпалогію даюць мал. 33; 34: 1—3; 35—38. Нягледзячы на даволі вялікую разнастайнасць, па форме венца плыткія рынкі падзяляюцца на чатыры тыпы (мал. 33).

Тып I: з піялападобным тулавам і раўчуком па амаль гарызантальна адагнутым венцы звонку (тып IA з Лідскага замка, тып I з Гродна, тып II з Мірскага замка) або адначасова і па ўнутранаму краю яго (тыпы IB з Лідскага замка і Гродна). Аналагічныя па форме рынкі характэрныя і для Крэўскага замка (мал. 37: 4—6).

Тып II: з піялападобным тулавам і раўнамерным патаўшчэннем сценкаў да краю, гарызантальна або коса зрэзанага (тып II з Лідскага, тыпы I і V з Мірскага, тып II з Любчанскага замкаў). Як бачна з мал. 37: 1, 3, абсалютна аналагічныя рынкам вышэйапісанай формы з Лідскага замка начынні, што былі знойдзены ў Крэўскім замку.

Тып III з піялападобным тулавам і гарызантальна адагнутым краем венца з шырокім раўчуком на яго ўнутранай паверхні (тып III з Гродна, тып IV з Мірскага замка).

Тып IV: начынні з вертыкальным борцікам і закругленым краем (тып II з Гродна, тыпы II, III з Мірскага, тып I з Гальшанскага замкаў). Яны ўжываліся таксама і ў Крэўскім замку (мал. 37: 2). Як варыянт гэтага тыпу неабходна адзначыць рынкі з каленападобным выступам звонку па борціку (мал. 33: тып III — Лідскі, тып II — Гальшанскі, тып I — Любчанскі замкі; тып IV — Гродна).

У рынак усіх вышэйзгаданых тыпаў ножкі канічнай або ўсечана-канічнай формы (мал. 36: 2—4; 35: 3). У большасці начынняў завяршэнні ножак у выглядзе трохграннай піраміды (мал. 37: 6). Толькі некаторыя ножкі абрэзаныя гарызантальна. Вышыня іх ад 4 да 6 см, маюцца да тулава пад вуглом 120—135° (мал. 37; 34: 3).

Даўжыня і форма ўтульчатых выцягнутых ручак таксама разнастайныя. Побач з ручкамі ў выглядзе раструба (мал. 37: 3) часта сустракаюцца ручкі з падвойным валікам (мал. 35: 1; 38: 1) або падпраўленыя

шматрадным грабенчыкам (мал. 35: 2). Яны мацаваліся да злёгка падсушанага вырабу да краю венца або крыху ніжэй (мал. 34: 3; 36: 1; 37: 1; 38: 1). Аналагічны посуд характэрны для слаёў XVI—XVIII стст. з іншых беларускіх гарадоў і мястэчак²⁶. Мяркуючы па цэлых начыннях і іх фрагментах, найбольш распаўсюджанымі былі рынкі з дыяметрам венца ад 16 да 23 см пры глыбіні начыння ад 3,5 да 6 см. Адметнасць рынкаў гэтага рэгіёна — наяўнасць на знешняй паверхні пад венцам у начынніў тыпу IV шматраднага лінейнага або сеткавага арнаменту (карбоўкі). Акрамя гэтага, на рынках з Лідскага і Крэўскага замкаў амаль абавязковым з'яўляецца адбітак пальца ў месцы прымацавання бліжэйшай ад ручкі ножкі (своеасаблівае кляймо) (мал. 37: 1, 3, 5). Кавалкі ножак з адбіткам падушачкі пальца знайшлі і ў Гродне пры даследаванні базыльянскага манастыра (мал. 38: 2, 3). Унутраная паверхня начыння пакрывалася зялёнай або карычневай палівай розных адценняў.

Глыбокія рынкі (мал. 34: 4—13) сустракаліся сярод матэрыялаў сярэдзіны — другой паловы XVII ст. у Мірскім, Гальшанскім і Лідскім замках. Яны мелі венцы двух тыпаў: у выглядзе манжэты з шырокім раўчуком пасярэдзіне (мал. 34: 5, 7, 10) або без яе (мал. 34: 8); сярэднеадхіленае коса зрэзанае (мал. 34: 4, 6, 9). Дзве ручкі мацаваліся або да краю венца (мал. 34: 5, 8; 36: 5), або крыху ніжэй (мал. 34: 4, 6), ручкі авальныя ў сячэнні, стужкападобныя ці рабрыстыя, донцы пераважна акруглыя (мал. 34: 4, 5), але ёсць рынкі з пляскатым донцам (Гальшанскі замак).

Глыбіня начыння ад 10 да 12 см пры дыяметры венца ад 22 да 34 см і вышыні ножак 8—10 см (мал. 34: 11—13; 36: 6). Унутраная паверхня пакрытая зялёнай палівай.

Найбольшая колькасць глыбокіх рынак знойдзена разам з матэрыяламі другой паловы XVII ст. у Мірскім замку (адна чвэрць ад агульнай колькасці рынак гэтага часу), у астатніх з пералічаных замкаў яны знойдзены ў адзінкавых экзemplарах. Фрагменты глыбокіх рынак знойдзены падчас земляных прац у Ляхавічах²⁷.

Адсутнасць даных пра ўжыванне глыбокіх рынак у іншых гарадах Беларусі можа тлумачыцца недастатковай пільнасцю пры класіфікацыі керамікі, таму што глыбокія рынкі лёгка могуць быць прыняты за міскі з ручкай ці макотры, а ножкі — за ножкі плиткіх рынак з утульчатой ручкай. Пацвярджаннем гэтага можа быць адсутнасць аналогій такога віду посуду сярод апублікаваных археалагічных матэрыялаў з іншых беларускіх гарадоў. Яшчэ адзін від начыння на трох ножках з заходняга рэгіёна — мініяцюрны гаршчок з петлепадобнай ручкай з Мірскага замка (мал. 39).

На тэрыторыі ўсходняга рэгіёна (у Магілёве, Мсціславе, Крычаве) паліваныя рынкі таксама выяўлены пераважна з матэрыяламі XVII ст. Найбольшая колькасць фрагментаў знойдзена ў Мсціславе (85 венцаў, тры цэлыя начынні) (мал. 69 а, б; 42: 1, 2), а таксама ручкі і ножкі рынак (мал. 41: 1—2). Найменшая колькасць рынак (23 венцы, а таксама ручкі і ножкі) знойдзена ў Магілёве.

²⁶ Заяц Ю. А. Заслаўская кераміка // ЭЛІМ Беларусі. Мн., 1985. Т. 2. С. 495; Здановіч Н. Хараство старажытнага посуду // Мастацтва Беларусі. 1989. № 8. С. 70; Здановіч Н., Собаль В. Ляпілі мінскія ганчары // Мастацтва Беларусі. 1990. № 3.

²⁷ Здановіч Н. Хараство старажытнага посуду.

Амаль усе рынкі мелі піялападобнае тулава (мал. 40, тыпы I, II, IV, VI — Мсціслаў; тыпы I, II, IV — Магілёў). Па форме венца рынкі падзяляюцца на пяць тыпаў:

1) са зрэзаным унутр краем (мал. 40, тып I — Мсціслаў, Магілёў; тып II — Магілёў);

2) са знешнеасіметрычным патаўшчэннем (мал. 40, тып II — Мсціслаў);

3) край венца адагнуты вонкі ў выглядзе нешырокага борціка (мал. 40, тып IV — Мсціслаў, Магілёў);

4) з коса зрэзаным венцам (мал. 40, тып V — Мсціслаў);

5) з гарызантальна зрэзаным венцам (мал. 40, тып VI — Мсціслаў).

Дыяметр венца пераважна 18—20 см, але ёсць нацынні з дыяметрам 14—15 см. Глыбіня іх не перавышае 5,5 см. Ручка з рэльефным валікам на канцы крыху прыўзнятая над краем венца (мал. 41: 1,2). Вышыня ножак не перавышае 6 см.

Акрамя рынак з піялападобным тулавам ёсць нацынні з выразным пляскатым донцам дыяметрам 6,5—10 см, вертыкальным борцікам вышынёй 3—4 см і гарызантальным, коса зрэзаным або закругленым краем венца (мал. 40, тып III — Мсціслаў, Магілёў; мал. 41: 1, 3). Форма і пасадка ручкі аналагічныя папярэднім, дыяметр венца пераважна 14—19 см. Вышыня ножак не перавышае 4,5—6 см. Цэлая рынка аналагічнай формы глыбінёй 3,5 см знойдзена ў Полацку (мал. 38: 4).

Формай тулава аналагічныя паліваным дымленыя рынкі з Мсціслава (мал. 42: 3).

Рынкі ўсіх вышэйазначаных тыпаў знойдзены і ў Крычаве (раскопкі М. А. Ткачова) (64 венцы, восем фрагментаў ручак, 39 ножак).

Як і на тэрыторыі заходняга рэгіёна, на тэрыторыі Магілёўшчыны сустрэты фрагменты глыбокіх рынак. У Мсціславе ў канцы XVII ст. выкарыстоўваліся рынкі з пляскатым донцам, што формай тулава нагадвалі макотру з дзвюма петлепадобнымі ручкамі (мал. 42: 4; 41: 4, 5). Улічваючы знаходкі ножак вышынёй 10—11 см пры таўшчыні іх у сячэнні 2—2,5 см, можна адзначыць, што ў Крычаве таксама ўжываліся глыбокія рынкі.

На тэрыторыі ўсходняга Палесся ў познім сярэднявеччы таксама выкарыстоўваліся рынкі. У Мазыры, напрыклад, рынкі рабіліся вельмі плыткімі, амаль пляскатымі (мал. 20). Такая ж з'ява характэрная і для Віцебска, дзе рынкі аднаго з тыпаў былі вельмі плыткія²⁸.

Нярэдка наяўнасць гэтага віду посуду можна толькі канстатаваць, не маючы поўнага ўяўлення пра яго форму. Знойдзены рынкі ў Чачэрску (раскопкі І. М. Чарняўскага, 1981 г.)²⁹, пра іх жа, відаць, ідзе гаворка ў манаграфіі П. Ф. Лысенкі «Берестье», дзе знойдзены «ножкі-подставки» і «фрагмент днища с ножками»³⁰.

Згодна з этнаграфічнымі данымі, на большасці тэрыторыі Беларусі выраб рынак спыніўся ў XVIII ст. (што звязана са зменай канструкцыі печаў), аднак у канцы XIX — пачатку XX ст. рынкі рабіліся ганчарамі з Гарадной і Пружан, майстрамі з Поразава — да сярэдзіны XX ст.³¹ Да нядаўняга часу рынкі выраблялі ганчары Украіны³². На тэрыторыі

²⁸ Левко О. Н. Витебск XIV—XVIII вв. (табл. 3).

²⁹ Макушнікаў А. А., Здановіч Н. І. Бытавая кераміка Чачэрска // Весті АН БССР. Сер. грамад. навук. 1985. № 1.

³⁰ Лысенко П. Ф. Берестье. С. 330.

³¹ Милюченко С. А. Белорусское народное гончарство. С. 112.

³² Матейко К. І. Народна кераміка західних областей Української ФСР XIX—XX вв. Київ, 1959. С. 44—45.

Заходняй Еўропы ў XVIII ст. рабіліся яшчэ глыбокія парцэлянавыя рынкі. Але выкарыстоўваліся яны ўжо не як кухонны, а як сталовы посуд.

Традыцыйным відам кухоннага посуду, як вядома, з'яўляюцца макотры. Паліваныя макотры пачынаючы з XVII ст. маюць пераважна ўсечана-канічную форму, а венца афармляецца ў выглядзе карнізіка (што больш уласціва для начынняў з Мсціслава і Магілёва) або простага знешнеасіметрычнага патаўшчэння з гарызантальна абрэзаным краем (Мірскі і Гальшанскі замкі). Яны набліжаюцца да формы адначасных місак, толькі адрозніваюцца больш масіўнымі сценкамі і дыяметрам венца (пераважна 25—30 см). Макотры XVIII—XIX стст., захоўваючы форму тулава папярэдніх, маюць простае закругленне краю ці венца ў выглядзе валікападобнага знешнеасіметрычнага патаўшчэння.

Зрэдку ў якасці паліванага кухоннага посуду ўжываліся латкі. Трэба адзначыць, што на тэрыторыі заходняга рэгіёна знаходзяцца паліваных латак не зафіксавана. Ва ўсходнім рэгіёне (Магілёў, Мсціслаў) на працягу XVI—XVIII стст. латкі былі традыцыйна непаліваныя. Аднак у Магілёве падчас даследаванняў на Савецкай плошчы знойдзены кавалак начыння з піялападобным тулавам нахшталь рынкі, але з петлепадобнай ручкай, такой маленькай, што ў яе можна было прасаджваць толькі кручок. Знешняя паверхня латкі была моцна закопчаная.

Паліваныя латкі канца XVIII—XIX ст., як правіла, імітуюць форму адначасных непаліваных: яны маюць піялападобнае тулава і невялічкае злёгку адхіленае венца, як на адначасных паліваных гаршках, ці даволі шырокі (да 2 см) адагнуты вонкі борцік. Вышыня іх, як правіла, не перавышала 10 см. Не выключана, што латкі маглі адначасова ўжывацца і ў якасці місак. Сведчаннем таго, што ў гэтым паліваным начынні гатавалі ў печы, з'яўляецца моцна закопчаная знешняя паверхня.

СТАЛОВЫ І ТАРНЫ ПОСУД

Найбольш распаўсюджаным відам сталавага посуду з'яўляюцца талеркі. На тэрыторыі заходняга рэгіёна акрамя шматлікіх фрагментаў выяўлена 27 паасобнікаў, профіль якіх аднаўляецца поўнасцю. Большасць з іх была знойдзена ў Мірскім замку (мал. 44). Значная інфармацыя атрымана з археалагічных калекцый з Лідскага і Крэўскага замкаў і з Гродна (мал. 45, 46). Асноўная ўвага звярталася на форму верхняй часткі начыння (борціка і яго завяршэнне). Талеркі XVI — першай паловы XVII ст., згодна з гэтымі крытэрыямі, падзяляюцца на сем тыпаў (мал. 43).

Да тыпу I аднесены талеркі з шырокім борцікам, які завяршаецца венцам з унутрыасіметрычным патаўшчэннем і шырокім (1—1,5 см) раўчуком па краі (Лідскі, Мірскі замкі, Гродна) (мал. 43). Гэтыя талеркі маюць найбагацейшую аздабу: борцік шмат якіх начынняў з Ліды ўпрыгожаны карбоўкай (мал. 46). Як заўсёды, гэта сетка з ромбаў, бессістэмна нанесеная калёсікам зігзагападобных стужкі ці ромбы з іх. Гэта могуць быць слупочки з адбіткаў квадрацікаў ці прастакутнікаў, што, разыходзячыся ад цэнтра, ствараюць уражанне промняў. Карбоўка часам спалучалася з рыфленнем (хвала ці адна-дзве паралельныя стужкі). Борцікі некаторых талерак упрыгожваліся хваляй, нанесенай шматрадным грабенчыкам. Адзін-два рады хваляў па борціку маюць і некаторыя талеркі з Крэўскага замка (мал. 45: 1). Аднак большасць паліваных талерак гэтага тыпу не арнаментавалася.

Талеркі тыпу II маюць у разрэзе трохкутны край венца (мал. 43; 44: 1, 6, 11; 45: 7), знешні край якога можа быць адцягнуты ўніз (мал.

45: 4, 8, 9). У талеркі з Мірскага замка борцік упрыгожаны рыфленнем, зробленым пяцірадным грабеньчыкам (мал. 44: 1). Аналагічны прыём ужыты ганчарамі з Крэўскага замка (мал. 45: 7, 9).

Талеркі тыпу III маюць сіметрычнае патаўшчэнне краю венца і раўчук па яго знешняму боку (мал. 45: 4; 43; 44: 8). Частка начынняў з Гродна ўпрыгожана ангобным роспісам знутры.

У талерак тыпу IV край венца амаль прастакутны ў разрэзе (мал. 43; 45: 3).

Талеркі тыпу V маюць венца са скругленым краем, адхіленае вертыкальна адносна борціка (мал. 43).

У талерак тыпу VI венца невыразнае, па тарцу пракрэслены раўчук (мал. 43; 45: 10).

Край венца ў талерак тыпу VII аформлены ў выглядзе сіметрычнага ці асіметрычнага валіка (мал. 43; 44: 2—6; 45: 5, 6). Гэты тып талерак самы шматлікі ў слаях канца XVII—XVIII ст. многіх гарадоў рэгіёна.

Паліваныя і распісаныя талеркі ўсіх гэтых тыпаў ужываліся ў Германіі ў XVII ст.³³

У адрозненне ад талерак XVI—XVII стст., якія часта арнаментаваліся па борціку, начынні XVIII ст. амаль не ўпрыгожваліся (за выключэннем ангобнага роспісу). Многія талеркі пакрыты вельмі тонкім слоём палівы, праз які прасвечваецца пясок.

Уяўленне пра памеры і прапорцыі начыння даюць цэлыя рэчы. Самымі распаўсюджанымі ў XVI—XVII стст. былі талеркі з дыяметрам венца ад 23—26 да 30—31 см. Прычым дыяметр донца быў у 1,5—2,2 раза, а вышыня начыння ў 3,5—5 разоў меншая за дыяметр венца.

Паліваныя талеркі з усходняга рэгіёна вывучаны пераважна па матэрыялах з Мсціслава і Магілёва. Прадстаўленыя матэрыялы дазваляюць падзяляць талеркі, згодна з формай іх верхняй часткі, на сем тыпаў (мал. 47).

Тып I. Талеркі маюць складанаяпрафіляванае, найчасцей патоўшчанае звонку венца.

Тып II. Край венца адагнуты амаль пад прамым вуглом адносна борціка. Менавіта на талераках першых двух тыпаў наносіўся роспіс ангобам.

Талеркі тыпу III адрозніваюцца ад папярэдняга тыпу тым, што маюць раўчук з двух бакоў венца, таму край яго часам бывае трохкутнай формы.

Тып IV. Талеркі маюць унутрыасіметрычны край венца, што ў разрэзе набліжаецца да трыкутніка.

Талеркі тыпу V самыя шматлікія. Яны маюць валікападобнае завяршэнне краю борціка.

У талерак тыпу VI венца амаль не выдзелена. Край борціка коса зрэзаны ці злёгка сіметрычна патоўшчаны.

Начынні тыпу VII маюць знешнеасіметрычнае патаўшчэнне краю венца.

Як вынікае з табл. 47, ва ўсходнім рэгіёне ў канцы XVI—XVII ст. акрамя паліваных ужываліся дымленыя талеркі аналагічнай формы, хоць часам апошнія мелі арыгінальную форму (тып VIII).

Мяркуючы па талераках поўнага профілю, для ўсходняга рэгіёна характэрныя талеркі з крыху большым дыяметрам донца ў параўнанні з

³³ Larpe U. Eine nachmittelalterliche Abfallgrube in der Ruine Neidek in Arnstadt, B. 17. H. 5; Енжа: Eine Kloake der 17 Jh. aus der Altstadt Jena. B. 23. H. 5. Taf. 38: 3.

заходнім рэгіёнам (мал. 48), магчыма, таму, што ўпрыгожваецца ў талерках не борцік, як традыцыйна рабілася ў заходнім рэгіёне, а зона дна. Па донцы наносіцца арнамент у выглядзе канцэнтрычных кругоў (пракрэсленых), паміж якімі пракрэсліваецца хваля, што ў спалучэнні з кругамі нагадвае рамонак (мал. 22). Часам на донцы рабіўся малюнак у выглядзе спіралі. Талеркі з рыфленым арнаментам па борціку даволі рэдкая з'ява (мал. 69 г).

Такім чынам у Магілёве ў канцы XVII—XVIII ст., мяркуючы па начыннях поўнага профілю, упрыгожваліся начынні трох відаў: міскі з вертыкальным борцікам з каленападобным выступам звонку, усечана-канічныя міскі з вузкім гарызантальна адагнутым борцікам (мал. 53: 2), а таксама неглыбокія талеркі з ледзь выдзеленай прыдоннай часткай.

Што датычыцца параметраў талерак, найбольшая з іх мае дыяметр венца 23—28 см пры дыяметры донца 12—14 і да 18 см.

Яшчэ адзін від сталавага посуду, што ўжываўся ў XVI—XVIII стст. на Беларусі,— міскі. У параўнанні з талеркамі колькасць іх у XVI—першай палове XVII ст. нязначная, але найбольш распаўсюджаныя яны менавіта ў XVII ст. У XVIII ст. колькасць простых паліваных місак паямяншаецца за кошт з'яўлення ў гэты час у шырокім ужытку маёлікавых і фаянсавых, а ў XIX ст. і парцелянавых вырабаў.

У даследаваных пунктах заходняга рэгіёна акрамя фрагментаў місак знойдзены 10 цэлых начынняў (мал. 50—51). Па форме венцаў і тулава яны падзяляюцца на наступныя тыпы (мал. 49).

Міскі тыпу I з гарызантальна адагнутым борцікам шырынёй 1—2,5 см. Начынні з Лідскага, Мірскага замкаў і Гродна маюць рознае афармленне краю венца (мал. 49, тып I). Найчасцей колер палівы, што пакрывала ўнутраную паверхню місак, жоўта-карычневы, паліва шклопадобная. Міскі танкасценныя (0,5—0,6 см).

Міскі тыпу II маюць гарызантальна адхіленае венца і найчасцей вертыкальна абрэзаны яго край. Часам, як і ў начынняў з Лідскага замка, на ўнутраным краі венца маецца нешырокі раўчук (мал. 49, тып II). Мяркуючы па цэлых начыннях з Мірскага замка (мал. 50: 3, 4) і з Гродна, дыяметр венцаў гэтых місак найчасцей 21—23 см, вышыня ад 6 да 8,5 см. Звычайна яны не арнаментаваліся. Аднак у Міры знойдзена місачка XVII ст., край якой аформлены пальцавымі ўціскамі (мал. 50: 5).

Фрагменты місак тыпу III з Мірскага замка і Гродна часам маюць даволі шырокі борцік, адхілены пад вуглом прыкладна ў 45° (мал. 49, тып III з Мірскага замка). Гэта датычыцца і двух цэлых начынняў (мал. 50: 1, 2). Па борціку адной з місак шматрадным грабенчыкам нанесены хвалісты арнамент. Аналагічную форму мае адзін з тыпаў місак са Смаленска. Гэтыя міскі маюць найбольшыя памеры (дыяметр венца дасягае 28—30 см).

Міскі тыпу V, характэрныя для канца XVII—XVIII ст., маюць піяпадобнае тулава і неаддзелены закруглены край венца (мал. 50: 6, 8). Па памерах яны аналагічныя міскам тыпу II (дыяметр венца не перавышае 20—23 см). Вышыня начынняў розная — ад 5,5 да 8,5 см. Унутраная паверхня звычайна пакрытая тонкім слоём брудна-зялёнай палівы, якая найчасцей не мае бляску, а скрозь яе праступаюць драбочкі пяску. Міскі аналагічнай формы, як паліваныя, так і непаліваныя,— даволі частая знаходка ў сляях канца XVII—XVIII ст. у Полацку.

У XVIII ст. разам з неглыбокімі (да 6 см) місачкамі з вузкім (да 2 см) амаль гарызантальна адагнутым венцам (тып III з Гродна) з'яў-

ляюцца і заваёўваюць вядучую ролю ў сталавай кераміцы міскі з вертыкальным борцікам (вышыня яго ад 2,5 да 3,5 см) (мал. 49, тып IV — Мірскі замак і Гродна). Большасць начынняў мае дыяметр венца ад 23 да 26 і нават 30 см, пераход да прыдоннай часткі ажыццяўляецца праз каленападобны ўступ (мал. 50: 7). Сярод місак гэтага тыпу шмат дымленых з глянцаваным сеткавым ці петлепадобным арнаментом на ўнутранай паверхні (Мірскі, Гальшанскі замкі, Слонім). Акрамя дымленых місак такой формы ў Слоніме ў сметніцы XVIII ст. знойдзены чатыры цэлыя міскі з блакітнай і ружовай эмаллю і роспісам. Аналагічная міска знойдзена ў Любчанскім замку.

Паліваныя міскі з вертыкальным борцікам ужываліся і ў XIX ст., толькі каленчаты ўступ знікае, і яны маюць ужо цыліндра-канічную форму, што добра бачна па цэлых начыннях з Гродна (мал. 51). Аналагічныя начынні ўжываюцца ў Слоніме, Любчы. Разам з міскамі з карычневай палівай ёсць начынні, пакрытыя эмаллю. Сярод місак гэтага тыпу былі вельмі вялікія: з дыяметрам венца ад 40 да 50 см, вышынёй 16—18 см. У якасці сталавага посуду ў гэты час ужываліся міскі з нешырокім амаль гарызантальна адхіленым венцам з плямамі кантрастных паліў па зялёнаму ці найчасцей карычневаму фону.

На тэрыторыі Магілёўшчыны ў XVII ст. найбольш распаўсюджанымі былі міскі з гарызантальна адагнутым нешырокім борцікам (мал. 52, тып I — Магілёў, Мсціслаў). Прычым адметнасць магілёўскіх місак у тым, што адагнуты борцік часам таўсцейшы за сценкі начыння. Па памерах міскі тыпу I распадаюцца на дзве групы: з дыяметрам венца да 25 см і ад 30 да 40 см. Вышыня місак 10—12 см. Міскі з адагнутым борцікам з Магілёва, як правіла, арнаментаваныя па борціку хвалістым арнаментом (мал. 53: 2). Частка місак мае на донцы традыцыйны для Магілёва арнамент у выглядзе канцэнтрычных кругоў ці кветкі (мал. 54: 1).

У XVIII ст. на Магілёўшчыне, як і ў заходнім рэгіёне, з'яўляюцца міскі з вертыкальным борцікам, што часам маюць шматраднае рыфленне звонку пад ім (мал. 52, тып II — Магілёў, Мсціслаў). Яны маюць каленападобны ўступ пры пераходзе да прыдоннай часткі. Сярод матэрыялаў з Мсціслава акрамя паліваных ёсць дымленыя міскі гэтага тыпу (мал. 52, тып I). Памеры венцаў пераважна ад 20 да 30 см. Унутраная паверхня пакрыта брудна-зялёнай палівай, што знешнім выглядам нагадвае эмаль.

Наступны тып місак — з невялічкім (да 2 см) вертыкальным борцікам, што ў цэлым маюць цыліндра-канічную форму (мал. 52, тып III — Магілёў, Мсціслаў).

У XIX ст. у Мсціславе і Магілёве акрамя тыпу III ужываюцца місачкі з вузкім амаль гарызантальна адагнутым борцікам (мал. 52, тып IVA, Б — Мсціслаў), а таксама міскі нахштальт гаршкоў з шырокім вусцем (мал. 52, тып IV—V), аналагічныя магілёўскім паліваным латкам гэтага часу. Акрамя паліваных у Мсціславе ўжывалася і дымленае начынне аналагічных прапорцый (мал. 52, тыпы II-B).

Начынні для пітва прадстаўлены найперш кубкамі. Па форме яны паўтараюць у асноўным паліваныя гаршкі. На падставе матэрыялаў з гарадоў і замкаў заходняга рэгіёна вылучаюцца чатыры асноўныя тыпы гэтых начынняў (мал. 55).

Найбольш раннія — са складанапрафіляваным венцам, з карнізікам звонку і раўчуком знутры — сустракаюцца разам з матэрыяламі XVI ст. (мал. 55: 1). Адначасныя ім кубачкі з амаль прамым венцам і крутымі плечукамі. Край венца злёгка загнуты ўнутр (мал. 55: 2). Цэлы кубачак гэтага тыпу знойдзены падчас раскопак у Гальшанскім замку. Яго па-

меры: дыяметр венца амаль роўны найбольшаму дыяметру тулава (7 і 7,5 см), дыяметр донца 5 см пры вышыні 8 см. Найбольшы дыяметр тулава прыходзіцца якраз пасярэдзіне начыння, што надае яму надзвычайную зграбнасць і прывабнасць. Блізкае па форме начынне, але з петлепадобнай ручкай над венцам знойдзена на тэрыторыі Германіі ў сляях XVII ст.³⁴ Трэці тып кубачкаў — з адагнутым вонкі і коса абрэзаным краем венца (мал. 55: 3). У XVII ст. найбольш распаўсюджаны тып кубачкаў з закругленым венцам на прамой шыйцы, што пераходзіць у палогія плечукі (мал. 55: 4). Звонку па венцы звычайна пракрэслены адна-дзе рыфленыя стужкі. Цэлы кубачак гэтага тыпу знойдзены пры даследаванні мястэчка Мір (мал. 56 а).

Найчасцей сустракаюцца кубачкі з дыяметрам венца ад 7 да 9 см, радзей 10 см і донцамі ад 4 да 5,5 см пры вышыні начыння да 10 см. Амаль заўсёды плечукі арнаментуюцца або радамі паралельных рыфленых стужак, або карбоўкай (матыў — сетка ромбаў, квадратаў ці трыкутнікаў). Начынні XVIII ст. не арнаментаваліся.

Характэрная рыса кубачкаў канца XVI—XVII ст. — выразны паддон (рэзкае пашырэнне сценак у прыдоннай частцы) і наяўнасць круглай у сячэнні ці найчасцей з равочкам пасярэдзіне ручкі-вуха, што мацуецца да краю венца і найбольшага дыяметра тулава. Ніжні край ручкі часам ссунуты крыху наперад, як на начынні з Гальшанскага замка. Паліва наносілася абавязкова на ўнутраную паверхню. Звонку кубачкі паліваліся толькі да найбольшага дыяметра тулава, хоць у канцы XVI — першай палове XVII ст. сустракаюцца цалкам палітыя кубачкі.

Мяркуючы па колькасці фрагментаў, ва ўсходнім рэгіёне сярод начынняў для пітва таксама пераважаюць кубачкі (каля 80% у Магілёве і 70% у Мсціславе). Сустракаліся паліваныя, непаліваныя і дымленыя начынні гэтага віду (дзе апошнія групы начынняў характэрны пераважна для Магілёва, у Мсціславе пераважаюць паліваныя). Як у Магілёве, так і ў Мсціславе ў канцы XVI ст. ужываюцца кубкі з моцна адхіленым венцам, край якога зрэзаны вертыкальна, а плечукі крутыя (мал. 57, тып I). У Віцебску начынні, аналагічныя гэтым, знойдзены ў сляях XVII ст.³⁵ Знутры кубачкі пакрытыя тоўстым слоём зялёнай бліскачай палівы, звонку па плечуку часам упрыгожваліся шматрадным рыфленнем.

Для слаёў першай паловы — сярэдзіны XVII ст. у Магілёве характэрны пераважна кубачкі з венцам-карнізікам і пакатымі плечукамі. Форма іх адпавядае найбольш распаўсюджаным у гэты час паліваным гаршкам. Асаблівасцю начынняў з Магілёва з'яўляецца тое, што ўжываліся адначасова як паліваныя, так і непаліваныя і дымленыя кубачкі гэтага тыпу.

У Мсціславе ў гэты час найбольш распаўсюджаны тып кубачкаў з цыліндрычнай шыйкай і скругленым венцам. У некаторых начынняў венца моцна адхілена. Менавіта такія начынні з Мсціслава часам аздабляліся па плечуках наляпнымі кветкамі (мал. 58 в), як збаны і гаршкі. Кубкі аналагічнай формы ў невялікай колькасці ўжываліся і ў Магілёве (мал. 57, тып III). Гэты тып начыння застаецца вядучым у другой палове XVII ст.

Для XVIII ст. характэрны начынні з закругленым, часам патоўшчаным краем венца, якія, як правіла, не арнаментаваліся.

³⁴ Larpe U. Eine Gläserhütte von Friedrichsrode, Kr. Sondershausen // *Ausgrabungen und Funde*. 1983. В. 23. Н. 5. Abb. 1: 2.

³⁵ Ткачоў М., Калядзінскі Л. Раскопкі на Верхнім замку // ПГКБ. 1984. № 1. С. 36; Левко О. Н. Вітебск XIV—XVIII вв. (рис. 43).

Пра прапорцыі кубачкаў з Магілёўшчыны даюць уяўленне цэлыя на-
чынні.

Табліца 1. Параметры паліваных кубкаў з усходняга рэгіёна

Месца	Параметры (см)		
	вышыня	дыяметр венца	дыяметр донца
Мсціслаў	7,6	8	5
Магілёў	8,5	10,5	5
	7,5	8,5	4,8

Такім чынам, як у заходнім рэгіёне, так і на Магілёўшчыне кубачкі ў XVI—XVII стст. уяўлялі сабой мініяцюрныя гаршчочкі вышынёй да 8,5 см, дыяметрам венца да 10—10,5 см і донца да 5—5,5 см. Яны маглі мець маленькую ручку, круглую ў сячэнні ці з равочкам пасярэдзіне. У кубачках з Магілёва палівалася і сама ручка, што не заўважаецца на начыннях з Мсціслава.

Акрамя кубачкаў з ручкамі ў сляях XVII ст. з Мсціслава знаходзяцца аналагічныя ім па форме начынні, але без ручак (мал. 58 б). Менавіта яны маглі выкарыстоўвацца для прыгатавання падліў або парання малака, бо звесткі пра гэта маюцца ў этнаграфічнай літаратуры. Тады цалкам зразумелымі становяцца знаходкі ў сляях XVII ст. з таго ж Мсціслава мініяцюрных накрывак, што па дыяметры адпавядаюць кубачкам (мал. 60: 1—3), у той час як у заходнім рэгіёне паліваныя накрывкі па памерах адпавядаюць гаршкам (мал. 60: 4).

Другі від начыння для пітва — куфлі — ва ўсіх даследаваных пунктах заходняга рэгіёна знойдзены ў адзінкавых фрагментах. Куфлі мелі цыліндрычную форму ці злёгку звужанае пасярэдзіне тулава пераходзіла ў горла-раструб, як у куфляў з Віцебска. У Лідскім, Крэўскім, Мірскім замках куфлі мелі прастакутную ў сячэнні ручку, ніжні край якой мацаваўся на 2—3 см вышэй за донца (мал. 76: 6), а верх — крыху ніжэй закругленага ці абрэзанага венца. Дыяметры венца і донца куфляў ад 8 да 10 см. Найчасцей сустракаюцца куфлі, арнаментаваныя рыфленымі стужкамі пад венцам і ў прыдоннай частцы. Аднак у Лідзе знойдзены куфель, амаль цалкам арнаментаваны карбоўкай (раскіданыя па полю трыкутнічкі) і хвалістым арнаментам (мал. 76: 7). Паліва пакрывала куфлі поўнасю з двух бакоў. З сярэдзіны XVII ст. ужываліся таксама распісныя куфлі, пра што сведчаць матэрыялы з Мірскага замка і Гродна.

Куфлі з Магілёўшчыны таксама па прапорцыях істотна не адрозніваюцца ад начынняў з заходняга рэгіёна: яны мелі цыліндрычную ці злёгку пашыраную да вусця форму тулава, дыяметр донцаў ад 8,5 да 11 см і венца пераважна 11—12 см. Найчасцей сустракаюцца куфлі з прастакутнай ручкай, але ёсць і з петлепадобнай (мал. 58 а, в). Некалькі радоў паралельных стужак пракрэслена пад венцам і ў прыдоннай частцы ў месцы прымацавання ручкі. Куфлі пакрываліся палівай звычайна з двух бакоў. Колер яе зялёны ці карычневы. Гэтыя начынні выкарыстоўваліся як парадныя посуд. Пра гэта сведчыць той факт, што часам куфлі рабіліся на заказ, як, напрыклад, магілёўскі куфель з барэльефнай выявай герба горада, знойдзены падчас даследавання ратушы (мал. 54: 2). Доказам гэтага могуць быць і фрагменты ад куфляў, упрыгожаных па тулаву карбоўкай у выглядзе ромбаў, запоўненых дроб-

най сеткай, таксама ручкі з адбіткамі пальцаў па перыметры, як у збаноў (мал. 58 в).

Сярод паліваных вырабаў XVII ст. з Мсціслава ёсць начынні, якія нагадваюць маленькія куфлікі (у адрозненне ад звычайных, што маюць вышыню да 15 см, яны не вышэй за 6—8 см). Куфлікі маюць петлепадобную ручку і шчодро ўпрыгожаны карбоўкай ці рыфленнем (мал. 58 а). Форма менавіта гэтых куфляў захавалася на працягу XVIII—XIX стст. у Мсціславе. Адрозненне заключаецца ў тым, што начынні або не маюць арнаменту, або гэта адна-дзве рыфленыя стужкі пад венцам. Паліва нанесена пераважна толькі на ўнутраную паверхню (найчасцей бясколерай).

На Магілёўшчыне ў якасці начынняў для пітва выкарыстоўваліся зрэдку так званыя бакалы ўсечана-канічнай формы. Пераважная большасць іх непаліваныя і дымленыя. Менавіта па цэлых начыннях гэтых груп можна атрымаць уяўленне пра форму (мал. 58 г). Паліваныя бакалы фіксаваліся па фрагментах донцаў дыяметрам 4,5—5,5 см. Ёсць цэлы непаліваны бакал з плямамі палівы звонку вышынёй 9 см з дыяметрам донца 5 см, што паўтарае форму дымленых. Цэлы паліты знутры бакал меў рэзкае пашырэнне сценак у верхняй частцы на адлегласці 2,5 см ад краю венца (мал. 59). Другі цэлы бакал завяршаўся горлама-раструбам з закругленым краем. Паліва наносілася толькі на ўнутраную паверхню вырабаў.

Як ужо адзначалася, адным з відаў посуду для захоўвання і транспартавання вадкасцей з'яўляюцца збаны. У заходнім рэгіёне яны знойдзены разам з матэрыяламі XVI—XVII стст. Найбольшая колькасць фрагментаў належыць паліваным начынням, частка — дымленым і адзінкі — непаліваным збанам. Па форме верхняй часткі яны падзяляюцца на пяць тыпаў (мал. 61).

Збаны тыпу I найбольш распаўсюджаныя ў сляях XVI — першай паловы XVII ст. Яны маюць прафіляванае горла: на вонкавай паверхні яго, амаль на краі, ёсць карнізік, знутры — раўчук (мал. 61). Край венца акруглены.

Начынні тыпу II маюць цыліндрычнае горла з паралельным шматрадным рыфленнем па ім.

Збаны тыпу III маюць горла-раструб і карнізік амаль пасярэдзіне. Часам замест карнізіка маецца шматраднае паралельнае рыфленне.

Збаны другой паловы XVII—XVIII ст. маюць, як правіла, амаль гладкае, неарнаментаванае горла (мал. 61). Зрэдку на горле робіцца ледзь прыкметная рабрына для лепшага мацавання ручкі (мал. 61, тып IV). Па гэтаму прынцыпу робяцца і дымленыя збаны.

Як правіла, пераважная большасць збаноў мае скруглены край венца, аднак былі паасобнікі з коса зрэзаным краем (Гальшанскі замак) (мал. 61, тып V).

Паліваныя, як, дарэчы, і дымленыя, збаны XVI — першай паловы XVII ст. мелі ручкі пераважна трох тыпаў: круглыя; пляскатыя з шырокім равочкам пасярэдзіне (мал. 62:1, 2); пляскатыя, рабрыстыя з двума равочкамі. Ручкі першых трох тыпаў мелі шырыню да 2,5 см, апошняга — да 4 см. У Мірскім замку знойдзены два фрагменты адметных ручак: зверху па ручцы пакладзены адзін (на адной) і два (на другой) кручаныя гліняныя жгуты. Аналагі ім невядомыя. Верхні край ручак мацаваўся да рабрын на горле ці да арнаментальнага пояса на ім, ніжні — да найбольшага дыяметра тулава.

Збаны канца XVII—XVIII ст. мелі стужкападобныя ручкі. Яны мацаваліся, як правіла, крыху ніжэй за венца.

Самыя раннія збаны пакрываліся зялёнай ці карычневай шклопадобнай палівай з абодвух бакоў. На начыннях XVIII—XIX стст. паліва звонку наносілася толькі па горлу.

Збаны найчасцей упрыгожваліся арнаментам не толькі па горлу, але і па плечуку. У заходнім рэгіёне гэта ў асноўным шматраднае рыфленне (наносілася грабеньчыкам), а таксама карбоўка (сеткавы арнамент). Часам збан аздабляўся камбінацыяй гэтых двух відаў арнаментаў, выкананых у розных тэхніках (рыфленне і карбоўка) (мал. 76:5).

Сярод збаноў тыпаў I і II сустракаюцца адзінкавыя экзemplяры, распісаныя па горлу і плечуках белым ці падфарбаваным зялёным ангобам пад бясколерную паліву.

Як бачна з мал. 61, часта аналагічныя паліваным адначасныя дымленыя збаны. Аднак сустракаюцца яны значна радзей (выключэнне складаюць матэрыялы са Слоніма, дзе асноўная іх маса не паліваная, а дымленая).

Дыяметр венца збаноў найчасцей 9,5—12 см, донца — на пліткавым паддоне.

Збаны на тэрыторыі ўсходняга рэгіёна маюць некалькі іншых прапорцый за кошт павелічэння вышыні гарлавіны і памяншэння вышыні тулава (мал. 64). Як і ў заходнім, ва ўсходнім рэгіёне карысталіся паліванымі (іх большасць), непаліванымі і дымленымі збанамі (мал. 63). Фрагменты збаноў XVI—XVII стст. падзяляюцца на чатыры тыпы.

Тып I — збаны з амаль прамым горлам і рабром на вонкавай паверхні пад венцам (мал. 63).

Тып II — з горлам-раструбам з рабром пасярэдзіне.

Тып III — з горлам-раструбам без рабра.

Тып IV — складанаяпрафіляваная з равочкамі знутры і рабром пасярэдзіне.

Самыя распаўсюджаныя сярод паліваных збаноў XVI—XVII стст. на чынні тыпаў I і II. Дыяметр венца збаноў звычайна не перавышае 12 см, найбольш распаўсюджаны дыяметр донцаў збаноў 10—12 см. На погляд аўтараў, даволі цікавая адметная рыса збаноў з Магілёўшчыны — звычай мацаваць верхнюю частку ручкі не да краю венца, а крыху ніжэй па горлу, дзе звычайна знаходзіцца рабро (мал. 64, 69 в). Прычым гэта рыса ўласцівая як начынням з Магілёва, так і з Мсціслава, а таксама з Полацка і Віцебска³⁶. У адрозненне ад начынняў з заходняга рэгіёна гэта датычыцца збаноў XVI—XVII і XVIII стст. Адметная рыса збаноў з Магілёўшчыны — упрыгожванне некаторых з іх (XVI — першая палова XVII ст.) на плечуках налепамі ў выглядзе чатырохпалёсткавай кветкі з выпуклай сярэдзінкай. Фрагменты сценак з налепамі знойдзены падчас раскопак у Магілёве і Мсціславе. У археалагічнай калекцыі з Магілёва ёсць нават цэлы збан з налепамі-кветкамі, злучанымі паміж сабой рыфленымі стужкамі (раскопкі І. І. Сінчука). Цэлы збан з аналагічным арнаментам (толькі налепы не злучаны стужкамі) знайшоў М. А. Ткачоў падчас даследаванняў Крычава³⁷. Гэты збан мае яшчэ адну рысу, ўласцівую паліваным збанам з Магілёўшчыны: шырокую (прыблізна 3 см) стужкападобную ручку з адбіткамі пальцаў па перыметры. Фрагменты аналагічных ручак знойдзены ў Віцебску і аднесены да XVI ст.³⁸ Аўтар не ўдакладняе, адкуль прывезена начынне з такімі ручкамі. Маг-

³⁶ Левко О. Н. Витебск XIV—XVIII вв. (рис. 43).

³⁷ Музей старажытнабеларускай культуры. Мн., 1983. С. 17 (ф. 16).

³⁸ Ляўко В. М. Гандлёвыя сувязі Віцебска ў XV—XVIII стст. // ПГКБ. 1983. № 3 (мал. 2 а).

чыма, такія збаны прывозіліся разам з таварам ці ў якасці посуду з Магілёўшчыны, дзе знойдзены не толькі паліваныя, але і тэракотаваыя ручкі гэтага тыпу. Фрагмент аналагічнай паліванай ручкі знойдзены ў Смаленску³⁹. Паколькі ён адзіны, не выключана верагоднасць, што начынне прывезена з Магілёўшчыны. Збаны з Магілёва, Мсціслава, Крычава мелі таксама стужкападобныя ручкі з адным-двума рэбрамі ці без іх. Пасярэдзіне адной з ручак укладзены гліняны жгут, звiты з двух пасачкаў. Сярод матэрыялаў з гэтых гарадоў ёсць кручаныя ручкі, што па спіралі агінаюцца раўчуком, а таксама кавалак ручкі, звiтай з трох жгутоў.

У нанясенні палівы на збаны, яе інтэнсіўнасці і колеры назіраюцца храналагічныя адметнасці. Так, збаны XVI — першай паловы XVII ст. паліваліся тоўстым слоём празрыстай зялёнай ці карычневай палівы не толькі знутры, але і звонку амаль да пліткавага донца, разам з шырокай ручкай (апошняя палівалася толькі зверху). Пазней звонку зона нанясення палівы абмяжоўвалася плечукамі, а з XVIII ст. паліва ўсё больш набліжалася да эмалі.

У якасці начынняў для транспартавання вадкасці ў XVI—XVII стст. на Беларусі выкарыстоўваліся біклагі. Сустрэкаюцца яны ў адзінкавых фрагментах амаль ва ўсіх даследаваных гарадах і замках заходняга рэгіёна (Мірскі, Крэўскі, Гальшанскі, Любчанскі замкі, гарады Гродна і Слонім). Мяркуючы па фрагментах, выкарыстоўваліся біклагі двух асноўных тыпаў: з круглым і авальным тулавам (мал. 65). Начынні або двух тыпаў знойдзены ў Крэўскім замку. Як бачна, такія біклагі мелі па дзве петлепадобныя папярочныя ручкі па баках, праз якія прапускаўся матузок, што мацаваўся да папругі. Круглыя біклагі мелі дыяметр прыкладна 14—15 см пры таўшчыні да 7 см. Авальныя біклагі былі крыху большыя (дыяметр тулава да 20 см пры аналагічнай ці большай таўшчыні). Яны мелі найчасцей пляскатае донца. Круглыя біклагі маглі мець чатыры маленькія шарыкападобныя ножкі. Біклагі арнаментаваліся па тулаву некалькімі канцэнтрычнымі кругамі, спіраллю ці хвалістым арнаментам, што ўтвараў круг і нагадваў выяву сонца ці кветкі. Вонкавая паверхня звычайна цалкам палівалася тоўстым слоём зялёнай палівы (Лідскі, Крэўскі замкі) ці, як біклага з мястэчка Мір (мал. 111), тонкім слоём бледна-зялёнай палівы па ангобу.

Біклагі рабіліся ў некалькі прыёмаў: спачатку дзве бакавыя сценкі фармаваліся асобна на крузе нахшталь талерак без донцаў, потым два дыскі складаліся разам і старанна прымазваліся адзін да другога (у месцы іх злучэння на біклазе заставаўся раўчук, патрэбны для вяроўкі). У апошнюю чаргу далеплівалася асобна сфармаванае горла. Для гэтага ў прызначаным месцы на стыку двух дыскаў пратыкалася дзірка, і горла прымазвалася да біклагі. Форма яго аналагічная глянцам і мае ўнутраны дыяметр да 3 см.

Біклагі з усходняга рэгіёна па форме тулава бліжэй да біклаг тыпу I з заходняга. У Магілёве біклагі знойдзены фрагментарна, таму пра іх форму і памеры гаварыць складана. У Мсціславе знойдзены два вялікія кавалкі ад верхніх частак біклаг. Асноўнае іх адрозненне ад біклаг з заходняга рэгіёна ў арнаментыцы: абедзве плоскасці біклаг запоўнены спіралепадобным арнаментам, упісаным у намалёваную грабеньчыкам кветку, якая ў сваю чаргу абведзена кругам, напісаным тым жа грабеньчыкам. Матыў арнаментаў на такой жа біклазе нагадвае арнамент на донцах талерак і місак з Магілёва. Другая біклага ўпрыгожана рыфленым «перавітым» нахшталь кос арнаментам («пляцёнкаю»), што нагад-

³⁹ Сергія Т. В. Поливная посуда из Смоленска (рис. 3: 4).

вае арнамент на паліванай кераміцы XII ст., і на Беларусі ў XVI—XVII стст. не сустракаецца. Хутчэй за ўсё гэта біклага трапіла на Беларусь з Маскоўскай дзяржавы разам з войскам князя Трубяцкога ў сярдзіне XVII ст.

Асобную групу складаюць паліваныя сасуды, умоўна названыя аўтарамі насаткамі. Яны фіксаваліся па разнастайных насах-злівах. Найбольшая іх колькасць знойдзена на тэрыторыі Мірскага замка і мястэчка Мір, асобныя кавалкі ёсць у Слоніме, Гродне, Гальшанах, Крэве (мал. 75:3, 4). Па форме ўсе знойдзеныя злівы можна падзяліць на тры тыпы.

Тонкія ўтульчатыя злівы (тып I) з пляскатай ручкай, злучанай з імі, відаць, належаць нацынням нахштальт кумганаў (Крэўскі замак (мал. 75:4), Мір, Віцебск (мал. 66)).

Злівы тыпу II, плаўна выгнутыя, што звужаюцца да краю, належаць хутчэй за ўсё імбрычыкам (Мсціслаў) (мал. 67).

Горлы тыпу III з дзюбкай-злівам маглі належаць глянцам. Фрагменты носікаў ад імбрычыкаў, мяркуючы па матэрыялах з Магілёва, датуюцца XVIII ст.

Ёсць яшчэ адзін від паліванага нацынння для захоўвання і транспартавання вадкасцей. Маюцца на ўвазе глянкі. Аднак яны фіксаваліся толькі па знаходках горлаў дыяметрам 3—5 см з носікамі-злівамі ці без іх. Горлы такога маленькага дыяметра маглі належаць і біклагам. Часам горлы ад глянкоў мелі валікападобнае завяршэнне. Глянкі паліваліся зверху і крыху па горле знутры, мелі петлепадобную ручку, што мацавалася на плечуках і тулаве.

У Мірскім замку сярод матэрыялаў XVII ст. знойдзены два кавалкі верхніх частак нацынння, што формай нагадвалі глянкі, але без горла. Рэзка звужанае тулава завяршалася валікападобным венцам, як на шклянках бутэльках (мал. 62:4, 6). Зверху нацынне пакрытае зялёнай палівай. Такое горла было вельмі зручна затыкаць коркам. Як выглядалі дакладна гэтыя пасудзіны, сказаць цяжка. Аднак, магчыма, яны нагадвалі формай шклянныя бутлікі і прызначаліся для розных вадкасцей.

БУДАЎНІЧАЯ КЕРАМІКА

З другой паловы XVI ст. з распаўсюджаннем стыляў рэнесансу, а пазней і барока ў беларускай архітэктуры назіраецца пашырэнне вытворчасці паліванай будаўнічай керамікі. У першую чаргу гэта пліткі падлогі і дахоўка. Да сярдзіны — другой паловы XVI ст. можна аднесці зялёныя паліваныя пліткі падлогі, знойдзеныя Г. В. Штыхавым падчас раскопак Лагойскага замка (мал. 71). У час раскопак у Гальшанскім замку канца XVI — пачатку XVII ст. знойдзены фігурныя і прастакутныя пліткі падлогі, пакрытыя зялёнай ці карычневай палівай. Мудрагелістыя арнаменты замкавай падлогі выкладаліся з тэракотавых і паліваных зорка- і крыжападобных, прастакутных плітак таўшчыняй 4 і 5 см (мал. 72). Адна прастакутная зялёнапаліваная плітка (23,5×11×4 см па верхняй плоскасці) мае скошаныя бакавыя грані, на якіх, як і на ніжняй плоскасці, захавалася вапнавая рошчына. Пра наяўнасць аналагічнай паліванай падлогі вядома з матэрыялаў раскопак І. М. Чарняўскага ў Любчанскім замку, які датуецца канцом XVI ст.⁴⁰

⁴⁰ Трусаў А. А., Чарняўскі І. М. Керамічныя падлогі ў інтэр'ерах помнікаў дойлідства беларускага сярэднявекі // Помнікі культуры. Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 193.

Пачаткам XVII ст. можна датаваць рэшткі керамічнай паліванай падлогі, зробленай падчас перапрацоўкі Барысаглебскай царквы ў Навагрудку. Археалагічныя даследаванні, праведзеныя М. Каргерам у 1965 г., выявілі рэшткі падлогі з ромбападобных цаглін. Памер грані ромбападобных цаглін 18 см, таўшчыня 5 см. Таксама знойдзена фігурная шасцігранная цагліна (шырыня грані 10 см, таўшчыня цагліны 4 см) і квадратная паліваная цагліна памерам $22 \times 22 \times 5$ см⁴¹. Там жа знойдзена шмат паліванай пляскатай дахоўкі XVII ст. і кавалкі фігурных паліваных цаглін для падлогі. Гэтыя матэрыялы зараз захоўваюцца ў Наўгародскім музеі-запаведніку.

Фрагмент падлогі з зялёных і жоўтых паліваных плітак квадратнай формы ($16,8 \times 16,8$ і $17,5 \times 17,5$ см) расчышчаны аўтарамі падчас раскопак Старога замка ў Гродне. Гэтыя пліткі датуюцца канцом XVI ст. (мал. 73).

Паліваныя пліткі падлогі XVII ст., зялёныя, карычневыя і нават блакітныя, знойдзены З. С. Пазняком пры раскопках дамініканскага касцёла ў Менску. Фрагмент зялёнай паліванай пліткі падлогі выяўлены аўтарамі ў Мсціславе падчас раскопак будынка сярэдзіны XVII ст.

Паліваныя пліткі квадратнай формы ($20 \times 20 \times 4$ см) некалі аздаблялі падлогу сабора Траецкага манастыра ў Смаленску. Цеста, з якога зроблены пліткі, мае чырвоны колер і крыху ракавістае пры надломе. Бакі плітак вертыкальныя, паліва, што іх пакрывае, зялёная альбо жоўтая, прычым жоўты колер незаглушаны⁴². Умоўна гэтыя пліткі падлогі можна аднесці да пачатку XVII ст. Варта таксама адзначыць, што дзесьці ў XVI ст. гэты сабор быў пакрыты паліванай дахоўкай у выглядзе ромбаў са зрэзанымі вострымі кутамі (шырыня дахоўкі 15,5 см, даўжыня 23 см, таўшчыня 1,5 см). Цеста мае белы колер і сухое на выгляд. Адзін бок дахоўкі пакрыты ярка-зялёнай палівай, другі мае сляды вапнавай рошчыны. Каля адной з верхавін ромба маецца скразная круглая адтуліна для цвіка дыяметрам каля 1 см⁴³.

Пляскатая паліваная дахоўка з паўкруглым канцом у XVII ст. была шырока распаўсюджана на Беларусі. Кавалкі такой дахоўкі, пакрытыя зялёнай альбо шэра-зялёнай палівай, сабраны ў Магілёве і Оршы. Зялёнай альбо карычнева-зялёнай дахоўкай былі пакрыты Барысаглебская царква ў Навагрудку і дамініканскі касцёл у Менску. Прыгожыя дахі пад паліванай дахоўкай згадваюцца і ў пісьмовых крыніцах. Акрамя паліванай дахоўкі з роўнай паверхняй беларускія ганчары выраблялі пляскатаю дахоўку, аздабленую рэльефным арнамантам у выглядзе буйной рыбінай лускі. Малюнак такой дахоўкі, што знойдзена каля Барысаглебскай царквы ў Гродне, надрукаваў У. Гразноў⁴⁴.

Зялёнапаліваная дахоўка XVII ст. з рэльефным арнамантам знойдзена І. Сінчуком у Магілёве і аўтарамі ў Мсціславе. Варта адзначыць, што ў Мсціславе аўтары знайшлі кавалак паліхромнай дахоўкі гэтага ж часу (мал. 74). У 1993 г. у Гродне знойдзена белапаліваная дахоўка.

⁴¹ Архіў ЛАІА, ф. 31, вып. 1, адз. зах. 88/1965; Дневник архитектурно-археологической экспедиции ЛОИА и ЛГУ. С. 3.

⁴² Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Зодчество Смоленска XII—XIII вв. С. 211.

⁴³ Тамсама. С. 212.

⁴⁴ Грязнов В. Коложская Борисоглебская церковь в г. Гродно. Вильно, 1903. С. 7.

ГІГІЕНІЧНЫ ПОСУД І МАЛЫЯ КЕРАМІЧНЫЯ ФОРМЫ

Гігіенічны посуд прадстаўлены рукамыямі. Сярод матэрыялаў з заходняга рэгіёна іх знойдзена мала. Можна толькі канстатаваць, што яны мелі насы-злівы ў форме жолаба. Знойдзены фрагменты як ад паліваных (Мірскі замак), так і ад дымленых рукамыяў (Слонім). Форма іх тулава набліжаецца да гаршка, паліва пакрывала вырабы знутры і звонку амаль да прыдоннай часткі. Яны адносяцца да пластоў XVII ст.

Не выключана магчымасць выкарыстання некаторых відаў насатак у якасці рукамыяў. Аднак класічныя рукамы ў вялікай колькасці знойдзены ў паўночна-ўсходняй і ўсходняй частках Беларусі. Маюцца на ўвазе фрагменты насоў-зліваў з Магілёва і Мсціслава (мал. 69 д, 70). Знойдзены фрагменты непаліваных і паліваных чырвонагліняных рукамыяў. Мяркуючы па форме верхняй часткі, рабіліся яны на аснове паліванага гаршка, венчык якога быў патоўшчаны і гарызантальна зрэзаны. Пасля непрацяглай прасушкі да гаршка прымазваўся нос-зліў, што меў найчасцей форму жолаба рознай даўжыні і формы. У пераборцы, у месцы прымацавання зліву, па сырой гліне прарабляліся драўляным круглым кіёчкам адтуліны (найменшая колькасць сустрэтых адтулін — тры, найбольшая — 10) (мал. 67). Адтуліны прарабляліся ў два-тры рады, прычым праколы рабіліся знутры (каб кавалачкі застылай гліны не заміналі пры мыцці начыння). Каб неахайна праробленыя адтуліны не былі бачныя, часам нос-зліў часткова прыкрываўся зверху пераборкай (гэта дадаткова змацоўвала яго сценкі і больш трывала злучала яго з самім гаршком). Дыяметр венцаў выяўленых рукамыяў звычайна не перавышаў 19—23 см. Сярод мсціслаўскіх матэрыялаў аўтары змаглі адшукаць гаршчок поўнага профілю, форма якога паслужыла ўзорам для рукамы. Гэта прысадзістае начынне з крыху меншым, чым горла, але дастаткова шырокім дном. Гаршчок даволі ўстойлівы.

Усе вышэйапісаныя даныя пра рукамы пацвярджаюцца матэрыяламі з Полацка, дзе ёсць не толькі кавалкі насоў-жалабоў, фрагментаў гаршкоў з адтулінамі, але і рукамы поўнага профілю з васьмю прасвідраванымі адтулінамі і следам ад носа-зліва (мал. 68:1—3, 7). Памеры рукамы: вышыня 16 см, дыяметр венца 22 см, донца 13 см. Унутраная паверхня пакрыта шчыльнай карычневай палівай, скрозь якую бачныя драбчкі пяску. Мяркуючы па кавалку носа-зліва (мал. 68:7), ён звычайна не паліваўся. Фрагменты выяўлены разам з матэрыяламі XVII ст. Фрагменты рукамыяў з разнастайнымі па форме злівамі знойдзены таксама ў Віцебску⁴⁵.

Разам з вышэйапісанымі рукамыямі, што маюць насы-злівы ў форме жолаба, у Полацку знойдзены разнастайныя па даўжыні (6—12 см) і таўшчыні (дыяметр адтуліны 3—4 см) паліваныя звонку ўтульчатые насы-злівы (мал. 68:4, 5, 8). Магчыма, яны таксама належаць рукамыям.

Згодна з этнаграфічнымі данымі, яшчэ ў пачатку XX ст. рукамы былі ва ўжытку. Толькі рабіліся яны металічнымі, мелі два трубчатые насы-злівы, размешчаныя сіметрычна, і дзве ручкі, за якія падвешваліся недалёка ад кухонных дзвярэй над вядром. Магчыма, і гліняныя рукамы ў XVII—XVIII стст. выкарыстоўваліся ў падвешаным стане. Тады яны павінны былі мець яшчэ адзін сіметрычны зліў або ў якасці процівагі тры ручкі для падвешвання.

⁴⁵ Левко О. Н. Витебск XIV—XVIII вв. (рис. 42: 8—10).

Акрамя зліваў ад мяркуемых рукамяў у Полацку знойдзены нос-зліў даволі незвычайнай формы з патаўшчэннем на ім (мал. 68:6). Магчыма, гэта частка ад нейкай аптэчнай пасудзіны. Нос-зліў быў пакрыты бліскачай карычневай палівай і, мяркуючы па стратыграфіі, адносіцца да канца XVII — пачатку XVIII ст.

Сярод керамічных калекцый абодвух рэгіёнаў нязначнай колькасцю фрагментаў прадстаўлены скарбонкі. Яны ўяўлялі сабой начынне купалападобнай формы вышыняй да 9—10 см з гузікападобным завяршэннем. Прыдонная частка звычайна аналагічная кубачкам (выразны пліткападобны паддон). У купалку бліжэй да цэнтра па сырой гліне праразалася шчыліна даўжынёй 2—2,5 см і шырынёй каля 3 мм. Іх вонкавая паверхня пакрывалася зялёнай або карычневай шклопадобнай палівай амаль да донца. Унутраная паверхня сценак падчас абпалу набывала цёмнашэры (як у дымленага начыння) колер. Кавалачкі скарбонак знойдзены падчас даследаванняў у Мірскім замку і на Старым замку ў Гродне, у Полацку і Слоніме, Мінску, Магілёве і Мсціславе. Акрамя паліваных часам знаходзяць і дымленыя скарбонкі.

У якасці начыння для спецыяльнага выкарыстоўвалі разнастайныя невысокія (да 3—5 см) і невялічкія (з дыяметрам венца да 7 см) піялападобныя начынні накіраваныя сучасных парцелянавых сальнічак, толькі са злёгка ўвагнутымі ўнутр краямі (Мірскі замак) (мал. 62:5). Дакладна сальнічкай можна лічыць маленькае купалападобнае начынне са шматлікімі невялікімі адтулінамі ў купалку (мал. 62:3).

У якасці начыння для парфумы маглі выкарыстоўвацца слоікападобныя начынні з Лідскага і Крэўскага замкаў, што мелі вышыню да 5 см пры дыяметры венца 2—2,5 см (мал. 75:5; 115:3). Іх унутраная паверхня пакрыта тоўстым слоём шклопадобнай зялёнай палівы. Яны адносяцца да канца XVI—XVII ст.

Сярод матэрыялаў з Магілёва неабходна адзначыць нязначную колькасць мініяцюрных кубачкаў (вышыняй 3—4 см з такім жа дыяметрам венца) і дзве талерачкі вышыняй 2,5—3 см. Хутчэй за ўсё гэта ўзоры дзіцячага цацкавага посуду. Звычай вырабляць і прадаваць яго захаваўся ў Магілёве яшчэ да XIX ст.

Акрамя посуду сярод керамічных вырабаў XVII—XVIII стст. прысутнічаюць фрагменты разнастайных падсвечнікаў. Найбольш простая іх форма ў выглядзе тонкага (дыяметрам 3—3,5 см) высокага (звыш 10 см) бакала ўсечана-канічнай формы з петлепадобнай ручкай пасярэдзіне ці бліжэй да венца (мал. 77). Знойдзены як непаліваныя, так і паліваныя іх фрагменты (Полацк).

Сярод падсвечнікаў з Магілёўшчыны і Віцебшчыны найбольш распаўсюджаны вырабы двух тыпаў.

Тып I. Падсвечнікі на дыскападобным паддоне са складанапрафіляванай ножкай-стрыжнем, што завяршаецца полым унутры цыліндрам для свечкі глыбінёй 3—4 см. Фрагменты іх і цэлыя паасобнікі знойдзены ў Магілёве (мал. 78). Дыяметр дыскападобнага паддона 7—8 см. Часам край яго прыўзняты ўгору. Падсвечнікі гэтага тыпу звычайна паліваліся палкам зялёнай ці карычневай палівай. Аналагічныя вырабы знойдзены ў Віцебску.

Тып II. Да яго адносяцца падсвечнікі з аналагічна аформленым паддонам, але на цыліндрычнай ножцы з двума паліванымі сподачкамі, што знаходзяцца паміж сабой на адлегласці ад 1,5 да 3—4 см. Верхні сподачак звычайна меншы па дыяметры і мае дзюбку-зліў (мал. 78). Памежы дыскападобнага паддона крыху меншыя (6—6,5 см). Ён, як і ножка, не паліваўся. Фрагменты падсвечнікаў гэтага тыпу знойдзены ў Магілё-

ве, Мсціславе, Полацку, Віцебску. Вырабы гэтага тыпу функцыяніравалі хутчэй не як падсвечнікі, а як лампадкі: у верхні сподачак налівалі масла, туды клаўся кноцік, а яго край звешваўся па дзюбцы. Праз яе ж сцякалі каплі ў ніжні сподачак.

Магчыма, для асвятлення культовых будынкаў падчас набажэнства ў Мсціславе ўжываліся бакалы, што па форме амаль не адрозніваюцца ад звычайных бакалаў для пітва. Выдзяляюцца яны толькі больш неахайнай апрацоўкай унутранай паверхні. У бакалы ўстаўляліся свечкі, а самі яны замацоўваліся ўздоўж сцен з дапамогай спецыяльных дзяржальнаў нахштальт маленькіх ухватаў. Такія падсвечнікі, як паказваюць матэрыялы з раскопак каля касцёла кармелітаў, маглі быць керамічнымі ці шклянымі.

Яшчэ адзін від вырабаў дробнай пластыкі — люлькі XVII—XVIII стст. Паленне тытуню было распаўсюджана ў амерыканскіх індзейцаў. Рытуал палення ўспрымаўся імі як набажэнства: лічылася, што падчас яго чалавек уступае ў кантакт з багамі. Індзейцы верылі, што тытунёвы дым адганяе злых духаў. Таму прапанаваць люльку значыла падзяліцца з чалавекам шчасцем. Звычай палення быў пераняты спачатку іспанскімі канкістадораў, а з XVI ст. еўрапейскімі мараплаўцамі завезены ў Партугалію, Іспанію, Англію і Францыю. Шырокае распаўсюджанне звычай палення ў XVI ст. у Англіі выклікала, з аднаго боку, асуджэнне і забарону яго царквой, а з другога боку, садзейнічала наладжванню ўласнай вытворчасці белагліняных люлек з доўгімі цыбукамі. Пасля 1603 г. шматлікія пратэстанты-эмігранты з Англіі завезлі таямніцу вырабу люлек у Галандыю⁴⁶.

Фрагменты такіх люлек, часам з клеймамі, звычайна знаходзяць і на Беларусі ў гарадскіх сляях канца XVI—XVII ст.

Распаўсюджанню люлек па Еўропе садзейнічалі Трыццацігадовая вайна першай паловы XVII ст. і шматлікія руска-турэцкія войны XVIII—XIX стст.

На Беларусі, як і ў Еўропе, керамічныя люлькі (існавалі яшчэ і драўляныя) вырабляліся або на ганчарным крузе (напрыклад, у Магілёве), або ў двухчасткавых формах. Гліна запаўняла форму, потым драўлянымі кічкамі фармаваліся ўнутраныя поласці — місачка для тытуню і гняздэчка для цыбука, пасля рабілася невялікая адтуліна ў гняздзе, што злучала яго з місачкай. Зробленая загатоўка абсушвалася, потым загладжвалася ці аздаблялася штампаваным арнамантам, глянцавалася альбо палівалася глазурай і абпальвалася⁴⁷. Існавалі непаліваныя (бела- або чырвонагліняныя), паліваныя і дымленыя люлькі (мал. 79). Прывазнымі з'яўляюцца чырвонагліняныя шырокія люлькі з глянцаваннем. На іх часта можна бачыць кляймо. Значная колькасць люлек знойдзена ў Мсціславе, Магілёве, Полацку, Мінску і Віцебску, Мірскім замку.

Як паказвае аналіз археалагічных калекцый з розных гарадоў і замкаў, доля паліваных люлек сярод агульнай колькасці іх і асабліва ў параўнанні з чырвонаглінянымі і глянцаванымі нешматлікая⁴⁸, але адносіцца яны пераважна да XVII ст.

Люлькі першай паловы XVII ст. зроблены з чырвонай гліны і паліты злёнай палівай. Яны або не маюць дэкору, або ён вельмі сціплы — у выглядзе ялінак, галінак ці колцаў. З сярэдзіны XVII ст. люлькі пачына-

⁴⁶ Holčík Štefan. Fajky. Bratislava, 1984.

⁴⁷ Собаль В. Е., Угрыновіч У. В. Сувеніры стагоддзяў // Мастацтва Беларусі. 1984. № 10. С. 69—71.

⁴⁸ Левко О. Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии. С. 53—54.

юць рабіць з гліны больш светлых, белых таноў і, нарэшце, з паўфаянсу ці нават фаянсу. Сярод арнаменту пашыраны выявы кветак, галінак і лістоў. Люлькі XVIII ст. часам вылучаюцца складанай, мудрагелістай формай. Мяняцца і колер палівы: замест зялёнай (меднай) ужываюцца рудыя (жалезістыя) ці карычневыя (марганцавыя) палівы. Люлька з Полацка канца XVII — пачатку XVIII ст. пакрытая бела-зялёнай эмаллю.

З самага пачатку ўзнікнення люлькі выконвалі адначасова дзве функцыі: утылітарную і сувенірную. Апошняя пачынае пераважаць пры вырабе парцелянавых люлек (на тэрыторыі Германіі іх выраб вядомы з сярэдзіны XVIII ст.). Яны аздабляліся партрэтамі асоб, кветкамі, фантастычнымі постацямі і інш.⁴⁹ У канцы XVIII — пачатку XIX ст. амаль паўсюдна ў Еўропе курэнне тытуню ў люльках саступіла месца ўжыванню цыгар, а потым цыгарэт.

Другі від вырабаў дробнай пластыкі — разнастайныя па форме і памерах цацкі і свістулькі ў выглядзе звяроў і птушак (мал. 80). На Беларусі рабілі як непаліваныя, так і паліваныя цацкі, пераважна птушак ці конікаў. Выявы моцна стылізаваныя, часта па дробных фрагментах першапачатковы выгляд рэканструюваць вельмі складана. На погляд аўтараў, цікавымі з'яўляюцца цацкі з Полацка, распісаныя белым ангобам (мал. 80:1). Там жа знойдзена яшчэ адна ўнікальная цацка — чалавек-вершнік з рэалістычна выкананымі дэталямі адзежы, форма якой падкрэслена ангобным роспісам. Паліваная цацка толькі адна. Мяркуючы па фрагменту, гэта свісцёлка — стылізаваная выява птушкі (мал. 80:2). Значная колькасць цацак і свістулёк знойдзена пры раскопках Мірскага замка, у Магілёве і Мазыры. Пра тое, як гатавалі паліву, каб аздабіць ёю цацкі, падрабязна расказвае Міхась Ржавуцкі. Спачатку дробна наструганы свінец ссыпаўся ў гаршчок і абпальваўся. Потым расплаўлены свінец перамешвалі, пакуль ён не ператвараўся ў парашок, які пераціраўся і прасейваўся праз дробнае сита. Гатовы свінцовы парашок разбаўлялі вадой з нязначнай дамешкай ангобу да гушчынні смятанкі. Даволі часта ганчары замест свінцу для прыгатавання палівы ўжывалі волава. Каб паліва набыла колер, у свінцовы парашок дадавалі вокіслы іншых металаў. У час палівання цацку акуналі ў паліву, трымаючы за свістковы адростак. Пры гэтым уважліва сачылі, каб паліва не трапіла ў свістковую і танальную адтуліны⁵⁰.

ПАЛІВАНАЯ І ПАЛІХРОМНАЯ КАФЛЯ

Росквіт вытворчасці паліванай кафлі на Беларусі прыходзіцца на другую палову XVI — першую палову XVII ст. У гэты час, асабліва ў другой палове XVI ст., міскавая гаршковая кафля ўсё часцей знутры пакрываецца зялёнай палівай, напрыклад крэўская, лідская і гродзенская гаршковыя кафлі. Міскавая гаршковая кафля з раскопак у Лідскім замку мае памер вусця 16—16,6×16—16,5 см. На бакавых сценах барозны, абпал добры, донца гладкае, кафля зрэзана з ганчарнага круга ніткай (мал. 81). Аналагічныя кафлі, але меншых памераў (дыяметр вусця 12,5×12,5 см, дыяметр донца 7,5 см) знойдзены падчас раскопак аўтараў на Старым замку ў Гродне. У другой палове XVI ст. некаторыя міскавыя кафлі ў Гродне і Крэўскім замку таксама знутры паліваліся зялёнай палівай (мал. 82). Аналагічныя па памерах і вышыні міскавыя

⁴⁹ Holčík Štefan. Fajky. S. 16.

⁵⁰ Ржавуцкі М. Гліняныя свістулькі // Мастацтва Беларусі. 1989. № 3. С. 40.

кафлі, якія зрэдку былі паліты зялёнай, карычневай або жоўтай палі-
вай, уласцівыя для тагачасных печаў Латвіі⁵¹.

Таксама існавалі камбінаваныя печы, дзе ніжні ярус складаўся з
міскавай кафлі, верхні — з каробкавай. Развал такой печы сярэдзіны —
другой паловы XVI ст. аўтары знайшлі на тэрыторыі Лідскага замка.
Печка мела прастакутны ў плане под памерам 1,6×1,4 м, зроблены з ка-
мянёў і бітай цэглы на гліне. Захаваўся след ад слупа, на якім, верагод-
на, трымалася канструкцыя печы. Гэта адтуліна глыбінёй 50 см і дыя-
метрам 20 см. Рэшткі такой жа камбінавай печы сярэдзіны XVI ст. ад-
капаны аўтарамі ў Мазыры. Магчыма, падобныя печы існавалі і ў За-
слаўскім замку⁵².

З сярэдзіны XVI ст. асаблівая ўвага надаецца зместу рэльефаў. Усе
тыпы кафляў, нават маленькія перамычкі, аздабляюцца рэльефамі. Зні-
жае выпадковасць тэм, таксама назіраецца кананізацыя некаторых сюжэ-
таў. Увасобленыя ў трывалым керамічным матэрыяле, дзе малюнкi па-
вінны быць актуальнымі на працягу існавання печы, ад 10—20 да 100 і
болей гадоў, яны нясуць вечны, агульначалавечы сэнс. Побач з выка-
рыстаннем раней распрацаваных геаметрычных арнаментальных матываў
з сімвалічным гучаннем з'яўляюцца міфалагічныя сюжэты з фальклор-
нымі персанажамі, экзатычнымі жывёламі, кентаўрамі, дзівоснымі рас-
лінамі, рэлігійнымі атрыбутаі.

Шмат тэм становяцца дамінуючымі, існуюць у вытворчасці не адно
стагоддзе, увесь час набываючы новыя рысы, сімваліку і змест. Так,
тэма квадрата ўпершыню загучала яшчэ ў XV ст. Кафлі ў выглядзе
квадрата ці ўпрыгожаныя малюнкам у квадраце надзяляліся сімваліч-
ным значэннем: дому, парадку, спакою. Спалучэнне некалькіх квадра-
таў, квадрата і круга, квадрата і салярнага знака рабіла вобраз больш
складаным, апавядальным. Спалучэнне квадрата ў квадраце магло аз-
начаць адзінства сямейнай традыцыі, квадрата і салярнага знака — даб-
рабыт. У канцы XVI — пачатку XVII ст. кампазіцыя ўскладняецца, тыя ж
элементы падпарадкоўваюцца чатырохчленнай сіметрыі, становяцца
драбнейшымі (мал. 83). Квадраты паступова насычаюцца расліннымі
матывамі, літарамі. У першай палове XVII ст. чатырохчленная схема пе-
рарастае ў арнамент сеткавага тыпу, дзе сетка квадратаў спалучаецца
з кропкамі, зоркамі, кветкамі, мае больш дынамічны рух за кошт раз-
мяшчэння квадратаў па дыяганалі. Кафлі з малюнкамі квадратаў вы-
раблялі і ў XIX — пачатку XX ст., дзе квадрат пераплятаецца з раўна-
значным па велічыні раслінным арнаментам.

Для другой паловы XVI ст. уласціва паліваная і непаліваная кафля,
квадратная вонкавая пласціна якой аздаблена высокім рэльефам у вы-
глядзе круга, упісанага ў нешырокую рамку (мал. 84, 85). Адпаведная
кафля знойдзена ў Лідзе, Гродне, Мазыры і Заслаўі.

Менавіта ў гэты час на Беларусі з'яўляецца кафля з партрэтнымі вы-
явамі. Такая кафля знойдзена ў выніку археалагічных раскопак у Лагой-
ску, Заслаўі, Мінску, Гродне, Дзяржынску, Маладзечне і Мазыры.

Па памерах, форме і характары выяў «партрэтную» кафлю можна
падзяліць на тры групы, якія прадстаўлены тэракотавамі і зялёнапалі-
ванымі паасобнікамі.

Да першай групы можна аднесці прамавугольную кафлю, на якой
ёсць паясная выява сталага мужчыны з барадой (або маладой жанчы-

⁵¹ Осе И. Возникновение изразцовых печей в Латвии // Археология и история запад-
ных балтов. Клайпеда, 1989. С. 141.

⁵² За яц Ю. А. Заслаўская кафля. С. 21.

ны) у рэнесансавых строях, упісаная ў вялікі арачны праём. Кафлі з выявай мужчыны маюць абрэвіатуру АМНІВ, пакуль не расшыфраваную (мал. 86).

«Партрэтная» кафля другой групы ўпрыгожана профільнай выявай барадатага мужчыны ў рэнесансавым берэце і мае квадратныя памеры, напрыклад фрагмент бракаванай кафлі з рэшткамі зялёнай палівы, што сведчыць пра мясцовую вытворчасць. Яна знойдзена ў Маладзечне (мал. 87).

Кафлі трэцяй групы выяўлены пакуль толькі ў Гродне і Мінску. На іх вонкавай пласціне з двухпрыступкавай рамкай па краях малюнак чалавека ў профіль, які трымае ў руках рэчы, падобныя да атрыбутаў каралеўскай або імператарскай улады (дзяржава і скіпетр) (мал. 88).

Сярод антрапаморфных кафляў другой паловы XVI ст. асобнае месца займае паліхромная кафля з раскопак, праведзеных аўтарамі ў 1988 г. на Старым замку ў Гродне. Гэта вялікі фрагмент паясавай кафлі з выявай двух вояў у рэнесансавым уборы. Адзін з іх трымае ў руках дзіду, другі — меч альбо корд. Сцянную кафлю з гэтай жа печы аздабляў малюнак мужчынскага бюста ў лаўровым вянку. Выява мужчынскай галавы пададзена ў профіль, яна займае цэнтральную частку вонкавай пласціны і ўпісаная ў круг. У кутах знаходзяцца выявы львоў і двухгаловых арлоў (мал. 89).

Неад'емнай часткай інтэр'ера самых шыкоўных магнацкіх і княжацкіх палацаў становіцца двух'ярусная кафельная печ. Вонкавае люстэрка печы гэтага часу набывае складанае мастацка-філасофскае гучанне, дзе на фоне геаметрычных тыпаў асобных кафляных радоў робяцца пануючымі сюжэтныя матывы рэалістычна-выяўленчага характару.

З канца XVI па сярэдзіну XVII ст. дасягнула свайго найбольшага росквіту вытворчасць паліхромнай кафлі. Менавіта да гэтых часоў належаць знаходкі паліхромнай кафлі, выяўленыя археолагамі ў Мінску, Гродзенскім, Мірскім, Гальшанскім і Гарадоцкім замках, Мсціславе, Магілёве, Полацку, Оршы, Гродне, Пінску, Крычаве, Віцебску, Слоніме, Нясвіжы і Заслаўі. Мы бачым не імгненна ўзнікшую вытворчасць, а яе паступовы рух. Гэта спачатку рысы так званай мецэмаёлікі — пераход да белага колеру за кошт ужытку падглазурных ангобных пакрыццяў. Потым назіраецца выкарыстанне белай заглушанай глазуры разам з празрыстымі зялёнымі палівамі і, нарэшце, вырабляюцца кафлі з рэльефным малюнкам, вельмі часта яшчэ з ангобным белым пакрыццём, размаляваныя каляровымі эмалямі.

Каларыт складаўся з белага, жоўтага, светла- і цёмна-зялёнага, блакітнага і цёмна-сіняга і карычневага колераў. Паказальна і тое, што спачатку сюжэты малюнкаў, размаляваных фарбамі, яшчэ старыя, традыцыйныя. Вытворчасць паліхромнай кафлі была разлічана на масавы наклад. Як і раней, у драўлянай форме адціскалася вонкавая пласціна з невысокім дэкаратыўным рэльефам, з тыльнага боку да яе прымацоўвалася ганчарная румпа, але на вонкавую паверхню паверх рэльефу часта наносілася ангобнае пакрыццё і пасля гэтага рэльеф размаляўваўся каляровымі глазурамі. Для паляпшэння якасці глазурных пакрыццяў часта прымяняўся двухразовы абпал, дзе тэракотавыя кафлі, зробленыя ў адной і той жа форме, што і каляровыя, крыху большыя па памеры. Гэта сведчыць пра ўсадку падчас другой тэрмічнай апрацоўкі.

Называлі паліхромную кафлю «цаніннаю» альбо «кунштоўнаю». «Цаніннаю» — з-за назвы вокісу волава «цыны», што надавала глазуры заглушаны белы колер, а «кунштоўнаю» — з-за яе высокага кошту,

якога вымагалі складаная тэхналогія, сыравіна, высокі ўзровень майстэрства і, безумоўна, мастацкі выгляд. Набыць такую кафлю мог толькі багаты чалавек. Таму яна ўпрыгожвала самыя заможныя палацы і замкі, уносіла ў інтэр'ер каляровую поліфанію, дзе толькі шыкоўныя, багата дэкарыраваныя гліняныя вырабы маглі стасавацца са стылёвым асяроддзем магнацкіх інтэр'ераў. Але разам з паліванымі рабіліся кафлі і непаліваныя — тэракотавыя, больш танныя. У мэтах эканоміі нярэдка выкарыстоўваліся ў адной печы розныя кафліны: паліваныя клаліся на галоўных, добра бачных месцах, а ў астатніх глухіх кутках змяшчаліся тэракотавыя.

Рэшткі шыкоўных кафляных печаў, складзеных з паліхромных кафляў канца XVI—пачатку XVII ст., вывучаны аўтарамі ў час раскопак Мірскага замка. Сабраныя ўсе тыпы тагачаснага пячнага набору: сцяныя, палавінныя, вуглавыя, паясавыя, гзымсавыя кафлі, каронкі, альбо гарадкі, кафля-дахоўка, якою пакрывалі купалы печаў, і інш. На адной з каронак ёсць дата — 1583 г.

Асноўную паверхню печаў складалі кафлі, аздобленыя разнастайным раслінным арнамантам, а ў цэнтральнай частцы ўмуроўваліся геральдычныя кафлі з выявамі герба князеў Радзівілаў — гаспадароў замка (мал. 90—92). На выраб мірскіх кафляў ішла белая прыглушаная глазура, сіняя глухая — кобальтавая, цёмна-карычневая — марганцавая, глухая жоўтая — зафарбаваная вокіслам сурмы, светла-зялёная — сумесь жоўтай і сіняй. Выразнасць малюнка падкрэсліваў рэльеф. Паліхромныя кафлі першай паловы XVII ст., падобныя на мірскія, знойдзены І. М. Чарняўскім у Гальшанскім замку. Яны вылучаюцца выявамі з манаграмамі Сапегаў.

Варта адзначыць, што інтэр'еры магнацкіх палацаў аздаблялі паліваныя кафлі-медальёны з выявамі гербаў уладальнікаў. Такія кафлі — і зялёнапаліваныя, і паліхромныя — знойдзены аўтарамі падчас раскопак Мірскага замка (мал. 93).

Апошнім часам археолагі знайшлі і рэшткі ганчарных горнаў, дзе абпальвалася паліваная і паліхромная кафля.

У часе будаўнічых прац на старажытнай вуліцы Мінска Нямізе побач з помнікам архітэктуры XVII ст. — Петрапаўлаўскай царквой на глыбіні 1,7 м коўш экскаватара зачэпіў завал бярвенняў. Калі археолагі пад кіраўніцтвам В. Собаля разабралі завал, пад ім аказаліся рэшткі глінабітнага ганчарнага горна з цэглай, бітай і перапаленай кафляй, упрыгожанай геаметрычным і раслінным арнамантам. На некаторых вырабах відаць плямы зялёнай палівы. Вакол горна валялася шмат кавалкаў глазураванага і тэракотавага посуду, часткі глінянай формы для выпрацоўкі кафлі. Знаходка глінабітнага горна — рэдкая, унікальная з'ява. Гэта вылепленая з гліны-сырцу даволі нетрывалае збудаванне выкарыстоўвалася для абпальвання прадукцыі ганчарных рамесных майстэрняў. Цыліндрычны горан дасягаў у дыяметры каля 1 м і меў дзве камеры: ніжнюю — топку з 14 прадухамі ў скляпенні і верхнюю — з праёмам для загрузкі і выгрузкі вырабаў. Унутраная паверхня печы абпалілася, відаць, разам з вырабамі, знешняя заставалася неабпаленай і знаходзілася ў зямлі.

Знаходка горна (датуецца сярэдзінай—канцом XVI ст.) раскрыла перад даследчыкамі таямніцу мясцовай сярэднявечнай керамічнай вытворчасці, а менавіта вытворчасці кафлі, яе тэхналагічных і мастацкіх дасягненняў.

Рэшткі аналагічнага горна знойдзены В. Зайцавай у 1986 г. у Друі. Пабудова захавалася кепска, але ўдалося прасачыць яго дыяметр у

памеры, які крыху большы за 2 м. У пабудове горна выкарыстана цэгла і камяні розных памераў⁵³.

Паліхромныя мсціслаўскія кафлі XVII ст. вырабляліся ў тых жа матрыцах, што і зялёнапаліваная і тэракотаваы, пра што сведчыць аднолькавы рэльеф. Яны абпальваліся побач у адным горне. Гэта пацвярджаюць плямы зялёнай палівы на румпе. Колькасны спектральны аналіз паліваў, зроблены ў Ленінградскім аддзяленні Інстытута археалогіі АН СССР У. А. Галібіным, паказаў, што пасля абпалу кафлі пакрывалі слоём свінцова-алавянай палівы, дзе $\text{SiO}_2 + \text{PbO}$ — шклоўтваральныя элементы, а двухвокіс волава выконваў ролю глушыцеля. Мсціслаўскія майстры выкарыстоўвалі традыцыйныя фарбавальнікі: Fe_2O_3 (жоўты), CuO (зялёны), SnO_2 (белы, глушыцель), CoO (сіні), MgO (фіялетавы, цёмна-карычневы)⁵⁴.

У канцы XVI—першай палове XVII ст. на Беларусі атрымала шырокае распаўсюджванне паліваная кафля з выявай галавы амура або анёла з крыльцамі, зрэдку іх фігур, як, напрыклад, паліхромная кафля з Гарадоцкага замка⁵⁵.

У гэты ж час шырока ўжываецца гзымсавая і сцянная кафля, на якой ёсць выява чалавека на кані (вершніка). Значная колькасць кафлі з гэтай серыі звязана з адлюстраваннем герба Вялікага княства Літоўскага — «Пагоні». Такая кафля знойдзена ў Гродне, Мірскім замку, Магілёве, Заслаўі, Друі і іншых гарадах Беларусі. Другая група беларускай кафлі мае розныя варыянты выявы святога Юрыя (Георгія) Пераможца. Найбольш раннія кафлі з гэтым малюнкам знойдзены на тэрыторыі Мірскага замка і датуюцца другой паловай XVI ст. Фігура вершніка і асабліва каня пададзена ў познерэнесансавых (маньерыстычных) традыцыях.

Кафлі з Магілёва (мал. 94) і Мсціслава (першая палова—сярэдзіна XVII ст.) вылучаюцца барокавай трактоўкай сюжэта. Найбольш арыгінальная мсціслаўская кафля. Выява асілка на кані, які здзідай забівае цмока і вызваляе з палону прыгажуню-царэўну, мае непасрэдня аналагі ў беларускім жывапісе XVIII ст. і народнай батлейцы XIX ст.

Узброены вершнік з шабляй, пікай і пісталетам адлюстраваны на кафлі XVII ст. з Заслаўя. У 1988 г. археолаг І. Сінчук знайшоў у Магілёве фрагмент паліхромнай кафлі XVII ст. На ёй малюнак амазонкі, якая страляе з лука (мал. 95). Да сярэдзіны XVII ст. можна аднесці малюнак пешага воя, упісанага ў васьмігранную рамку на мсціслаўскай кафлі. Постаць воя з шабляй у выцягнутай руцэ, упісана ў паўцыркульную арку, вакол якой размешчаны гірлянды расліннага арнаменту, — такі сюжэт зялёных паліваных кафляў з раскопак І. Сінчука і З. Яцкевіча ў Магілёве⁵⁶.

Паліхромная беларуская кафля ў XVII ст. паступова трапляе ў Маскоўскую дзяржаву, незнаёмую да гэтага часу з паліхромнай ганчарнай вытворчасцю. Даследчыкі лічаць, што майстры, якія аздобілі паліхромнай кафляй з раслінным арнаментом фасады царквы Святой Тройцы ў Нікітніках (збудавана ў 1635 г. у Маскве), паходзяць з Беларусі. Пра

⁵³ Зайцава В. Я. Кафля XVI—XVII стст. з Друі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1990. № 1. С. 83.

⁵⁴ Ганецкая І. У. Мастацкая кераміка Мсціслава // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1990. № 1. С. 75.

⁵⁵ Сагановіч Г., Ганецкая І., Церах Л. Незвычайная сустрэча // Мастацтва Беларусі. 1992. № 6. С. 36.

⁵⁶ Трусаў А. Вобраз спрадвечны і вечны. Антрапаморфныя выявы на беларускай кафлі XV—XVII стст. // Мастацтва Беларусі. 1991. № 10. С. 64.

гэта сведчаць кампазіцыя і прамалёўка арнаменту і каляровая гама палівы (бірузовая зеляніна, густая сінь і пералівы белага з сонечнажоўтым)⁵⁷. І гэта не дзіўна, бо пасля 1618 г., калі Смаленшчына зноў увайшла ў склад Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, умовы для з'яўлення беларускіх майстроў у Маскве сталі даволі спрыяльнымі. Пра тое, што на Смаленшчыне існавала ў першай палове XVII ст. мясцовая школа беларускіх кафляроў, сведчаць вынікі археалагічных раскопак. Значная колькасць паліванай кафлі, уласцівай для ўсходняга беларускага рэгіёна, сабраная ў Смаленску і яго ваколіцах (Гнездава)⁵⁸.

У XVII ст. мсціслаўскі кафляр Сцяпан Іваноў (Палубес), які доўгі час працаваў у Маскве, зрабіў керамічныя паліхромныя гарэльфы евангелістаў на царкве Успення ў Ганчарах. Такія віды архітэктурна-дэкаратыўнай керамікі не ўласцівыя для Беларусі. Аднак захаваліся пісьмовыя крыніцы, якія сведчаць пра аздабу каляровай і пазалочанай глазураванай кафляй з выявамі святых у візантыйскім стылі аднаго з беларускіх храмаў канца XV—пачатку XVI ст.—царквы ў Кодне⁵⁹.

Надзвычай цікавай з'явай у беларускім кафлярстве канца XVI—XVII ст. была анімалістыка. Сярод шматлікіх выяў сваіх і дзікіх жывёл, птушак, рыб можна вылучыць два падыходы да іх адлюстравання. Першы — рэалістычны, у якім прасочваецца развіццё і станаўленне стылю ад першых натуралістычных адбіткаў з жывых ракаў і рыб, дзе майстар нібы яшчэ прыстасоўваўся да перадачы анімалістыкі — вывучаў пластыку, мову, тэхналогію, да выяў, зробленых прафесіяналам, з высокім майстэрствам, адчуваннем малюнка і характару жывёл.

Другі падыход характарызуецца адцягнёнай трактоўкай вобразаў. Выявы жывёл выкарыстоўваюцца для алегарычнай, іншамоўнай перадачы зместу згодна з характарам жывёлы. Яны надзяляюцца сімваламі, напрыклад, леў паўстае ў выглядзе драпежніка, уладара, пераможца, а арол асэнсоўваецца з цэнтралізацыйнай улады, гонару, сілы. Коні, сабакі, ваўкі, шакалы, лісы, малпы, цмокі, вялікае мноства іншых выяў жывёл выкарыстоўваліся для перадачы патрэбнага зместу. Вельмі часта майстар, які ніколі не бачыў драпежных або фантастычных жывёл, такіх, як леў, шакал, арол, грыфон, цмок, маляваў іх па-свойму. У выніку з'яўляліся фантастычныя выявы, дзе ў звычайнага сабакі адрасталі непамерныя кіпцюры, зубы, маляваліся крылы, тулава гуся прыстасоўвалася да арлінай галавы. Ёсць зусім неверагодныя, незразумелыя выявы. Такая трактоўка анімалістычных выяў часцей за ўсё выкарыстоўвалася ў геральдыцы.

З сярэдзіны XVII ст. на змену з'яўленым прыходзяць кафлі, пакрытыя рудымі, карычневымі і светла-карычневымі глазурамі, зафарбаванымі вокісламі жалеза і марганцу. Гэта адпавядала новаму часу, новым сацыяльным уяўленням пра хараство і прыгажосць. Вытворчасць паліхромнай кафлі скарачаецца ў сярэдзіне — другой палове XVII ст., што звязана з заняпадам эканомікі Беларусі, выкліканым спусташальнымі войнамі. У такія гады многія майстры па вырабу паліхромнай кафлі перасяляюцца ў Маскоўскую дзяржаву, дзе наладжваюць вытворчасць не толькі пячонай, але і архітэктурнай паліхромнай дэкаратыўнай керамікі, якой аздабляліся фасады храмаў і грамадскіх будынкаў. Напрык-

⁵⁷ Мельнік І. Жывое цяпло паліхромнай кафлі // Мастацтва Беларусі. 1987. № 7. С. 65.

⁵⁸ Юркина Т. В. Смоленские изразцы // Проблемы истории СССР. М., 1977. Вып. 1. С. 16.

⁵⁹ Квитницкая Е. Д. Малоизвестные зальные сооружения Белоруссии конца XV — начала XVI в. // Архитектурное наследство. М., 1967. Вып. 16. С. 9.

лад, у час пабудовы сабора Васкрасенскага манастыра скарыстана каля 60 тыпаў паліхромнай кафлі⁶⁰.

Вытворчасць паліхромнай кафлі існавала на Беларусі і ў другой палове XVII ст. Шмат кафлі знайшлі ў Магілёве, асабліва на Паднікольні, дзе сяліліся члены магістрата, багатыя купцы і царкоўнікі. У асноўным сустракалася двухколерная кафля, палітая белай і кобальтавай глазурай (мал. 96; 97; 98). Падобная кафля-каронка знойдзена і ў Мсціславе. Каляровая гама некаторых фрагментаў больш багатая: акрамя глазуры згаданых колераў ужывалася зялёная і жоўтая. Трэба адзначыць, што ўсе вядомыя магілёўскія паліхромныя кафлі, знойдзеныя на Паднікольні, маюць нізкі рэльеф і аздоблены толькі раслінным арнаментом. Геральдычных сярод іх няма. І гэта не дзіўна, бо гандляры, якія жылі побач з Нікольскім манастыром, не мелі гербаў і не ўваходзілі ў склад шляхты.

Паліхромная геральдычная кафля вялікіх памераў, аздобленая выявай двухгаловага арла, знойдзена З. Яцкевічам у цэнтральнай частцы гістарычнага цэнтра Магілёва (мал. 98). Пры вырабе гэтай кафлі ўжыты рознакаляровыя палівы. Грывы львоў, што трымаюць геральдычны шчыт, жоўтыя, ніз тулава сіні, хвасты малочна-белыя. Знешнія абводка шчыта сіняя, унутраная — жоўтая. Тулава двухгаловага арла мае карычневы колер, а лапы са шкіпетрам і дзяржавай жоўтыя. Рамка, што праходзіць па краях вонкавай пласціны кафлі, афарбаваная ў малочна-белы колер і спалучаецца з зялёна-блакітным колерам. Папярэдняе датаванне гэтай кафлі — другая палова XVII ст.

Такім чынам, можна засведчыць, што паліхромная рэльефная кафля існавала на працягу ўсяго XVII ст. і нават сустракалася ў пачатку — першай палове XVIII ст.

РАСПІСНЫ І ПАЛІХРОМНЫ ПОСУД

У XVI—XVII стст. сярод бытавога посуду прыгажосцю і разнастайнасцю арнаментыкі вылучаецца посуд з падпаліўным ангобным роспісам. У гісторыі керамічнай вытворчасці вядомыя некалькі спосабаў ангабіравання сталавага посуду. Сутнасць першага была ў тым, што ўнутраную паверхню талеркі спачатку цалкам пакрывалі белым ангобам, а потым па падсохламу чарапку малявалі каляровымі палівамі. Разнавіднасцю першага спосабу з'яўляецца прымяненне тэхнікі зграфіта, калі патрэбны арнамент не маляваўся, а прадрапваўся ў слоі ангобу да асновы (чарапка). Тады гэтыя паглыбленні пад слоём празрыстай палівы здаваліся прамалёванымі фарбай другога колеру. У абодвух выпадках атрымліваўся каляровы малюнак на белым фоне.

Пры другім спосабе арнамент наносіўся белым ці падфарбаваным ангобам па глінянаму фону і потым выраб паліваўся празрыстай свінцовай палівай. Калі перад гэтым малюнак прадрапваўся па сухому чарапку, а потым раўчукі запаўняліся белым ангобам, рэльеф малюнкаў пад празрыстай палівай атрымліваўся больш мяккім. У абодвух апошніх выпадках на вырабах быў светлы (белы) малюнак на цёмным фоне.

У гарадах і замках заходняга рэгіёна, як і ва ўсёй Беларусі, знойдзены фрагменты і цэлыя начынні з падпаліўным ангобным роспісам і з роспісам падфарбаванымі ангобамі па белаю фону (мал. 99, 100 : 2).

⁶⁰ Панічава Л. Р. Беларускія цанінікі ў Маскве // ПГКБ. 1976. № 3. С. 32.

Як бачна з фрагментаў талерак з Мірскага замка (мал. 100 : 2) і з Гродна (мал. 99), роспіс размяшчаўся па борціку і донцы. Матыў роспісу — найчасцей раслінны арнамент ці стылізаваныя расліны ў спалучэнні са спіралямі, прамалёванымі вертыкальна. Дзве талеркі поўнага профілю з Лідскага замка таксама былі распісаныя па борціку нахіленымі стылізаванымі галінкамі.

На начынні XVI—XVII стст. смятананадобны ангоб наносіўся з дапамогай ражка. Талеркі канца XVII—пачатку XVIII ст. распісваліся пераважна пэндзлем (мал. 100 : 1). Па форме гэта талеркі тыпу I са складанайпрафіляваным венцам. Акрамя талерак знойдзены фрагменты распісных збаноў (Гродна, Мірскі замак). Па форме яны аналагічныя адначасным паліваным збанам. Распісваліся збаны найчасцей па тулаву (мал. 105 : 1), а часам яшчэ па горлу і ручцы. Гэты ж прынцып арнаментацыі вытрымліваўся і для паліваных кубачкаў. Сярод матэрыялаў з Мірскага замка ёсць таксама адзінкавыя фрагменты распісных куфляў.

Даволі шмат кавалкаў ад посуду з падпаліўным ангобным роспісам знойдзена на тэрыторыі Магілёўшчыны (Мсціслаў, Магілёў) (мал. 102 : 2), а таксама ў Віцебску і Полацку (мал. 105 : 2—4).

Аналіз фрагментаў талерак з гэтых гарадоў паказвае надзвычайную іх блізкасць па стылю. Асабліва шмат фрагментаў розных відаў распіснага посуду знойдзена падчас раскопак на пляцоўцы каля дзіцячай мастацкай школы ў Полацку (ён складае прыкладна 30% ад агульнай колькасці паліванага посуду XVI—першай паловы XVII ст.). Таму мэтазгодна на прыкладзе полацкіх знаходак прааналізаваць асаблівасці роспісу розных відаў посуду гэтага часу. Знойдзеныя начынні з роспісам каляровымі палівамі па белаю фону і з роспісам белым ці падфарбаваным ангобам па сухому чарапку. У колькасных адносінах моцна пераважае другая група. Напрыклад, з 14 цэлых распісных талерак толькі тры з роспісам па белаю фону. Распісныя талеркі ў Полацку рабіліся самых разнастайных памераў, вышынёй ад 4,5 да 8 см, але пераважна 5—7 см. Дыяметр венцаў ад 15 да 30 см (найчасцей 26—28 см) і донцаў пераважна 12—14 см. Што датычыцца самога роспісу, дык па месцы яго лакалізацыі ўсе талеркі можна падзяліць на тры групы. Да першай адносяцца начынні, распісаныя толькі па борціку, донца ж выдзелена некалькімі канцэнтрычнымі кругамі (мал. 103 : 1). Талеркі другой групы і ўнутры гэтых канцэнтрычных кругоў маюць малюнак і такім чынам канцэнтрычныя кругі як бы падзяляюць арнаментальнае поле на дзве зоны (мал. 103 : 3; 104). Трэцюю групу складаюць талеркі, суцэльна арнаментаваныя па борціку, донцу і прыдоннай частцы (мал. 106). Што датычыцца матываў роспісу, то акрамя геаметрычнага арнаменту (паралельных стужак, хваль, авалаў і трыкутнікаў) найбольш распаўсюджаны малюнак як бы нахіленай ветрам галінкі (мал. 103 : 3). Найчасцей яны маляваліся па борціку. На донцы маюцца выявы кветкі нахшталь рамонка ці чатырохпялёсткавай кветкі з паўраспушчанымі бутонамі паміж пялёсткамі (мал. 103 : 3; 104 : 2).

Другі матыў — двухпялёсткавая кветка нахшталь цюльпана па борціку, на донцы стылізаваная выява кветкі-сонейка ў ахапленні канцэнтрычных кругоў.

Трэці матыў роспісу — шасці-сяміпялёсткавыя кветкі нахшталь рамонка па борціку, раздзеленыя кароткімі вертыкальнымі хвалямі, на донцы таксама стылізаваная сонейка, толькі іншага віду (мал. 104 : 1).

На цэлай талерцы з Магілёва той жа элемент роспісу, што і на посудзе Полацка, — пахіленая галінка. Толькі на магілёўскай талерцы га-

лінкі спараныя, і тры пары іх па борціку падзеленыя S-падобным завітком (мал. 53 : 1; 101).

Такі ж элемент прысутнічае на талерках з Мсціслава, але галінкі там падзелены трохпалёсткавай кветкай (мал. 100 : 5).

Шмат на якіх кавалках матыў роспісу ўжо немагчыма прачытаць, таму што паліва злушчылася разам з роспісам. Такая нетрываласць малюнка пацвярджае, што рабіліся талеркі з падпаліўным ангобным роспісам пераважна як дэкаратыўныя. Пра гэта сведчаць дзве адтуліны для шнура ў венцы адной з полацкіх талерак (мал. 103 : 2). Гэта ж адна з прычын недаўгавечнасці тэхнікі выканання ангобнага роспісу з дапамогай ражка (посуд знойдзены пераважна ў сляях канца XVI—другой паловы XVII ст.). З канца XVII ст. ангобны роспіс на талерках усё часцей выконваецца пэндзлем: слой ангобу быў больш тонкім, ён шчыльней прыставаў да чарапка. Гэта ўласціва посуду як з заходняга, так і з усходняга рэгіёнаў (мал. 100 : 1, 3, 4).

Акрамя талеркі ангобны роспіс наносіўся на адначасныя ім збаны (па горлу, прылягаючай зоне тулава, ручцы), а таксама кубачкі. Матыў роспісу геаметрычны і раслінны, прычым па горлу збаной роспіс наносіўся звычайна па вертыкалі, ручкі ўпрыгожваліся папярочнымі палосамі (мал. 105 : 2—3). Таксама ўпрыгожваліся ручкі кубачкаў. На кубках распісваліся плечукі і часам шыйка (мал. 105 : 4). Сярод знаходак ёсць кавалкі ад куфляў, знешняй паверхні якіх распісана каляровымі палівамі па белаў ангабіраванай паверхні.

Посуд з падпаліўным ангобным роспісам знойдзены падчас раскопак у Віцебску, Друі⁶¹. Трэба адзначыць, што ў Віцебску колькасць сустрэтых распісных фрагментаў даволі значная. Акрамя звычайных талерак з падпаліўным ангобным роспісам Т. С. Бубенька знойдзена міска з вертыкальным борцікам XVII—XVIII стст. з выявай рыб на донцы і раслінным арнаментом па борціку (мал. 107). Прычым контуры малюнка былі спачатку пракрэслены, а потым ужо размаляваны. Посуд з падобнымі матывамі роспісу (выявы рыбы), аднак зусім іншай формы, выраблялі ў XIII ст. у Іспаніі, адкуль вывозілі ў розныя краіны, у тым ліку ў Францыю. Форма віцебскай талеркі адпавядае форме мясцовага бытавога посуду XVII—XVIII стст. Аднак аналагічны роспіс нідзе больш не сустракаўся.

У канцы XVI ст. са з'яўленнем паліхромнай кафлі стварыліся перадумовы вырабу паліхромнага посуду. У Мірскім замку знойдзены чатыры фрагменты начыння, пакрытыя палівай двух колераў — белага і блакітнага. Паколькі яны нанесены адначасова і мелі аднолькавую тэмпературу плаўлення, падчас абпалу на талерках і кубачку ўтварыліся прыгожыя рознакаляровыя зацёкі (мал. 108).

Па тэхналогіі вытворчасці ад вышэй апісаных фрагментаў адрозніваюцца тры кавалкі ад паліхромнага начыння са Слоніма. Адзін з іх належыць талерцы, два іншыя — куфлям (апошнія пакрытыя палівай з двух бакоў, але паліхромныя — толькі на знешнім). Яны звяртаюць на сябе ўвагу тым, што бела-жоўта-сіняя гама колераў на іх, што ўтварае раслінны арнамент, нанесена ў адной тэхніцы з паліхромнымі кафлямі, г. зн. кожны колер нанесены асобна і шчыльна прылягае да папярэдняга. Гэта фрагменты самых ранніх з вядомых маёлікавых вырабаў.

У адрозненне ад чырвонагліняных кавалкаў са Слоніма фрагмент

⁶¹ Дучыц Л. Археалагічныя раскопкі на Падзвінні // ПГКБ. 1984. № 3; Левко О. Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии.

Таблиця 2. Висік кольцаснага спектральнага аналізу эмалиў на паліхромных вырабах канца XVI ст.

№ п/п	Помінік	Шыфр	Назва фрагментаў	Колер палівы	Колер керамікі	№ палівы	Хімічныя элементы (% утрымання)														CoO	NiO	
							Al ₂ O ₃	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	TiO ₂	MnO	PbO	CuO	SnO ₂	Sb ₂ O ₃	As	Ag ₂ O			Bi ₂ O ₃
1	Слонім	ШБпл.13	талерка па- ліхромная XVI ст.	малочна- белы ярка- зялёны	чыр- воны »	50	6,6	0,3	3,9	9	1,0	4	0,19	0,02	23	0,18	7,3	0,05	—	0,018	0,1	—	0,008
						40	6	0,4	3,8	10	1,2	12	0,2	0,02	18	0,55	2,7	0,0055	—	0,008	0,075	0,018	0,014
2	»	ШЗпл.2	кубак па- ліхромны XVI ст.	жоўты малочна- белы сіні	ружо- вы »	40	7	0,11	3,4	9	1,2	2,7	0,28	0,02	26	0,007	0,04	—	0,011	—	—	0,007	
						40	2,6	0,23	—	3,5	0,9	1,1	0,08	0,015	33	0,055	12	0,35	—	0,018	0,005	—	—
3	»	траншея	кафля па- ліхромная	малочна- белы цёмна- сіні	чыр- воны »	50	4,2	0,43	×	6	0,55	4,7	0,18	0,018	32	0,03	0,66	0,31	0,4	0,009	0,11	0,33	0,07
						90	1,6	0,77	—	1,4	0,7	0,6	—	0,02	43	0,16	11	0,066	—	0,008	0,1	—	0,006
4	Мірскі замак	раскол 31, пл. 5, кв. 25	талерка па- ліхромная з «пергарод- чатай эмал- лю»	малочна- белы ярка- зялёны	белы »	50	5,5	0,37	×	4,5	1,0	3	0,15	0,073	26	0,016	1,3	0,03	0,14	0,004	0,11	0,36	0,08
						50	4	0,37	3	4,5	0,8	2,2	0,08	0,033	35	0,7	10	1,0	—	0,005	0,057	—	0,008
						80	1,5	0,33	—	0,7	0,3	0,55	0,04	—	50	0,2	10	0,03	—	0,004	0,028	—	0,004
						80	2,5	0,4	—	1,4	0,5	0,8	0,06	0,03	54	3,1	12	0,045	0,18	0,004	0,04	—	0,007

паліхромнай талеркі з Міра належыць белаглінянаму начынню. Яшчэ адна істотная розніца ў тым, што кожны з нанесеных колераў на ёй дадаткова абмежаваны рэльефнымі стужкамі, што нагадвае тэхніку перагародчатой эмалі на ювелірных вырабах дамангольскага часу. Хутчэй за ўсё гэтая талерка не мясцовага вырабу, але пра цэнтр, з якога яна паходзіць, пакуль гаварыць складана.

В. А. Галібіным праведзены колькасны спектральны аналіз эмаляў з паліхромных талеркі і куфля са Слоніма і талеркі з Мірскага замка (табл. 1). Калі параўнаць элементы, што ўтвараюць белы колер на талерках з Міра і Слоніма, бачна, што яны моцна адрозніваюцца па ўтрыманню Al_2O_3 , CaO , Mg , TiO_2 , PbO , а таксама NiO . На талерцы з Мірскага замка зусім адсутнічаюць K_2O і MnO , якія ёсць у складзе эмалі на фрагменце са Слоніма. Моцна адрозніваецца і працэнт утрымання медзі, хоць у абодвух выпадках яна выступае ў якасці фарбавальніка. Ва ўсіх фрагментах (у тым ліку і на кафлі са Слоніма) SnO_2 выступае ў якасці глушыцеля для белага і зялёнага колераў. Сярод віцебскіх матэрыялаў таксама знойдзены фрагмент эмалевай паліхромнай талеркі XVI ст., знешне падобны да слоніmsкіх. В. М. Ляўко адносіць яе да прывазных вырабаў. Для высвятлення пытанняў пра паходжанне паліхромнага посуду, безумоўна, неабходна праводзіць далейшае накапленне матэрыялаў па ўсіх гарадах і замках. Вялікае значэнне для гэтага будуць мець даныя спектральнага і петраграфічнага аналізу паліў і сыравіны.

Сярод матэрыялаў XVII ст. з Мірскага замка прысутнічае амаль цэлая талерка, распісаная кобальтам па сырой эмалі. Гэта тэхніка атрымае далейшае развіццё на Беларусі ў XVIII ст. Тры тонкія адтуліны, праробленыя ў колцавым паддоне талеркі, сведчаць пра яе выкарыстанне для ўпрыгожвання інтэр'ераў — функцыя, аналагічная прызначэнню большасці распісанага начыння гэтага і больш позняга часу.

Грунтоўнае даследаванне вытворчасці маёлікавых вырабаў Беларусі праведзена І. У. Ганецкай. Адзначаючы асаблівасці метадаў роспісу маёлікавых вырабаў, даследчыца падкрэслівае некаторы кансерватызм працэсу развіцця маёлікавай тэхналогіі ў параўнанні з іншымі землямі: «Так, на першай стадыі выяўляецца тэндэнцыя не да засваення новых метадаў роспісу вырабаў, ужо шырока вядомых на Захадзе, а да пошуку новых спосабаў жывапісу густымі палівамі па чарапку»⁶². Даволі яскрава гэта прасочваецца на прыкладзе посуду з падпаліўным ангобным роспісам. На частцы талерак з Полацка контур малюнка нанесены белым ангобам, а дэталі запоўнены пафарбаваным у зялёны колер ангобам. Гэта дакладнае паўтарэнне тэхнікі роспісу марганцам з наступным запаўненнем малюнка каляровымі эмалямі.

На погляд аўтараў, гэта сведчыць пра глыбокія традыцыі ўжывання падобнай тэхналогіі аздаблення як простага ганчарнага, так і маёлікавага посуду беларускімі майстрамі.

У XVII ст. беларускія майстры-керамісты для аздаблення маёлікавага посуду карысталіся тэхнікай адвольнага роспісу па сырой эмалі (мал. 102 : 3,4). Значная колькасць фрагментаў талерак, місак і збанноў гэтага часу была сабрана падчас даследавання Тупічэўскага манастыра ў Мсціславе.

Такім чынам, у XVI—XVII стст. вытворчасць паліванай керамікі ўсіх відаў на Беларусі дасягнула свайго росквіту. Былі выпрацаваны

⁶² Ганецкая І. Тэхналогія дэкаратыўнай апрацоўкі маёлікавых вырабаў на Беларусі ў XVI—XVIII стст. // З глыбі вякоў. Мн., 1992. С. 176.

свае, адметныя ад непаліваных формы посуду, віды арнаменту, удасканалена тэхніка яго нанясення. Кухонная кераміка дапоўнілася паліванымі гаршкамі, рынкамі, макотрамі, а ў Падняпроўі яшчэ і латкамі. У карыстанні гаспадынь быў шырокі асартымент тарнай керамікі: збаны, глянкі, флянкі, шчодры аздобленыя арнаментам, выкананым у тэхніцы рыфлення ці налепу. У гэты ж час узнікае і вылучаецца як асобная галіна вытворчасць сталавага посуду: талерак, місак, кубкаў, куфляў, бакалаў. Менавіта іх аздабленню надаецца асабліва ўвага. Некаторыя віды сталавай і тарнай керамікі (талеркі, кубкі, куфлі) выкарыстоўваліся не толькі для ўжывання ежы, але і адыгрывалі значную ролю ў аздабленні інтэр'ераў дамоў. Маецца на ўвазе посуд з ангобным роспісам, а таксама маёлікавы посуд, што ў спалучэнні з печамі стваралі адзіны ансамбль, упрыгожвалі інтэр'ер жылля.

Найбольшых поспехаў у гэты час дасягнулі беларускія кафляры, якія авалодалі майстэрствам вырабу паліхромнай кафлі. Шыкоўныя печы, аблямаваныя шматколернымі, разнастайнымі па дэкору кафлямі, аздобілі ў гэты час не толькі замкавыя і палацавыя пакоі магнатаў, але паступова з'явіліся ў дамах багатых гандляроў і рамеснікаў. У XVII ст. назіраецца моцны ўплыў беларускага кафлярства на адпаведную галіну рускага дэкаратыўна-выяўленчага мастацтва.

ПРЫВАЗНЫ ПАЛІВАНЫ ПОСУД XVI—XVIII стст.

У сувязі са спецыфічнымі геаграфічнымі ўмовамі беларускія гарады з часоў узнікнення актыўна ўдзельнічалі ў ажыццяўленні гандлёвых сувязей паміж Заходняй і Усходняй Еўропай, Вялікім княствам Літоўскім (пазней Рэччу Паспалітай) і Масковіяй. Мясцовыя гандляры не толькі выступалі ў ролі перакупшчыкаў, але і самі актыўна гандлявалі з суседзямі, што зафіксавана ў нешматлікіх вядомых зараз мытных кнігах таго часу. Аналіз іх зместу паказвае, што ў XVI—XVII стст. даволі буйным гандлёвым горадам быў Магілёў. Магілёўскія купцы ўвесь час ездзілі ў Люблін, Торунь, Гданьск, Гнезна, Львоў, Крулявец, Вільню, Кіеў і прывозілі адтуль усходнія і заходнееўрапейскія тавары¹. Купцы з Магілёва, а таксама Мсціслава, Слуцка, Шклова былі цесна звязаны са Смаленскам². Пасля 1582 г. мытныя заставы і мытні былі адчынены ў Мсціславе, Крычаве, Чачэрску, Гомелі і іншых гарадах³.

З Гнезна, Торуні, Познані гродзенскія гандляры прывозілі розныя тавары, у тым ліку гаршкі і мыла мясцовай вытворчасці⁴. Адначасова развіваўся і ўнутраны гандаль: магілёўскія купцы, напрыклад, у XVII ст. гандлявалі адразу з 60 гарадамі, у тым ліку з Віцебскам, Менскам, Полацкам, Оршай, Мсціславам, Гродна, Бярэсцем, Крычавам, Гомелем і інш.⁵

Буйным гандлёвым цэнтрам і своеасаблівай перавалачнай базай пачынаючы з XII—XIII стст. і да XIX ст. быў Мазыр. Традыцыйнымі таварамі тут з'яўляліся валы, коні, а таксама гліняныя гаршкі, што прывозілі на чаўнах па Прыпяці⁶.

З-за недастатковага вывучэння археалагічных матэрыялаў з прымяненнем тэхнічных сродкаў пакуль што цяжка вызначыць прадукцыю ўнутранага «імпарту» ў асобных гарадах Беларусі (зыходная сыравіна па знешняму выгляду амаль аднолькавая паўсюдна на беларускай тэрыторыі). Таму на падставе аналізу керамічнага матэрыялу можна вызначыць месца вытворчасці найбольш адметных груп керамікі.

¹ Мелешко В. И. Таможенные книги как исторический источник // Весті АН БССР. Сер. грамад. навук. 1959. № 4. С. 155—159; Ён жа. Могилев в XIV—середине XVII в. Мн., 1988. С. 94—145.

² Митяев К. Г. Оборсты и торговые связи Смоленского рынка в XVII в. // Исторические записки. Издательство АН СССР. 1942. № 13. С. 80.

³ Абецедарский Л. С. Белоруссия и Россия XVI—XVII вв. (очерки русско-белорусских связей второй половины XVI—XVII в.). Мн., 1979. С. 18.

⁴ Мелешко В. И. Таможенные книги как исторический источник. С. 157.

⁵ Могилев. Исторический очерк. Мн., 1959. С. 17.

⁶ Грыцкевіч В., Мальдзіс А. Шляхі вялі прыз Беларусь. Мн., 1980. С. 222.

Аўтарамі выдзелена некалькі груп керамічнага посуду, што па знешняму выглядзе і тэхналагічных асаблівасцях вылучаюцца з асноўнай масы фрагментаў.

Самая шматлікая і разнастайная па форме група — бытавая кераміка з белай гліны без значных штучных дамешак. Яе паверхня пакрывалася бліскачай шклопадобнай ярка-карычневай ці ярка-зялёнай палівай (слой палівы таўшчынёй 1—1,5 мм). На зломе маса кампактная, частка начыння мае цёмную сарцавіну пасярэдзіне. Як правіла, начыненне па плечуку ці борціку ўпрыгожана разнастайнай па малюнку карбоўкай. Пра віды посуду, як і пра арнамент, дае ўяўленне мал. 109. Белагліняныя фрагменты належаць пераважна пяці відам начыння: гаршкам, кубачкам, рынкам, збанам і міскам. Гаршкі часам мелі накрыўкі (мал. 109).

Найбольш шматлікі від начыння — гаршкі. Па форме белагліняныя гаршкі падзяляюцца на чатыры асноўныя тыпы: са складанапрафіляваным венцам з шырокай канаўкай знутры; з прамым венцам, упрыгожаным пасярэдзіне звонку адной-дзвюма паралельнымі рыфленымі стужкамі; з амаль прамым ці злёгку адагнутым венцам, моцна патоўшчаным ля асновання; прамым венцам з закругленым краем.

Дыяметр венцаў пераважна ад 15 да 20 см, вышыня (мяркуючы па цэламу начынню з Мірскага і Лідскага замкаў) ад 15 да 25—30 см. Дыяметры паліваных белагліняных донцаў вагаюцца ад 8 да 12 см.

Як бачна з мал. 109, тыпалагічна блізкія гаршкам кубкі. Яны адрозніваюцца ў асноўным памерам венцаў (у кубкаў дыяметр іх ад 7 да 15 см), памерамі (вышыня ад 3,5 да 5,5—6 см) і формай (з выразным паддомам і рэзкім пашырэннем сценак у прыдоннай частцы) донца, а таксама абавязковай прысутнасцю петлепадобнай ручкі, што мацуецца да краю венца і найбольшага дыяметра тулава. Адначасова ўжываюцца ручкі трох тыпаў: круглыя ў сячэнні; стужкападобныя; круглыя з равочкам пасярэдзіне.

Гэтыя два віды посуду аб'ядноўвае і характар арнаментыкі — розныя віды карбоўкі (прастакутнікі, ромбы, квадраты, трыкутнікі з бокам 1—2 мм, касая сетка ці хвалевы арнамент) (мал. 109). Яны нанесены часам сусупным полем па плечуку. З іх могуць утварацца хвалі рознай амплітуды, зігзагі і іншае або малюнак падзяляецца вертыкальнымі стужкамі на асобныя зоны (мал. 26; 27; 109).

Знойдзеныя белагліняныя рынкі маюць або піялападобнае тулава, або завяршаюцца вертыкальным борцікам (мал. 110). Першыя, згодна з афармленнем краю венца, падзяляюцца на тры тыпы: з равочкам на ўнутраным краі венца; са знешнеасіметрычным патаўшчэннем; з каленападобным выступам звонку (у месцы пераходу борціка ў тулава). Знешняя паверхня борціка амаль усіх рынак упрыгожана сеткавым арнаментам, выкананым у тэхніцы карбоўкі (мал. 76: 4; 109), або паралельнымі стужкамі, пракрэсленымі пяцізубым грабенчыкам. Сеткавы арнамент упрыгожваў нешматлікія накрыўкі.

Паліва пакрывала начынне трох узгаданых відаў не толькі знутры, але і звонку па плечуках (гаршкі, кубкі) і борціку (рынкі). Як паказвае яе спектральны аналіз, па працэнтнаму ўтрыманню вокіслаў металаў, асабліва алюмінію, натрыю, калію, кальцыю і магнію, кожны з прааналізаваных фрагментаў розных населеных пунктаў адрозніваецца ад палівы на чырвонагліняным начынні, але яны блізкія паміж сабой (табл. 2). Пэтраграфічны аналіз фармовачнай масы паказаў, што зроблены яны з глін, якія адрозніваюцца ад мясцовых па сваіх характарыстыках і бліжэй стаяць да неагенавых ці старажытнацвярціч-

Таблица 3. Вынікі колькаснага спектральнага аналізу палівай керамікі XVI—XVII стст.

№ п/п	Помнік	Назва вырабу	Хранало- гія, ст.	Колер палівы	Колер керамікі	% палівы	Хімічныя элементы, % утрымання														As	Ag ₂ O	Bi ₂ O	CoO	NiO
							Al ₂ O ₃	NaO	K ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	TiO ₂	MnO	PbO	CuO	SnO ₂	Sb ₂ O ₃							
1	Мірскі замак	гаршчок кухонны	XVI	ярка-карыч- невы	белы	50	8	0,08	3	4	0,4	4,5	0,22	0,004	39	0,07	—	0,04	—	0,025	—	0,01			
2	»	»	XVI	»	»	30	6,5	0,05	—	1,3	0,4	2,2	0,19	0,16	30	0,14	—	0,04	—	0,02	—	0,008			
3	»	рынка	к. XVI— XVII	цёмна- зялёны	шэры	30	8	0,17	33	4	1,5	4	0,38	0,035	14	0,25	—	—	—	0,005	—	0,008			
4	»	гаршчок	XVII	ярка-карыч- невы	карыч- невы	30	11	0,19	4,2	2	1,0	8,5	0,49	0,055	14	0,024	—	—	—	0,004	—	0,008			
5	Гальшанскі замак	гаршчок кухонны	к. XVI	ярка-карыч- невы	белы	60	9	0,08	—	1,7	1,5	3,8	0,22	0,024	38	0,025	—	0,065	—	0,012	—	0,07			
6	»	»	к. XVI	»	»	60	7	0,08	—	2,1	1,5	4	0,14	0,05	48	0,22	—	0,055	—	0,019	—	0,006			
7	»	гаршчок рынка	к. XVI— XVII	ярка-зялёны	шэры, ружовы	70	11	0,28	4,4	48	2,3	5	0,2	0,07	30	0,6	0,3	—	—	0,011	—	0,01			
8	»	гаршчок	XVII	цёмна- зялёны	ружова- шэры	40	10	0,3	4	4	2,5	5	0,22	0,08	34	0,8	0,004	0,045	—	0,01	—	0,01			
9	»	гаршчок	к. XVI— XVII	цёмна- зялёны	шэры цёмна- зялёны	40	14	0,31	—	2,5	3,2	5,5	0,25	0,055	26	0,009	0,004	0,03	—	0,012	—	0,01			
10	г. Гродна, былы мана- стыр ба- зыльянск	кубак з палівай з двух бакоў	к. XVI	жоўты зялёны	белы белы	50	11	0,08	3,2	24	0,9	3,5	0,33	0,011	14	0,24	—	0,033	—	0,011	—	0,01			
11	»	рынка	к. XVI	ярка-карыч- невы	белы	50	6	0,06	2,7	21	0,8	1,7	0,19	0,012	29	1,5	0,006	0,06	—	0,012	—	0,009			
12	»	міска	к. XVI	ярка-карыч- невы	шэры	40	8	0,08	3,9	2,4	0,9	4,3	0,29	0,01	20	0,011	0,004	0,053	—	0,011	—	0,015			
13	Меніслаў, горад	фрагмент начыння	XVII	зялёны	чырвоны	50	6,5	0,15	3,2	5	1,6	3,4	0,17	0,053	26	1,0	0,013	0,05	—	0,007	—	0,007			
14	Меніслаў, горад	фрагмент начыння	XVI— XVII	зялёны	белы	30	15	0,03	—	1,1	0,6	1,0	0,33	0,009	0,15	0,43	0,008	—	—	0,006	—	0,008			
15	дзяцінец Слонім, горад	начыння гаршчок	XVI XVII	светла- зялёны	белы	10	15	0,05	2,6	2,8	0,5	2,9	0,63	0,01	16	0,32	0,02	—	—	—	—	0,008			
16	»	гаршчок	XVII	зялёны	чырвоны	30	12	0,24	4,2	10	1,9	4,5	0,39	0,3	19	0,4	0,003	—	—	0,004	—	0,009			
						50	10	0,16	3,6	2,4	1,4	4	0,22	0,073	19	0,55	0,012	—	—	0,005	—	0,008			

ных каалінітавых глін. Апошнія толькі зрэдку сустракаюцца на Беларусі ў выглядзе адорвеняў.

Найбольшая колькасць фрагментаў (1119, што складае прыкладна 20% ад агульнай колькасці паліванага посуду) знойдзена ў Мірскім замку (мал. 25 : 6,7). Сярод паліванага посуду з Лідскага замка беллагліняны посуд складае каля 12%, яшчэ менш знойдзена яго на Старым замку ў Гродне (мал. 26; 27), у Крэве (мал. 111 : 1, 2), падчас раскопак на тэрыторыі замкаў у Гальшанах, Навагрудку і Любчы. У параўнанні з калекцыямі замкавай керамікі ў гарадскіх сляях беллагліняны посуд знойдзены ў нязначнай колькасці (маюцца на ўвазе знаходкі ў Віцебску⁷, Мінску⁸ і Слоніме) (раскопкі Н. І. Здановіч і А. К. Краўцэвіча). У шэрагу выпадкаў у месцах знаходак кавалкаў беллаглінянага посуду сустракаліся фрагменты паліхромнай кафлі, што сведчыць пра заможнасць уладальнікаў посуду. Усе знойдзеныя фрагменты беллаглінянага начыння адносяцца да XVI — пачатку XVII ст. Такое ж начынне было знойдзена падчас раскопак замкаў у Вільні і Троках, а таксама гарадзішча Пуны на тэрыторыі Літвы⁹. Літоўскія даследчыкі аднадушна вызначаюць паходжанне такога роду посуду: ён вывезены з польскага горада Ілжы, дзе ў XVI ст. быў вядомы цэнтр па вытворчасці беллагліняных гаршкоў і іншага посуду¹⁰.

У мытнай кнізе берасцейскай мытні ад 1583 г. узгадваецца, што «Иван Пилиповичъ, мещанинъ Берестейский, мель товаръ свой зъ Ілжи: горшков белыхъ и полеваных воевъ 4, шацовано их за коп 16, от того пришло грошей 40»¹¹.

Другую даволі значную групу прывазнога начыння складае кераміка з «каменнай масы». У кожным з даследаваных гарадоў і замкаў знойдзена ад 3—5 да 10—15 фрагментаў гэтых начынняў. Такі посуд паходзіць з керамічных майстэрняў гарадоў на Рэйне, чаму і атрымаў назву «рэйнскі посуд». Гэты посуд вырабляўся там з XIII ст., а з XV ст. яго пачалі пакрываць саяной глазурай¹². Большасць даследаваных аўтарамі матэрыялаў датуецца па слою XVII—XVIII стст., хоць асобныя фрагменты адносяцца да XVI і XIX стст. Знойдзеныя фрагменты належаць пераважна да чатырох відаў тарнага начыння і начыння для пітва: высокім (да 35 см) куфлям цыліндрычнай формы (Лідскі, Мірскі замкі, Гродна і Менск); збанам з шарападобным тулавам і вузкім горлам са злівам (Мірскі замак, Менск) (мал. 112); аб'ёмнаму (да 50 см вышынёй) тарнаму начынню з вузкім горлам і трыма парамі папярочных ручак на тулаве (мал. 102 : 1) (Мірскі, Гальшанскі замкі); керамічным бутэлькам вышынёй да 30 см, што часам мелі петлепадобную ручку (мал. 113).

⁷ Ляўко В. М. Гандлёвыя сувязі Віцебска ў XV—XVIII стст. // ПГКБ. 1983. № 3.

⁸ Здановіч Н., Собаль В. Ляпілі мінскія ганчары // Мастацтва Беларусі. 1990. № 8. С. 75.

⁹ Tautavicius A. Vilnius pilies teritorijos kasinejimai // Valstubines LTSR architektūros paminklu apsaugos inspekcijos. Metrastis, 1960. Pav. 69—70; Navickaitė O. Archeologiniai tyrinėjimai Traku salos Pilyje. С. 74; Volkaite-Kulikauskienė R. Punios Piliakalnis. Pav. V.

¹⁰ Tautavicius A. Vilnius pilies teritorijos kasinejimai. С. 40—41; Tatarkiewicz W. Ceramika szkło polskie na wystawie w domu Baryczków // Ziemia. 1913. T. IV. С. 494.

¹¹ Мытная книга, или реестръ мыта нового, съ оценкою разныхъ товаровъ, провозившихся через Брестъ въ теченіи первой половины 1583 года, и обозначеніемъ количества пошлинъ взимавшихся за эти товары на Берестейской таможене (коморе) // Археографический сборникъ документовъ, относящихся к истории северо-западной Руси. Вильна, 1867. Т. 3. С. 321.

¹² Иванова Г. Н. Рейнская керамика из раскопок во Пскове // СА. 1975. № 4.

Начынне вышэйапісаных відаў сустракаецца ў сляях XVII ст. і на тэрыторыі Германіі¹³. Найбольш вядомыя майстэрні па вытворчасці «каменнага тавару» знаходзіліся ў Кёльне, Фрэхене, Зігбургу, Рэрэне і Вестэрвальдзе. Яны адрозніваюцца пераважна колерам фармоначнай масы і саляной глазуры¹⁴. Збаны (мал. 112: 1) і куфлі, а таксама бутэлькі, знойдзеныя ў сляях канца XVI—XVII ст. у Гродне¹⁵, Віцебску¹⁶, Менску¹⁷, Мірскім (мал. 112: 1, 2) і Любчанскім замках, зробленыя са светла-шэрай масы і пакрытыя сіняй, часам фіялетавай глазурай, бліжэй да вырабаў з Вестэрвальда. Фрагменты тарнага начыння з Мірскага і Гальшанскага замкаў, а таксама збана з цёмна-карычневай глазурай належаць хутчэй за ўсё майстрам з Рэрэна. З майстэрняў Фрэхена ці Кёльна вывезены збан з партрэта чалавека ў медальёне з манаграмай з Мірскага замка, пакрыты светла-карычневай палівай (мал. 112: 2). Мяркуючы па сценках, бутэлькам з Рэрэна могуць належаць фрагменты з чырвона-карычневай ці цёмна-карычневай глазурай з Мсціслава, Мазыра, Мірскага замка.

Пры вызначэнні месца вытворчасці вырабаў з «каменнай масы» можна памыліцца, таму што майстры пераязджалі часам у майстэрню другога горада, прывозячы з сабой і тэхналогію. Так, у сляях XVIII—XIX стст. усіх вышэйапісаных пунктаў сустракаюцца фрагменты керамічных бутэлек з вузкім горлам і ручкай-вухам (мал. 113) вышынёй да 30 см, што пакрываліся чырвона-карычневай глазурай. Бліжэй да горла на частцы іх ёсць неахайна пракрэсленыя медальёны, часам з назвай герцагства ў іх або з надпісам-сведчаннем пра яго напаўненне — «Selter». Частка такіх бутэлек, безумоўна, зроблена не ў рэйнскіх майстэрнях, а ў Рызе, дзе ў гэты час таксама існавала ўласная вытворчасць «каменнага тавару». Цяжка вызначыць і цэнтр вытворчасці белага куфля з бясколернай эмаллю і выявай ільвінай пысы, што быў знойдзены ў Лідскім замку (мал. 115: 1).

Акрамя Беларусі рэйнская кераміка знойдзена на тэрыторыі Пскова¹⁸, у Маскве¹⁹, у гарадах Прыбалтыкі. Яе калекцыі ёсць у Дзяржаўным Эрмітажы, у Музеі-сядзібе Кускова пад Масквой.

Трэцяя група прывазных вырабаў, што сведчыць пра сувязі з Масквой у XVIII ст., — памадныя слоікі (цыліндрычнае начынне вышынёй ад 5,5 да 8,2 см і дыяметрам венца і донца адпаведна 3,5 і 5,8 см (мал. 114)). Донца знутры мае авальную форму, звонку ёсць равочак пад накрывку. Знутры і звонку начынне пакрывалася белай, сіняй ці фіялетавай эмаллю. Найбольшая колькасць памадных слоікаў знойдзена на тэрыторыі Мсціслава і Магілёва. На астатніх аб'ектах яны знойдзены ў адзінкавых фрагментах. Падобнае начынне — звычайная знаходка для слаёў другой паловы XVIII ст. ва ўсіх беларускіх гарадах і частцы замкаў²⁰. Акрамя вышэйгаданых колераў у Віцебску зной-

¹³ Larpe U. Eine nachmittelalterliche Abfallgrube in der Ruine Neidek in Arnstadt. С. 271.

¹⁴ Шелковников Б. А. Рейнская керамика из раскопок в Дмониси // ВГМГ. 1950. Т. XVI — В. С. 163—164.

¹⁵ Здановіч Н., Краўцэвіч А. Старажытны цэнтр Гродна // ПГКБ. 1985. № 1. С. 39.

¹⁶ Ляўко В. М. Гандлёвыя сувязі Віцебска ў XV—XVIII стст.

¹⁷ Здановіч Н., Собаль В. Ляпілі мінскія ганчары. С. 74—75.

¹⁸ Белецкий С. В. О рейнской керамике в Пскове // СА. 1978. № 2; Иванова Г. Н. Рейнская керамика из раскопок во Пскове.

¹⁹ Розенфельдт Р. Л. Московское керамическое производство XII—XVIII вв. // САИ. 1968. Вып. ЕІ—39.

²⁰ Соболь В. Е. О хронологии культурного слоя Минска позднефеодального периода. Древнерусское государство и славяне. Мн., 1983. С. 75—76.

дзены слоікі з карычневай эмаллю. Пра выраб у XVIII ст. вялікай колькасці сініх аптэчных слоікаў маскоўскімі ганчарамі паведамляе М. Р. Рабіновіч²¹. У слоі XVIII ст. у Маскве сустракаюцца таксама і карычневыя памадныя слоікі²². Пры гэтым, аднак, аўтары не выключаюць магчымасць існавання мясцовай вытворчасці памадных слоікаў. Акрамя вышэйзгаданых прывазных ганчарных вырабаў у адзінкавых фрагментах у Мірскім замку, Мсціславе, Слоніме прысутнічаюць кавалкі посуду з роспісам па эмалі. Магчыма, сярод іх ёсць фрагменты начынняў з майстэрняў Дэльфта, дзе з сярэдзіны XVII ст. у вялікай колькасці пачалі выпускаць маёлікавыя вырабы «пад фарфор». Не выключана, што пад уплывам вырабаў з Дэльфта вытворчасць распісных талерак атрымала распаўсюджанне і на Беларусі, што асабліва адбылася на выпуску сталовага посуду ў XVIII ст.

Такім чынам, на тэрыторыі Беларусі ў XVI—XVIII стст. былі вядомыя ў асноўным чатыры групы прывазных керамічных вырабаў, што ў той ці іншай меры мелі ўплыў на развіццё мясцовай ганчарнай вытворчасці. Асабліва гэта датычыцца беллаглінянага (мясцовыя вырабы паўтараюць яго форму і арнаментыку), а таксама распіснага посуду, не без уплыву якога атрымаў далейшае развіццё выраб распіснага посуду ў XVIII—XIX стст. на тэрыторыі Беларусі.

²¹ Рабіновіч М. Г. Московские гончары XVI—XVIII вв. // КСИЭ АН СССР. 1946. № 1.

²² Горюнова Е. И. Итоги работ археологического надзора на строительстве 2-й очереди Московского метрополитена им. М. С. Кагановича // МИА. 1947. № 7. С. 49—52.

ПАЛІВАНАЯ ВЫТВОРЧАСЦЬ У XVIII ст.

АСАБЛІВАСЦІ ВЫТВОРЧАСЦІ ПАЛІВАНАГА ПОСУДУ XVIII ст.

У вытворчасці паліванага посуду ў XVIII ст. назіраюцца з'явы, якія пачаліся яшчэ ў другой палове — канцы XVII ст. Найперш гэта датычыцца якасці палівы і месцаў яе лакалізацыі, што асабліва добра прасочваецца на матэрыялах з Мірскага замка. Вырабы канца XVI — першай паловы XVII ст. пакрытыя даволі тоўстым слоём бліскучай шклопадобнай палівы, што наносілася як на ўнутраную, так часткова, а часам і цалкам (кубкі, куфлі, гаршкі, збаны) на знешнюю паверхню начыння. На гаршках і талерках канца XVII—XVIII ст. каляровая (зялёная) паліва не мае бляску. Яна наносілася тонкім слоём, скрозь які праступае пясок. Найчасцей у XVIII ст. выкарыстоўваецца бясколерная паліва, што пакрывае толькі ўнутраную паверхню, а пазней паліву ўсё часцей замяняюць эмаллю (глухой палівай).

Што датычыцца формы посуду, то, як ужо адзначалася, паліваныя гаршкі заходняга рэгіёна XVIII ст. найчасцей мелі каленападобны выступ на ўнутраным краі горла пры пераходзе яго ў плячук (мал. 23). На ўсходзе, наадварот, пераважаюць гаршкі з S-падобнай формай венца (мал. 29). Агульнае заключаецца ў тым, што шыйка ў іх укарочваецца і паступова знікае. Гэта з'ява ў XIX ст. прыводзіць да панавання гаршкоў, якія формай венца набліжаюцца да чыгункоў.

Сярод сталавага посуду XVIII ст. з'яўляецца прынцыпова іншая форма місак з вертыкальным борцікам (мал. 91). У начыння з заходняга рэгіёна борцік крыху патоўшчаны і найчасцей мае каленападобны выступ звонку. Міскі з усходняга рэгіёна ўпрыгожваюцца шматрадным рыфленнем звонку па борціку. Міскі з Полацка вельмі часта распісваліся ангобам пад паліву, хаця са знешняга боку часам ёсць чатыры-пяць рыфленых стужак. Разам з тым там пачынаюць карыстацца посудам з плямістай палівай, вядомым і ў XIX ст.

Сярод матэрыялаў XVIII ст. рынкі — даволі рэдкая з'ява. Жыхары Мірскага замка карысталіся начыннем піялападобнай формы з простым закругленнем краю. Ва ўсходнім рэгіёне для тушэння прадуктаў у XVIII—XIX стст. выкарыстоўвалі пакрытыя знутры бясколернай палівай латкі з адхіленым вонкі борцікам шырынёй 2—2,5 см.

Цікава назіраць эвалюцыю формы начыння для пітва, у прыватнасці кубачкаў. Венцы кубачкаў у XVIII ст. уяўляюць сабой найчасцей простае закругленне плаўна адагнутай сценкі. Разам з тым у другой палове XVIII—XIX ст. з'яўляецца начынне для пітва, што, на погляд аўтараў, сумяшчае форму кубачка і куфля. Яно мае выразны паддон (як у першым), але амаль што цыліндрычнае, злёгка пашыранае знізу тулава (як у другім) (мал. 116). Кубак з Мірскага замка пакрыты глухой карычневай палівай з двух бакоў. Слоніміскі кубак звонку па светла-блакітнай эмалі распісаны вертыкальнымі стужкамі (мал. 116). Гэта ўжо маёлікавыя вырабы.

Што датычыцца тарнага посуду, тут таксама назіраюцца пэўныя змены ў асартыменце, арнаментыцы і форме посуду, і перш за ўсё ў збаню. Гэты від начыння ў большасці страчвае паліву на знешнім баку, паліваецца толькі ўнутраная паверхня, у рэдкіх выпадках верхняя частка венца. Выключэннем з'яўляюцца вырабы з Полацка, дзе традыцыя вырабу посуду з ангобным роспісам захоўваецца і ў XVIII ст. На асобных збанах маецца арнаментальны пояс на мяжы з шыйкай з рада авалаў, нанесеных пэндзлем.

Форма ручкі як у збаню, так і ў кубкаў у XVIII ст. стужкападобная. Ручкі мацуюцца ніжэй за край венца.

У XVIII ст. у асартыменце з'яўляецца некалькі новых відаў посуду. Найперш гэта датычыцца слоікаў — начынняў з авальнай формай тулава і шырэйшым за донца дыяметрам горла, верх якога афармляецца аналагічна адначасным гаршкам (злёгку адхіленае венца з закругленым краем). Сярод матэрыялаў з Полацка ёсць невялічкі цэлы слоічак, з абодвух бакоў пакрыты палівай (мал. 117 : 1). Згодна з этнаграфічнымі матэрыяламі, слоікі выкарыстоўваліся для захоўвання вяршкоў, масла, круп і іншых прадуктаў. Таму вырабляліся яны рознай вышыні — ад 15 да 30—40 см.

Яшчэ адзін від паліванага начыння, што ў XVIII—XIX стст. увайшоў у шырокі ўжытак на Беларусі, — бабачніцы. Гэта начынне для выпечкі бабкі, магчыма, выпечкі пірагоў з мукі розных відаў. Іх сценкі, аформленыя ў выглядзе фалдзістай паверхні, немагчыма зблытаць ні з чым. Сярод матэрыялаў з Полацка ёсць цэлая непаліваная бабачніца, знойдзеная разам з матэрыяламі XVII ст. Яна мела петлепадобную ручку, верхні край якой мацаваўся крыху ніжэй за край венца (мал. 117 : 2). Моцна закопчаныя сценкі яскрава сведчаць пра яе прызначэнне.

Бабачніцы XVII—XIX стст. (мал. 117 : 3) паліваліся абавязкова знутры, часам паліва маецца і на знешняй паверхні (у выглядзе зацёкаў).

Гаворачы пра змены ў вытворчасці паліванага посуду, неабходна адзначыць змены ў арнаментыцы. З паліванага посуду заходняга рэгіёна ў гэты час знікае карбоўка, перастаюць арнаментаватца і борцікі талерак. Гэта ж датычыцца і начыння з усходняга рэгіёна. Выключэннем, як ужо адзначалася, з'яўляецца сталовы посуд з ангобным роспісам, што сустракаецца ў XVIII ст. на тэрыторыі Віцебшчыны і Магілёўшчыны. Але, на погляд аўтараў, распісны посуд працягвае існаваць як імітацыя, тонкая падробка пад маёлікавы і фаянсавы посуд, што бытаваў на Беларусі ў XVIII—XIX стст.

МАЁЛІКАВЫ І ФАЯНСАВЫ ПОСУД

Вырабы з маёлікі на тэрыторыі рэспублікі знойдзены найперш у сляях XVII—XVIII стст. Самая вялікая калекцыя іх знойдзена сярод матэрыялаў з раскопак Тупічэўскага манастыра ў Мсціславе. Яна падрабязна апісана І. У. Ганецкай¹. Сярод знойдзеных фрагментаў пераважаюць талеркі і міскі (мал. 102 : 3, 4), хаця ёсць і ручкі збаню. Вырабы зроблены з чырвонай тонкадысперснай гліны. Як адзначае даследчык, пры аздабленні пасудзін ужыта некалькі тэхнік. На частцы талерак і місак контур будучай кампазіцыі працэрчваўся кіёчкам ці прамалёўваўся марганцам, пасля начынне пакрывалася шчыльным слоём рознака-

¹ Ганецкая І. У. Мастацкая кераміка Мсціслава // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1990. № 1.

ляровых эмаляў. Даследчык падкрэслівае, што склад эмаляў на посудзе і кафлі аналагічны. Адна з паліхромных талерак упрыгожана маляўнічым, выкананым у тэхніцы паглыбленага рэльефу.

Яшчэ адна група маёлікавага посуду выканана ў тэхніцы роспісу вогнетрывалымі фарбамі па сырой эмали².

Матывы роспісу — геаметрычны арнамент ці геаметрычны ў спалучэнні з раслінным. Існаванне ў Мсціславе развітой вытворчасці маёлікавай кафлі дае падставы меркаваць, што мясцовыя майстры маглі ў невялікай колькасці вырабляць і маёлікавы посуд. Аднак І. У. Ганецкая не выключае, што частка вырабаў можа быць прывазной.

Менавіта апошні прыём адвольнага роспісу пэндзлем вадзянымі керамічнымі фарбамі па сырой эмали становіцца дамінуючым на Беларусі ў другой палове XVII — першай палове XVIII ст. Паступова паліхромія саступае месца манахроміі. Паверхня начыння распісваецца блакітнай або зялёнай фарбай, а часам застаецца белай ці бірузовай³. Гэта ўжо больш нагадвае тэхніку роспісу фаянсавых вырабаў. Маёлікавыя вырабы набліжаюцца да фаянсавых і па характары фармоўнай масы. Чарапак набывае светлы тон. Фрагменты і цэлыя начынні такога тыпу знойдзены ў вялікай колькасці падчас раскопак у Слоніме (раскопкі Н. Здановіч і А. Краўцэвіча, 1983 г.), а таксама ў базальянскім кляштары ў Гродне (раскопкі А. Трусава і І. Чарняўскага, 1980 г.). Шматлікія кавалкі місак, паўмісак, гаршкоў, кветнічкаў і талерак выраблены з фармоўнай масы светла-жоўтага ці ружовага адцення, таму знешне нагадваюць сапраўдны фаянс. Унутраная паверхня сталовага начыння пакрыта характэрнай ружаватай, светла-бірузовай ці малочна-белай эмаллю. Слоніцкія міскі (шэсць з іх сабраны цалкам) па борціку і донцы пакрыты роспісам зеленаватай ці цёмна-карычневай фарбай. Матыў роспісу пераважна раслінны (мал. 118 : 1, 3, 4, 6) ці складаецца з груп або ланцужкоў плям рознага памеру (мал. 118 : 2, 5).

Гродзенскія талеркі маюць не пліткавы, а колцавы паддон. У адной з іх у паддоне па сырой гліне прасвідраваны адтуліны пад шнур для падвешвання на сцяну. Гэта яркая сведчыць пра прызначэнне падобных талерак як дэкаратыўных.

З такой жа керамічнай масы выраблена выдатная калекцыя маёлікавых кветнічкаў з брыгінскага кляштара ў Гродне. Яны зроблены ў той жа тэхніцы, што і вырабы са Слоніма і Гродна: пасля першага ўтыльнага абпалу іх пакрывалі глушонай белай палівай ружовага, бірузовага ці жаўтаватага адцення. Пасля сушкі некаторыя з іх размалёўвалі сіняй ці зялёнай фарбай і пасля злёгка абпальвалі. Такія вырабы — спроба імітацыі пад фаянсавы посуд, для вытворчасці якога сыравіны на Беларусі не было ў дастатковай колькасці. Дзякуючы апісанай вышэй тэхналогіі атрымліваліся вырабы, якія было цяжка адрозніць ад сапраўдных фаянсавых.

Класіфікацыя знойдзеных кветнічкаў паводле формы і арнаментыкі зроблена І. У. Ганецкай. Яна вылучае тры групы кветнічкаў. Да першай адносяцца кветнічкі са складанай прафіляванай высокай шыйкай і эліпсападобным ці шарападобным тулавам. Дзве S-падобныя ручкі маюць завіткі ў месцы мацавання (мал. 119 : 1)⁴.

² Ганецкая І. У. Мастацкая кераміка Мсціслава // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1990. № 1.

³ Ганецкая І., Здановіч Н., Трусаў А. Вытокі беларускага фаянсу // Мастацтва Беларусі. 1988. № 6. С. 60.

⁴ Ганецкая І. Тонкае пачуццё матэрыялу і формы // Мастацтва Беларусі. 1989. № 7. С. 70.

Другую групу складаюць кветнічкі з усечана-канічным горлам і ша-рападобным тулавам на невысокім паддоне і пляскатай стапе з дзвюма ручкамі, як і ў папярэднім выпадку (мал. 119 : 4).

«У кветнічкаў трэцяга віду расшыраны венчык плаўна пераходзіць у шыйку, якая непрыкметна пераліваецца ў яйкападобнае тулава. Форма быццам апывае»⁵ (мал. 119 : 2, 3; 120 : 1, 2). Частка кветнічкаў распісана па тулаву рэдка раскіданымі галінкамі і кветкамі.

Аналагічную фармовачную масу мелі і тэрыны (глыбокія міскі з дэкаратыўнымі ручкамі) (мал. 120 : 3), фрагменты якіх знаходзілі падчас даследаванняў у Гродне, Слоніме, Гальшанскім замку.

У сярэдзіне XVII ст. дзякуючы намаганням галандскай Ост-Індскай кампаніі ў Еўропу штогод стала ўвозіцца да 20 000 скрынак з парцелянавым посудам⁶. Парцеляна ўвайшла ў моду. Гэта спарадзіла імкненне ствараць падрабкі пад усходнюю парцеляну. Дзіўных поспехаў у яе імітацыі дасягнулі галандскія майстры. З сярэдзіны XVII ст. яны сталі вырабляць фаянсы, што па форме і арнаментцыі паўтаралі ўсходнюю парцеляну. Самым вядомым цэнтрам па вырабу фаянсу стаў Дэльфт. Дэльфікія фаянсавыя вырабы вылучаюцца сінім падглазурным роспісам, да якога ў якасці дадатка часам далучаецца зялёны, жоўты ці фіялетава. Асартымент галандскага фаянсу самы разнастайны: дэкаратыўныя вазы, кошыкі, цацкі, ручкі для нажоў, кошкі і сабакі, музычныя інструменты, куфлі з пейзажамі і марскімі відамі, талеркі з куплетамі на французскай мове. Найбольшага размаху выпуск фаянсавых вырабаў у Дэльфце дасягнуў у 1711 г., калі адначасна працавала 30 фабрык, у 1808 г. іх было ўжо восем, а ў пачатку XX ст. — толькі адна⁷.

У матэрыялах аўтараў Дэльфт прадстаўлены пакуль што толькі невялікім кветнічкам, знойдзеным у Крэўскім замку. Ружова-белы чарапок пакрыты эмаллю малочна-белага колеру і распісаны кобальтам (вызначэнне І. У. Ганецкай). У канцы XVIII ст. у спустошанай войнамі Францыі кароль Людовік XIV выдае адну за адной дэкларацыі супраць раскошы. Згодна з імі, усе павінны былі здаць на манетны двор сталовае срэбра і срэбраныя прадметы для пераплаўкі на грошы.

Замест срэбранага посуду ва ўжытак уваходзіць фаянсавае начынне. Гэта прывяло да таго, што ў пачатку XVIII ст. уся арыстакратыя пераходзіць на фаянс. У сувязі з гэтым з'явіўся вялікі попыт на высакаякасны фаянс, што выклікала небывалы ўздым яго вытворчасці, і не толькі ў Францыі.

На Беларусі ініцыятарамі вырабу новага віду мастацкай керамікі сталі прадстаўнікі буйнейшых магнацкіх родаў. У 1738 ці 1740 г. гетман польны літоўскі Міхал Казімір Радзівіл заснаваў у Новым Свержані першую мануфактуру. Яна праіснавала 20—25 гадоў і пасля смерці фундатара была зачынена. Тэхналогія вырабу фаянсу Свержанскай мануфактуры адпавядала тэхналогіі дэльфіцкіх майстэрняў (роспіс вогнетрывалымі фарбамі па сырой глушанай паліве). Ужываліся адпаведныя тэмпературы абпалу (900—1000°) фарбы: сіняя, фіялетава, жоўтая, зялёная⁸.

Падчас археалагічных даследаванняў у Мірскім замку знойдзена шмат кавалкаў талерак, місак, сподачкаў, тэрынаў, соуснікаў, куфляў XVIII ст. На адным са сподачкаў на донцы ёсць кляймо — літара «S»

⁵ Ганецкая І. Тонкае паўцёце матэрыялу і формы // Мастацтва Беларусі. 1989. № 7. С. 71.

⁶ Кубе А. Н. История фаянса. С. 97.

⁷ Тамсама. С. 99.

⁸ Ганецкая І., Здановіч Н., Трусаў А. Вытокі беларускага фаянсу. С. 60.

у доўгай вузкай сіняй рамцы. Магчыма, гэта кляймо азначае першую літару назвы «Swierzen»⁹. Фармовачная маса жаўтаватага колеру, порыстая, з дамешкамі пяску. Найбольш поўнае ўяўленне можна атрымаць пра форму талерак. Яны або маюць вертыкальна прыўзняты борцік, што паступова пераходзіць у піялападобнае тулава (мал. 121), ці нешырокі (каля 3,5 см) борцік праз невялікі рабрысты злом пераходзіць у пляскатыя донцы. Матывы роспісу — звычайна спалучэнне геаметрычнага (канцэнтрычныя кругі па борціку і донцы) і расліннага (выявы разнастайных кветак) арнаментаў. На адной з талерак выявы традыцыйнага для заходнееўрапейскага фаянсу гарадскога пейзажу (мал. 122).

Кавалкі фаянсавых вырабаў, а таксама пяць цэлых талерак з аналагічнымі характарам фармовачнай масы, матывамі роспісу і формай былі знойдзены падчас даследаванняў на тэрыторыі кармеліцкага касцёла ў Мсціславе. Кавалкі такіх вырабаў знойдзены ў Віцебску. Усё гэта дало падставу І. У. Ганецкай сцвярджаць, што зроблены яны на Навасвержанскай мануфактуры¹⁰.

У 1779 г. у Целяханах М. К. Агінскім была адкрыта таксама мануфактура па вырабу фаянсу. Пры аздабленні посуду выкарыстоўвалі ўжо тэхніку роспісу муфельнымі фарбамі, што значна ўзбагаціла палітру цяляханскіх фаянсаў.

На Беларусі існавала яшчэ адно прадпрыемства па выпуску фаянсаў — мануфактура А. Тызенгаўза ў Гродне¹¹.

Магчыма, з цягам часу можна будзе вылучыць сярод гродзенскіх фаянсаў прадукцыю гэтага мясцовага прадпрыемства.

Такім чынам, у XVIII ст. побач з паліванай керамікай найбольш заможная шляхта і магнацтва (галоўным чынам) карысталіся маёлікавым і фаянсавым посудам, частка якога выраблялася на мясцовых мануфактурах.

ПАЛІВАНАЯ КАФЛЯ XVIII ст.

Новай рысай канца XVII — пачатку XVIII ст. было распаўсюджанне дывановага стылю. Яшчэ з паловы XVII ст. пачалося паступовае адмаўленне ад кампазіцыі, падпарадкаванай чатырохчасткавай сіметрыі квадрата, і выкарыстанне прастакутных вонкавых пласцін з асіметрычным малюнкам. Такое вольнае размяшчэнне кампазіцыі і дазволіла як бы перакінуць малюнак на другія кафліны. Знікае рамка, якая аблямоўвала кафлю, а малюнак стаў падпарадкоўвацца прынцыпам сетчатага арнаменту, дзе кожная кафліна была рапортам. Такі прынцып малюнка шырока ўжываўся ў тэхналогіі ткацтва. Дывановы стыль абагульняў кампазіцыю, звязваў печ у адзіную лінейна-каляровую пляму, дапамагаў сінтэзу паверхні печы і сцен, драпіраваных тканінамі, пераклікаўся з ляпнінай столі і паркетам падлогі.

Варта адзначыць, што перадумова ўзнікнення дывановага стылю з'явілася яшчэ ў XVI ст. Падчас раскопак аўтарамі ў Лідскім замку была знойдзена зялёная паліваная кафля другой паловы XVI ст., вонкавая пласціна якой аздаблена складаным раслінным арнаментам, прычым з аднаго боку рамка адсутнічае¹² (мал. 123). У лютэрку пячоннай аблямоўкі з такіх кафляў складаліся пэўныя сюжэты. Дывановая кафля першай

⁹ Ганецкая І., Здановіч Н., Трусаў А. Вытокі беларускага фаянсу. С. 61.

¹⁰ Ганецкая І. У. Мастацкая кераміка Мсціслава. С. 79.

¹¹ Грыцкевіч В., Мальдзіс А. Шляхі вялі праз Беларусь. С. 220.

¹² Трусаў А. А., Угрыновіч У. В. Тыпалогія і храналогія лідскай кафлі // Помнікі мастацкай культуры Беларусі. Новыя даследаванні. Мн., 1989. С. 198.

паловы XVII ст. знойдзена І. Чарняўскім у Магілёве. Вонкавыя пласціны зялёных паліваных кафель аздоблены геаметрычным і раслінным арна-
ментам і маюць па краях нешырокую рамку (мал. 124). Пры спалучэнні гэтых кафляў у адпаведным парадку на паверхні печы атрымліваліся вялікія і малыя кругі, у сярэдзіне якіх знаходзіліся малюнкi разетак ці кветак. У другой палове XVII ст. з краёў вонкавых пласцін кафлі з ды-
вановым малюнкам канчаткова знікае рамка, а ў якасці аздаблення вы-
карыстоўваецца стылізаваная валожка. Шмат такой кафлі знойдзена ў
Полацку, Віцебску, Мсціславе і іншых беларускіх гарадах. Сустракаюцца
непаліваныя, паліваныя і паліхромныя экзэмпляры. Цікавую палі-
хромную «дывановую» кафлю, аздобленую светла-зялёнай і белай палі-
вай, знайшла Т. С. Бубенька пры раскопках вакольнага горада Віцебска
(мал. 125).

У пачатку XVIII ст. на змену рэльефным паліхромным кафлям пры-
ходзяць распісныя, з роўнай паверхняй, так званы галандскі тып. І зноў
пераход адбываецца паступова. Змены добра прасочваецца на матэрыя-
лах археалагічных даследаванняў з Віцебска, праведзеных Т. Бубенька
ў 1982 г. Спачатку гэта кафлі з традыцыйным па характары малюнкам,
якія адносяцца да XVII ст. Потым рэльефы малюнак набывае новыя
рысы, тыповыя для XVIII ст. У адным выпадку рэльеф павышаецца і
глазуруецца ў адзін тон (часцей белы), у другім застаецца без змен, але
каляровая палітра спрашчаецца і па беламу тону рэльеф размалёўваецца
кобальтам¹³. Нарэшце, з'яўляецца кафля з гладкай паверхняй, распі-
саная кобальтам. Такая каляровая палітра была сугучна новаму гіста-
рычнаму асяроддзю, ідэям класіцызму.

У некаторых гарадах, напрыклад у Магілёве і Віцебску, яшчэ да дру-
гой паловы XVIII ст. вырабляліся рэльефныя кафлі, пакрытыя рознымі
глазурамі і аздобленыя ў стылі позняга барока альбо ракако (мал. 126).
У канцы XVII — першай палове XVIII ст. у Мсціславе шырокае распаў-
сюджанне атрымала кафля пераходнага тыпу да гладкай распісной.
Масіўная (таўшчыня пласціны 1,4—1,6 см) бязрамачная кафля вырабля-
лася ў тэхніцы высокага рэльефу і пакрывалася белай ці карычневай
палівай. Белыя кафлі часта распісвалі па рэльефе сіняй альбо зялёнай
фарбай. Часам спачатку наносілі сінюю паліву, потым белую фонавую.
Значна прасцейшым стаў і арнамент. Найбольш характэрнай для мсці-
слаўскай кафлі першай паловы XVIII ст. з'яўляецца вываа выпуклага
медалёна ў складанай познебарокавай аблямоўцы¹⁴.

У канцы XVIII — пачатку XIX ст. у Мсціславе выраблялася гладкая
кафля, пакрытая зялёнай, белай альбо карычневай палівай. Геаметрыч-
ным арнаментам у гэты час аздабляліся толькі кафлі-каронкі¹⁵.

У сярэдзіне XVIII ст. на Беларусі была распаўсюджана гладкая і
рэльефная кафля, пакрытая цёмна-карычневай палівай. На некаторых
карычневых кафлях бессістэмна нанесены плямы белай палівы.

У XVIII ст. на Беларусі ўжывалася таксама кафля галандскага тыпу,
распісаная вогнетрывалымі фарбамі па сырой белай паліве. Значную
калекцыю такой кафлі, знойдзенай у Віцебску, апрацавала і ўвзяла ў
навуковы ўжытак В. Ляўко. Да першай групы віцебскай распісной каф-
лі адносіцца квадратная сцянная кафля (20×20 см), пакрытая белай
эмаллю і аздобленая па краях сінім раслінным арнаментам у выглядзе
рамкі шырынёй 3 см. Вонкавыя пласціны кафлі другой групы таксама

¹³ Беларуская кафля (мал. 160, 167, 168).

¹⁴ Ганецкая І. У. Мастоцкая кераміка Мсціслава. С. 76.

¹⁵ Трусаў А. А., Ткачоў М. А. Старажытны Мсціслаў. Мн., 1992. С. 40.

размаляваны сіняй фарбай па беламу фону, аднак у сярэдзіне пласціны размешчаны малюнак галандскага дамка — пашыранага сюжэта сярэдзіны XVIII ст. Трэцяя група распісной віцебскай кафлі прадстаўлена сцягннай кафляй, аздобленай шматколерным роспісам з расліннымі або геаметрычнымі сюжэтамі ¹⁶.

Трэба адзначыць, што існавала камбінаваная кафля, калі ў рэльефную рамку ў выглядзе познебарокавага картуша з дапамогай роспісу (у цэнтральнай частцы вонкавай пласціны) упісвалася жанравая ці бытавая сцэнка ¹⁷.

Падчас раскопак аўтарамі на Старым замку ў Гродне знойдзены рэшткі распісной печы XVIII ст., у якой уся паверхня была распісана кветкамі (сіні кобальт на белай эмали) (мал. 127).

У XVIII ст. разам з фаянсавым посудам выраблялася і фаянсовая кафля, пра што сведчыць апісанне Свержанскай фарфорні 1765 г. На тэрыторыі мануфактуры існаваў асобны драўляны будынак, дзе выраблялі кафлю ¹⁸.

На працягу XVIII ст. важнае месца ў арганізацыі інтэр'ераў па-ранейшаму адводзіцца кафляным печам. Нягледзячы на ўплыў матываў класіцызму ў архітэктуры палацаў і сядзіб, іх інтэр'еры яшчэ доўгі час насілі рысы позняга барока і ракако. Застаецца цяга праславіць асобу гаспадара, паказаць яго грамадска-эканамічны статус. Сцены інтэр'ераў напаўняюцца шматколернай скульптурай, ляпнінай, разбой. Шырока выкарыстоўваўся мармур, крышталё, пазалочаная бронза. У каляровым рашэнні інтэр'ераў пераважалі пастэльныя таны. Сцены парадных залаў упрыгожваліся вялізнымі карцінамі, акантаванымі багата арнаментаванымі рамамі і багетамі.

Гэтаму гучанню фарбаў не ўступалі і кафляныя печы. У пачатку XVIII ст. паступова на змену рэльефным паліхромным кафлям прыходзяць распісныя з гладкай паверхняй. Змены адбываліся паступова і ў некалькіх напрамках. З аднаго боку, традыцыйны рэльеф застаецца без змен, але каляровая палітра спрашчаецца, па беламу фону рэльеф размаляваецца кобальтам. Потым рэльеф знікае, і ўжо гладкая белая паверхня распісваецца сінім кобальтам, зялёнымі, жоўтымі і карычневымі эмалямі. Маляваліся галінкі, кветкі, букеты. З другога боку, рэльеф павялічваецца, пераходзячы ў гарэльефы і аб'ёмную скульптуру, якія ўпрыгожвалі куты печы, фрызы і цокаль. Выкарыстоўваюцца балясіны, вітыя пілоны. Пад уплывам класіцызму ўваходзяць у моду вялікія роўныя паверхні печаў у спалучэнні з высокім гарэльефам. Характэрнымі становяцца геаметрычнасць, ураўнаванасць, падпарадкаванасць сіметрыі, выразна акрэсленыя профілі і дэталі. Акрамя раслінных матываў, галінак дуба ці лаўра, сплеченых у гірлянды, вянкi, букеты, з'яўляюцца геаметрызаваныя матывы — ромбы, разеткі, картушы.

Як палачы, так і іх інтэр'еры падпарадкоўваліся адзіным мастацка-дэкаратыўным формам і прыёмам. Складаюцца печы ў выглядзе калон, ярусных цыліндраў, абеліскаў, якія ставіліся на багата дэкарыраваныя цокалі. Верхняя частка печы ўпрыгожвалася прафіляванымі франтонамі, карнізамі, гарэльефнай ляпнінай з выявамі завіткаў, перавітых жгутаў, маскаронаў, німфаў. Раслінна-фігурны гратэск, складзены з чалавечых фігур, жывёл, раслін, пераходзіў у рытмічны арнаментальны ўзор. Своеасаблівае кампазіцыйнае рашэнне (белая гладкая паверхня і спа-

¹⁶ Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. С. 34—38.

¹⁷ Беларуская кафля (мал. 169).

¹⁸ ЦДА РБ, КМЧ-5, воп. 1, спр. 2676/1. С. 90.

лучэнне гарэльефных і скульптурных уставак), падпарадкаванае сіметрычнай схеме, стварала высокаэмацыянальнае ўражанне, напрыклад печ з маёнтка Радзівілмонта.

Вытворчасць кафлі, дзе высокі рэльеф месцамі пераходзіў у скульптурныя элементы, а памеры кафлі значна ўзраслі, ужо не ўкладвалася ў рамкі былой тэхналогіі. На змену гліняным і драўляным формам прыходзіць гіпсамадэльная справа, якая прыўнесла новую якасць і значна павысіла культуру вытворчасці.

З другой паловы XVIII ст. у выяўленчыя дэкаратыўныя матывы аздаблення печаў пачынаюць уваходзіць роспісы з гістарычнай тэматыкай, батальнымі і жанравымі сцэнамі, пейзажамі. Прыкладамі для роспісу кафлі служылі карціны замежных і мясцовых мастакоў, ілюстрацыі з кніг, абразы, вырабы дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва.

Да нашых часоў захавалася ўнікальная печ, аблямаваная распісной кафляй XVIII — пачатку XIX ст., у шляхецкай сядзібе Жамыслаў Іўеўскага раёна Гродзенскай вобласці. Гэта складаная двухпавярховая пабудова шматграннай формы. Ніжняя і верхняя часткі печы аблямаваны кафляй з расліннымі ці геаметрычнымі сюжэтамі. Цэнтральную частку печы складаюць кафліны з рознымі сюжэтнымі сцэнкамі (мал. 128—130).

Побач з кафлямі складанай канфігурацыі, пакрытымі белымі эмалямі і ўпрыгожанымі роспісам, працягвала бытаваць кафля традыцыйная, палітая празрыстымі зялёнымі, карычневымі, рудымі глазурамі, дэкарыраваная матывамі, распрацаванымі яшчэ ў канцы XVI — пачатку XVII ст. Такая з'ява тлумачыцца тым, што разам з фабрыкамі, падпарадкаванымі заможным уладальнікам, якія выконвалі заказы найбольш багатай часткі насельніцтва, працягвалі існаваць шматлікія саматужныя ганчарныя майстэрні з больш таннай прадукцыяй, уносячы ў вытворчасць своеасаблівы народны каларыт. Багатыя заказы спрыялі дыферэнцыяцыі ганчарнай вытворчасці, якая назіраецца з канца XVIII ст. У якасці прыкладу могуць служыць дзве рэканструкцыі кафляных печак, складзеных з зялёнай паліванай кафлі, зробленыя мастаком Э. Дзмітрыевым па матэрыялах раскопак аўтараў у Мсціславе. Адна печка цалкам складаецца з розных тыпаў кафлі, аздабленых раслінным арнамантам (мал. 131). Верхні ярус другой печы цалкам аблямаваны сцягннай кафляй з выявамі геральдычнай кафлі, ніжні аздаблены кафляй, вонкавая пласціна якой мае малюнак, што складаецца з некалькіх разетак (мал. 132).

Вялікі попыт на кафляныя вырабы, новая тэхналогія з прымяненнем гіпсавых форм, адказ ад ганчарнага кола, грамадска-сацыяльныя змены, разлад цэхавай сістэмы рамеснікаў, падзел працы ствараюць умовы для вылучэння кафлянай вытворчасці ў самастойную галіну. Акрамя магнацкіх фабрык і невялікіх заводаў пачынаюць узнікаць прадпрыемствы капіталістычнага тыпу па выпрацоўцы кафлі.

РЭГІЯНАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ПАЛІВАНАЙ ВЫТВОРЧАСЦІ НА БЕЛАРУСІ У XVI—XVIII стст.

Асаблівасці вытворчасці паліваных вырабаў у тым ці іншым месцы павінны вызначацца па шэрагу прыкмет. Найперш неабходна звярнуць увагу на характар фармовачнай масы.

Пры візуальным даследаванні зломаў і непаліванай паверхні посуду з тэрыторыі заходняга рэгіёна ў фармовачнай масе адзначана прысутнасць невялікай колькасці пяску і кавалачкаў вапны (мергелю). Петраграфічны аналіз выявіў наяўнасць натуральных дамешкаў у колькасці ад 25—30 да 35—40%. Акрамя таго, у фрагментах з Гальшанскага замка адзначана невялікая колькасць (да 2—3%) керамічнага бою (шамоту).

Візуальнае вывучэнне паліваных фрагментаў з Мсціслава і Магілёва дало тыя ж вынікі. Петраграфічны аналіз кухоннай і сталовай керамікі паказаў, што ў фармовачнай масе тых і другіх начынняў 25—30%, але пераважна 30—35 і больш 40% (тры фрагменты) таксама прысутнічаюць пясчана-алеўрытавыя дамешкі ў якасці натуральнага кампанента. У адным выпадку зафіксавана прысутнасць нязначнай (7%) колькасці дробнай жарствы і ў трох — шамоту. Параўнанне складу фармовачнай масы адначасных паліваных і непаліваных вырабаў паказала іх надзвычайную блізкасць.

Другая важная рыса, ад якой у значнай ступені залежыць знешні від вырабаў, — тэмпература і рэжым абпалу. Тут найперш трэба мець на ўвазе асаблівасць вытворчасці паліваных керамічных вырабаў, у прыватнасці посуду. Асноўнае пытанне, на якое яшчэ трэба шукаць адказ, — ці меў месца ўтыльны абпал вырабаў у тым ці іншым рэгіёне, ці яны абпальваліся толькі пасля нанясення палівы. Хутчэй за ўсё ў розных рэгіёнах на тэрыторыі Беларусі прымянялася розная тэхналогія. Пацвярджэннем гэтага можа служыць суіснаванне розных спосабаў пакрыцця посуду палівай. Па этнаграфічных даных, на тэрыторыі Беларусі вядомы два спосабы глазуравання начыння: сухое і вадкае. У першым выпадку кампаненты палівы, расцёртыя ў парашок, пасыпаліся праз пытлік на папярэдне змочаную ці абмазаную дзёгцем паверхню начыння. У другім выпадку парашок разводзіўся ў вельмі рэдкім мучным клейстары, начынне апускалася ў яго ці аблівалася¹. На начыннях XVI — першай паловы XVII ст. з Лідскага і Крэўскага замкаў знутры на донцах часта сустракаюцца запёкі палівы таўшчынёй да 2—3 мм. Гэта хутчэй за ўсё вынікі другога спосабу глазуравання. На начыннях усходняга рэгіёна, наадварот, заўважаны ў гэты час раўнамерны слой

¹ Милюченков С. А. Белорусское народное гончарство. С. 99.

палівы на сценках і донцы начынняў. Аднак адказ на пытанне пра спосаб нанясення палівы пакуль што застаецца адкрытым, як і адказ на пытанне пра рэжым і тэмпературу абпалу паліванай керамікі. Гэта стане магчымым пасля наакуплення дастатковай колькасці даных петраграфічнага і спектральнага аналізаў фармовачай масы і паліў на кожнаму з даследаваных пунктаў. Пакуль што можна прывесці толькі некаторыя прыклады.

Так, высветлілася, што паліваныя начынні з Гальшанскага замка абпальваліся пры акісляльным асяроддзі, з Мірскага — пры аднаўленчым з пераходам да акісляльнага ў канцы абпалу. Прааналізаваныя начынні з Мсціслава і Мазыра абпальваліся ў нявытрыманым або аднаўленчым асяроддзі.

Аналізуючы тэхналогію нанясення палівы на вырабы, неабходна некалькі слоў сказаць пра ангоб. Як ужо ўзгадвалася, ганчары з заходняга і яшчэ ў большай ступені з усходняга рэгіёна выкарыстоўвалі ангоб у якасці матэрыялу для роспісу талерак, збаноў, кубкаў і куфляў. Выкарыстанне ангобу ў якасці грунтоўкі пад паліву — з'ява там даволі рэдкая і сустракаецца на распісным посудзе.

Шырокае выкарыстанне ангобу ў якасці грунтоўкі пад паліву характэрна для паліванага посуду з Полацка. Гэта з'ява зафіксавана на талерках, кубках, збанах і куфлях, а таксама кафлі. Тэхніка ангобнага роспісу на сталовым посудзе захоўваецца тут у XVIII і нават XIX стст.

Вельмі своеасаблівы спосаб ужывання ангобу знайшлі мінскія ганчары: на гаршкі XVI — пачатку XVII ст. паліва наносілася знутры, а вонкавая паверхня, часта пакрытая шматрадным рыфленнем, амаль поўнасю ангабіравалася².

Рэгіянальныя асаблівасці ў вытворчасці посуду заўважаны пераважна па двух кірунках — асарыменту і арнаментыцы. Пры знешнім падабенстве прыёмаў, аднолькавасці інструментаў для нанясення арнаменту, а таксама пераважна стандартным наборы відаў посуду добра прасочваюцца асаблівасці ў спосабе арнаментыкі ў вызначаных рэгіёнах. Некаторыя з'явы, уласцівыя найбольш блізкім ганчарным цэнтрам унутры рэгіёна і не характэрныя для іншых цэнтраў, зафіксаваны ў адзінкавых фрагментах і могуць азначаць наяўнасць вырабаў, зробленых па спецаказу.

ЗАХОДНІ РЕГІЁН

Найбольш поўна працэс змены арнаментальных матываў у часе прасочваецца на прыкладзе посуду з Мірскага замка. З шасці тыпаў паліваных гаршкоў арнамент зафіксаваны пераважна на начыннях тыпаў III і IV. Для тыпу III гэта шматраднае рыфленне і толькі зрэдку карбоўка. Для тыпу IV гэта выключна розныя віды карбоўкі, а рыфленне часам выконвае ролю аблямавання (мал. 25 : 1—5). Блізкія арнаментальныя матывы выяўлены на гаршках XVI — першай паловы XVII ст. з Гродна, Гальшанскага і Лідскага замкаў. Цікава адзначыць, што тэхніку карбоўкі ўжывалі для арнаментыцы як гаршкоў і кубачкаў, так і талерак, збаноў, рынак, куфляў. Прыкладам можа служыць посуд XVI — першай паловы XVII ст. з Лідскага замка (мал. 76).

Яшчэ адзін інструмент, якім карысталіся ганчары заходняга рэгіёна, — трох-, пяцірадных грабеньчык. Ём наносіліся шматрадныя хвалі па борціках талерак і місак (мал. 46 б; 133). На талерках Лідскага замка

² З дановіч Н., Собаль В. Ляпілі мінскія ганчары. С. 74—75.

пяцірадным грабенчыкам утваралася суцэльнае поле з радоў наколаў па борціку (мал. 46). Асноўная арнаментальная зона на паліваным сталовым посудзе заходняга рэгіёна — гэта борцік (мал. 76 : 1, 2; 115 : 2), і толькі роспіс наносіўся часам і на зону дна.

Гаршкі XVII—XVIII стст. арнаментаваныя больш сціпла: гэта пераважна некалькі радоў рыфлення звонку пад венцам. Што датычыцца формы гаршкоў, то ў XVI — першай палове XVII ст. тут найбольш распаўсюджаны гаршкі са складананпрафіляваным венцам ці з венцам у выглядзе манжэткі.

Па колькасці фрагментаў не саступаюць гаршкам паліваныя рынкі пераважна з піялападобным тулавам і зрэзаным краем венца ці з выразным гарызантальна адагнутым борцікам (мал. 33). Рынкі другой формы — з каленападобным выступам звонку па борціку — ужываліся яшчэ і ў XVIII ст.

Глыбокія рынкі нешматлікія, але іх значна больш, чым знойдзена сярод матэрыялаў з усходняга рэгіёна. Хутчэй за ўсё функцыю глыбокіх рынак (начыння для пражання страваў) там выконвалі латкі. Сярод з'яваў, уласцівых толькі асобным ганчарным цэнтрам, неабходна адзначыць існаванне вельмі блізкіх паралелей паміж керамікай Лідскага і Крэўскага замкаў. Формы гаршкоў, рынак, талерак часам настолькі блізкія, што іх можна прыняць за прадукцыю з адной і той жа ганчарнай майстэрні. Напрыклад, на рынках з Ліды і Крэва ёсць адбітак пальца на бліжэйшай да ручкі ножцы. Прычым пакінуты ён не выпадкова, а наўмысна. Толькі ў гэтых двух замках знойдзены мініяцюрныя слоічкі для парфумы, таксама вельмі падобныя (мал. 75 : 5; 115 : 3). Такое ж падабенства ў форме і арнаменце назіраецца паміж матэрыяламі з Мірскага і Нясвіжскага замкаў. Крэўскі замак быў прызначаны і для жыцця князя. Гэта знайшло адбітак нават у керамічным посудзе. Прыклад гэтага — паліхромны маёлікавы куфель. Сярод звычайных керамічных вырабаў зробленымі на заказ могуць быць паліваны гаршчок з трыма ручкамі (мал. 75 : 9), друшляк піялападобнай формы (мал. 75 : 8) і начынні для напояў з разнастайнымі насамі-злівамі.

Зроблены на заказ, магчыма, па ўзору ці пад уплывам замежных посудзін мініяцюрны танкасценны гаршчок на ножках з петлепадобнай ручкай вышыней не больш за 8 см (мал. 39). Ён меў тры ножкі вышыней 1,5 см, паўкруглае донца. Посуд на трох ножках быў шырока распаўсюджаны на тэрыторыі Германіі яшчэ з XIII ст. Гэта былі менавіта гаршкі на ножках. Хутчэй за ўсё яны прызначаліся для гатавання на вуглях, і ножкі надавалі ім большую ўстойлівасць. У XVI—XVII стст. у Германіі шырока выкарыстоўваліся гаршкі на ножках рознай ёмістасці. Унутраная паверхня палівалася, знешняя вельмі часта пакрывалася рыфленнем. Разам з тым ужываліся разнастайныя па форме рынкі. На Беларусі атрымалі распаўсюджанне менавіта апошнія, а гаршкі на ножках папросту «не прыжыліся», хаця знаходка з Мірскага замка гаворыць пра тое, што гэта форма начыння таксама была вядомая на Беларусі.

Функцыя параднага посуду ў заходнім рэгіёне надавалася куфлям. Часта тулава іх суцэльна арнаментавалася (мал. 76 : 7), а прамавугольная ў сячэнні ручка рабілася асабліва старанна (мал. 76:6).

Увогуле ж паліваны посуд XVI—XVII стст. з заходняга рэгіёна па форме аналагічны паліванаму начынню з Вільні і прылягаючай да яе тэрыторыі, а таксама з тэрыторыі Польшчы.

УСХОДНІ РЭГІЁН

Як і для матэрыялаў з заходняга рэгіёна, асноўным відам паліванага посуду ў XVI—XVII стст. тут застаецца гаршчок з ручкай. Аднак найбольш распаўсюджаныя гаршкі з цыліндрычнай шыйкай і закругленым краем ці горлам-раструбам (мал. 29). Самы распаўсюджаны арнамент на іх — два-тры рады рыфлення на мяжы з шыйкай. Больш старанна на Магілёўшчыне ўпрыгожвалі начынне для пітва. Менавіта на іх сустракаецца зрэдку карбоўка (мал. 58 а), часцей — характэрны для гэтага рэгіёна арнамент у выглядзе наляпных шышачак-кветак (мал. 58 в). Такі ж арнамент спатканы на магілёўскіх збанах, кубачках з Мсціслава, збане з Крычава.

Паліваныя талеркі ў Мсціславе, як правіла, амаль не арнаментаваліся: зрэдку па борціку нанесены адна-дзве рыфленыя хвалі (мал. 69 г). Хутчэй за ўсё гэта тлумачыцца вялікай колькасцю распісных талерак, што маглі выконваць ролю не толькі дэкаратыўнага, але і параднага посуду.

Зусім іншы магілёўскі сталовы посуд. Тут у талерках, а часам і місках акцэнты перанесены з борціка на вобласць дна, якое ўпрыгожана арнаментам у выглядзе кветкі ці канцэнтрычнымі кругамі, выкананымі ў тэхніцы рыфлення (мал. 22). Па борціках глыбокіх місак дадаткова пракрэслівалася хваля (мал. 53 : 2).

Тарная кераміка ў Магілёве таксама мае сваю характэрную рысу, што вылучае яе сярод усіх астатніх гарадоў: магілёўскія збаны маюць шырокую ручку з пальцавымі ўціскамі па перыметры. Такую ж ручку меў куфель (мал. 58 в). Адзінкавыя фрагменты такіх ручак, як ужо адзначалася, знойдзены ў Мсціславе і Віцебску. Увогуле магілёўскія ганчары пры вырабе збаной акрамя ўпрыгожвання тулава акцэнтавалі ўвагу менавіта на ручцы. Тут знойдзены збаны з кручанымі ручкамі, а таксама з ручкай, звітай з некалькіх жгутоў.

Посуд з Магілёва і Мсціслава, як ужо адзначалася, аб'ядноўваюць матывы роспісу на талерках (мал. 53 : 1). Ужыванне распіснага посуду характэрна не толькі для Магілёўшчыны, але і для паўночна-ўсходняга рэгіёна (Полацк, Віцебск).

З вырабаў, зробленых на заказ, неабходна адзначыць куфель з гербам Магілёва (мал. 54 : 2), а таксама мсціслаўскія куфлі, упрыгожаныя адбіткамі ромбападобнага штампа з сеткай унутры (мал. 58 в), куфлі з роспісам каляровымі палівамі па ангобнаму пакрыццю.

Як ужо адзначалася, фрагментаў рынак тут знойдзена значна менш у параўнанні з заходнім рэгіёнам, а калі канкрэтызаваць па гарадах, то найменш іх знойдзена ў Магілёве. Яны мелі пераважна піялападобнае тулава і валікападобнае завяршэнне ручкі.

Некаторыя адрозненні маюцца і ў асартыменце начыння для пітва. У абодвух рэгіёнах для гэтага ўжываюцца кубкі і куфлі. Аднак у Мсціславе разам з імі бытуюць бакалы — як паліваныя, так і дымленыя (мал. 58 г).

Свае адрозненні мае і форма рукамыяў, паколькі рукамы ў кожным ганчарным цэнтры рабіліся на аснове паліванага гаршка.

Такая ж заканамернасць уласціва паліваным рукамыям з Полацка і Віцебска. Трэба адзначыць, што кераміка з Магілёўскага Падняпроўя па многіх прыкметах блізкая да керамікі з названых гарадоў. Гэта датычыцца асартыменту посуду, традыцыі ўжывання ангобаў на посудзе і кафлі, стылёвага адзінства арнаменту распіснага посуду.

Такім чынам, трэба адзначыць, што, нягледзячы на агульнасць раз-

віцця ганчарнай справы, ёсць пэўныя адрозненні ў асартыменце і аздобе посуду, якія ствараюць непаўторны каларыт кожнаму ганчарнаму цэнтру, а ў цэлым вылучаюць беларускую кераміку сярод навакольных тэрыторый.

РЭГІЯНАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ КАФЛЯРСТВА ЗАХОДНЯГА РЭГІЁНА

У другой палове XVI ст. кафлярства шырока распаўсюдзілася на Беларусі і стала адметнай рысай кожнага ганчарнага цэнтра. Пасля таго як вонкавая пласціна кафлі пачала аздабляцца рознымі арнаментамі, беларускія ганчары супрацоўнічаюць з разбірамі па дрэву, якія выразалі ім драўляныя ці гліняныя формы-штампы з люстэркавымі адбіткамі розных малюнкаў. Прычым акрамя замежных запазычванняў ужываліся даўно знаёмыя сюжэты і арнаменты. Знойдзеныя ў розных беларускіх гарадах, датаваныя прыблізна адным часам кафлі даюць яскравае ўяўленне пра ўзаемны ўплыў, гандлёвыя і культурныя сувязі не толькі паміж беларускімі гарадамі, але і Заходняй Еўропы, а таксама Расіі.

Адметна і тое, што беларускія кафляры не проста запазычвалі лепшыя замежныя ўзоры, калі магнаты і гандляры пасля вандраванняў па Заходняй Еўропе прывозілі планы печаў і малюнкi кафлі, адкрывалі ва ўласных маёнтках майстэрні па заходніх узорах, запрашалі славутых нямецкіх, чэшскіх, галандскіх майстроў. Яны не толькі дапаўнялі іх мясцовым матэрыялам і нацыянальнымі асаблівасцямі, калі ўпляталі ў вінаградныя гронкі і кукурузныя пачаткі кветкі павою, валошак, малявалі суніцы, бразготкі, рамонкі і іншыя мясцовыя расліны, прыстасоўваючы незразумелыя замежныя малюнкi да любых вобразаў роднай зямлі. Больш таго, неведомыя народныя майстры стваралі свае новыя, арыгінальныя творы, распаўсюджвалі іх далёка за межамі роднага краю. Усім вядомы вялікі ўклад беларускіх майстроў у развіццё і станаўленне рускага кафлярства XVII ст., дзе яны наладзілі вытворчасць не толькі пячонной паліхромнай кафлі, але і архітэктурнай дэкаратыўнай керамікі, якой аздаблялі фасады храмаў і гарадскіх будынкаў.

Прычым сюжэты, пашыраныя на беларускай кафлі, можна разбіць на некалькі вялікіх груп: агульнадзяржаўныя, г. зн. уласцівыя для тэрыторыі ўсяго Вялікага княства Літоўскага і нават усёй Рэчы Паспалітай, у кожным ганчарным цэнтры гэты сюжэт ці малюнак творча перапрацоўваўся ў адпаведнасці з мясцовымі густамі і традыцыямі; рэгіянальныя матывы, ці сюжэты, уласцівыя для некаторых вельмі блізкіх адзін да аднаго ганчарных цэнтраў, напрыклад, крэўская, гальшанская ці ашмянская кафля мае шмат агульных прыкмет у арнаментыцы, чаго няма ў іншых мясцовасцях Беларусі (тое ж самае можна сказаць пра магілёўскую, крычаўскую і мсціслаўскую кафляную вытворчасць); індывідуальная кафля, часта паліхромная, што выраблялася па спецаказу, у першую чаргу гэта геральдычная кафля з выявамі гербаў беларускіх магнатаў ці шляхціцаў, што заказвалі такую кафлю для ўласных пакояў.

З другой паловы XVI ст. у рамесных майстэрнях Мінска, Гродна, Лагойска, Ліды, Крэва, Міра і многіх іншых беларускіх гарадоў заходняга і цэнтральнага рэгіёнаў пачынаюць вырабляць кафлю, упрыгожаную малюнкам кветак, сабраных у вазе ці проста «букетам». Кампазіцыя малюнка кананізавана і характэрна для ўсіх ганчарных майстэрняў беларускіх гарадоў, але трактоўка выяўленчых элементаў (стылізаванае лісце, кветкі, ваза, яе ручкі) мае ў кожным разе свае ўласцівыя арысы. Кветкі

і лісце ўяўляюць стылізаваны збіральны вобраз. Пазнаць кветкі можна толькі ў вельмі рэдкіх выпадках — часцей за ўсё гэта васількі.

Выявы раслін у параўнанні з памерамі вазы значна большыя, што падкрэслівае алегарычнасць сюжэта. Умоўна малююцца і ручкі вазы. Яны інтэрпрэтуюцца як дэкаратыўныя дэталі, запаўняючы адведзенае для іх месца, падпарадкоўваюцца агульнаму стылю і рытму. Сіметрычнасць кампазіцыі падкрэслівае раўнавагу, спакой (мал. 134, 135). Пакрытыя зялёнай альбо нават шматколернай палівай рэльефы «букетаў», шмат разоў паўтараючыся, запаўняючы ўсю паверхню печы, стваралі ўражанне квітнеючай зямлі, шчасця.

Сюжэт гэтага малюнка праіснаваў не адно стагоддзе, праходзячы праз прызму вобразных уяўленняў народных майстроў, адлюстроўваючы іх светапогляды, адпавядаючы стылёвым патрабаванням часу. Крок за крокам паступова змянялася выяўленчая атрыбутыка і схема малюнка. Калі для ранніх выяў XVI ст. характэрна тое, што даволі вялікая (у параўнанні з наступнымі) ваза нібыта стаіць на ганчарным крузе, быццам бы майстар толькі яе стварыў і яна тут, побач, у майстэрні, то ў пазнейшых малюнках першай паловы XVII ст. памеры вазы паступова змяншаюцца, яна адрываецца ад паверхні, на якой стаяла, і пачынае ўспрымацца быццам здалёку³.

У канцы XVI — першай палове XVII ст. распаўсюджаным сюжэтам становяцца стылізаваныя выявы раслін, закампанаваныя ў квадрат з невыскай рамкай на баках. Кампазіцыя малюнка падпарадкавана чатырохчасткавай сіметрыі. Арнамент пабудаваны на сувязі стылізаваных раслінных матываў з элементамі геаметрычнага характару. Цікава тое, што геаметрычныя і раслінныя арнаменты, увасобленыя ў гліне, маюць шмат розных рыс, характэрных для дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва таго часу, а то і капіруюць распацаваныя матывы з ткацтва, разьбы па дрэву, кніг, абразоў. Перакладзеныя на мову матэрыялу, яны загучалі па-новаму, узбагачаючы іх былы змест.

Сярод шматлікіх варыянтаў кафлі з раслінным арнаментам найбольш пашыраны варыянт, калі ў сярэдзіне вонкавай пласціны змешчана невялікая разетка, упісаная ў квадрат альбо прастакутнік (мал. 136). Такая кафля знойдзена ў Міры, Мінску, Вільні і іншых гарадах заходняй і цэнтральнай Беларусі. У канцы XVI — першай палове XVII ст. у гэтым рэгіёне Беларусі была распаўсюджана кафля з геаметрычным арнаментам, калі квадратная вонкавая пласціна падзелена на чатыры аднолькавыя квадраты (мал. 138). У якасці прыкладу мясцовых рэгіянальных сюжэтаў, уласцівых для кафляроў Крэва, Гальшан і Ашмян, а таксама Ліды, можна прывесці зялёную паліваную кафлю першай паловы XVII ст., вонкавыя пласціны якой аздоблены кропачна-сеткавым арнаментам (мал. 137).

Беларускія магнаты Радзівілы, Сапегі, Кішкі і іншыя ў гэты час заказвалі для сваіх замкаў і сядзіб кафлю па індывідуальных праектах. У першую чаргу яна аздаблялася іх родавымі гербамі (мал. 139).

РЭГІЯНАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ КАФЛІ ЎСХОДНЯГА РЭГІЁНА

У першай палове — сярэдзіне XVII ст. на першае месца выйшлі кафляры ўсходняй і цэнтральнай Беларусі. У першую чаргу гэта майстры з Полацка, Віцебска, Мсціслава, Копысі, Оршы і Магілёва. Вырабленая

³ Угрыновіч У. Кафля з выявай букета // Мастацтва Беларусі. 1986. № 5. С. 32.

імі кафля акрамя «агульнадзяржаўных» сюжэтаў і матываў мела і значныя рэгіянальныя асаблівасці.

Для кафлі з гэтых гарадоў, а таксама для мінскай кафлі другой паловы XVII ст. уласціва шасцікутная ці васьмігранная рамка, у якую ўпісваліся розныя сюжэты (мал. 140), у тым ліку і «букет кветак» у вазоне.

«Букет» таксама ўпісваецца ў архітэктурныя элементы, калоны і аркі, насычаецца выявамі коннікаў, воінаў, птушак, фантастычных звяроў, літарамі, іншымі рознымі малюнкамі, якія дапаўнялі сюжэт, рабілі яго больш змястоўным і рознабаковым. Паступова элементы малюнка становяцца дробнымі, знікае ваза, сам букет пачынае ўспрымацца размешчаным у прасторы і прачытваецца як «дрэва жыцця». Галоўны матыў гэтага сюжэта — барацьба добра і зла. Ідэю добра ўвасабляе расліна, размешчаная на галоўнай вертыкальнай восі кафліны. Паабাপал яе ў ваяўнічых позах знаходзяцца павернутыя да дрэва пысамі ашчэраныя ці рахманыя звяры-драпежнікі — увасабленне ліха і варожасці⁴. Часта гэта міфічныя істоты, узнікшыя з дапамогай фантазіі мясцовага майстра.

З XVII ст. у выяўленчую тэматыку трывала ўваходзяць геральдычныя сюжэты. Здаецца, ніводная печ гэтага часу не абыходзілася без кафлі з геральдыкай. Былі не толькі адзінкавыя ўстаўкі, але падчас і ўся печ выкладвалася з кафляў аднаго тыпу. Гэта гербы гарадоў, цэхавых аб'яднанняў, магнатаў і шляхты, царкоўная эмблематыка. Сярод царкоўнай эмблематыкі на тэрыторыі цэнтральнай і ўсходняй Беларусі ў XVII ст. была пашырана кафля з манаграмай Ісуса Хрыста, уласцівая для ордэна езуітаў (мал. 141). Такая кафля знойдзена ў Полацку, Смаленску, Мсціславе, Мінску і іншых гарадах Беларусі.

Для гарадоў паўночнай і ўсходняй Беларусі ў сярэдзіне — другой палове XVII ст. уласціва кафля з выявай двухгаловага арла. Яна знойдзена ў Друі, Полацку (мал. 142, 143), Мсціславе (мал. 144), Крычаве і Магілёве. Цікава адзначыць, што рамачнай кафляй з выявай двухгаловага арла, выкананай ва ўласцівай для беларускага кафлярства тэхніцы, упрыгожана царква Нікіты «на Береснеўке» ў Маскве, якая збудавана ў 1656 г. (мал. 145). Аднак на існаванне такой кафлі пакуль не звярнулі ўвагі шматлікія даследчыкі маскоўскай кафлі.

Некаторыя кафлі аздобленыя спецыфічным раслінным арнамантам, упісаным у своеасаблівую рамку-разетку, што ўласціва толькі для Магілёва і Мсціслава. Прычым вядомыя як непаліваныя, так і паліхромныя экзemplяры (Магілёў)⁵. У Магілёве і Мсціславе выраблялі таксама кафлю па індыўідуальных заказах. Толькі ў Мсціславе на тэрыторыі Тупічэўскага манастыра знойдзена кафля з выявай святога Юрыя (Георгія), выкананая ў стылі народнай батлейкі⁶.

Для ўсходняга рэгіёна Беларусі ў XVII ст. уласціва творчае перасэнсаванне малюнка «букеты кветак у вазоне», які ўпершыню ўзнік на захадзе і ў цэнтральнай частцы беларускіх зямель.

З сярэдзіны XVII ст. зноў адчуваецца як бы набліжэнне гледача да выявы. Кветкі «букета» вырастаюць. Замест вазы ён падвязваецца лентай. Яшчэ захоўваецца кампазіцыйная сіметрычная схема. І вось ужо буйным кветкам становіцца цесна ў фармаце кафлі і раптам «букет»

⁴ Угрыновіч У. «Дрэва жыцця» // Мастацтва Беларусі. 1988. № 12. С. 48.

⁵ Трусаў А. А., Чарняўскі І. М., Кукуня В. Р. Архітэктурна-археалагічныя даследаванні гістарычнага цэнтра Магілёва. С. 72 (мал. 1: 7).

⁶ Тусов О. А. Мстиславльские изразцы // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник. 1989. М., 1990. С. 338.

развязваецца, рассыпаецца на асобныя галінкі. Сіметрыя распалася. Галінкі свавольна ляжаць на паверхні кафлі, перакідваюцца на другія і ўжо запаўняюць усю прастору.

З сярэдзіны XVIII ст. галінкі з кветкамі рассоўваюцца, раскрываючы роўныя чыстыя паверхні, пераплятаюцца ў гірлянды і вянкi, сімвалізуючы трыумф славы і перамогі. Так завяршаецца паступовае шэсце гэтага малюнка ў прасторы і часе.

Значэнне вывучэння паліваных керамічных вырабаў пры даследаванні матэрыяльнай культуры народа цяжка пераацаніць. Пры дастатковай колькасці матэрыялаў яны дапамогуць вырашыць пытанні не толькі самай керамічнай вытворчасці, выдзеліць вехі ў яе развіцці (у дадзеным выпадку прасачыць час зараджэння, заняпаду і адраджэння ўсіх галін паліванай вытворчасці, іх узаемасувязі і вызначыць месца Беларусі ў агульнаеўрапейскім працэсе), але дазволіць атрымаць уяўленне пра гістарычную тапаграфію даследуемых гарадоў і мястэчкаў, інтэнсіўнасць жыцця на асобных участках, маёмасную дыферэнцыяцыю жыхароў.

Першыя паліваныя вырабы (посуд) трапляюць на Беларусь у XI—XII, магчыма, і ў X стст. У XII ст. у Полацку, Гродне, Навагрудку, Віцебску і іншых беларускіх гарадах будуюцца праваслаўныя храмы. У іх інтэр'еры і на фасадах ужываліся паліваныя керамічныя пліткі. Хутчэй за ўсё яны вырабляліся на месцы пад кіраўніцтвам майстроў з будаўнічай арцелі, але, магчыма, і з удзелам мясцовых рамеснікаў. Не выключана, што адначасова з вырабам будаўнічай керамікі рабілі і паліваны посуд. Разам з тым частка паліванага посуду па-ранейшаму прывозіцца на Беларусь (прыклады — фрагменты посуду з Мазыра і Навагрудка), хутчэй за ўсё з Кіева. Паліваны посуд і будаўнічая кераміка ў той час па-ранейшаму застаюцца вельмі дарагім таварам, даступным толькі заможным магнатам (нездарма найбольш яе было знойдзена падчас даследавання феадальнай сядзібы ў Навагрудку). Сляды мясцовай паліванай вытворчасці знойдзены пакуль што толькі ў Навагрудку і Полацку.

На працягу XIII—XIV стст. у будаўніцтве храмаў перасталі ўжываць паліваныя пліткі (падлогу найчасцей насцілалі са звычайнай цэглы). Не знойдзена і дакладна датаванага паліванага начыння гэтага часу.

Сляды адраджэння паліванай вытворчасці назіраюцца з канца XV — пачатку XVI ст. і зноў гэта звязана з вырабам паліванай будаўнічай керамікі. Да сярэдзіны XVI ст. знаходкі фрагментаў паліванага посуду і кафлі — даволі рэдкая з'ява ў гарадскіх сляях. Яны сустракаюцца пераважна падчас даследавання замкаў.

У канцы XVI—XVII ст. паліваная кераміка становіцца масавым матэрыялам сярод археалагічных знаходак як замкаў, так гарадоў і мястэчкаў. Печы з паліванай і паліхромнай кафлі, распісны посуд становяцца абавязковым элементам інтэр'ера жылых дамоў, вырабляюцца паліваная дахоўка і пліткі падлогі.

Аўтарамі выдзелены найбольш характэрныя рысы, уласцівыя паліванай кераміцы гэтага часу двух рэгіёнаў Беларусі: заходняму (ядро — Панямонне) і ўсходняму (ядро — Магілёўшчына), па магчымасці вызначаны існуючыя паралелі ці адрозненні ад іншых рэгіёнаў. У XVI і асабліва XVII—XVIII стст. інтэнсіўна працякаў працэс стандартызацыі посуду. Аднак пры існуючых агульных тэндэнцыях маюцца і значныя мясцовыя асаблівасці. Асноўным відам паліванага посуду па-ранейшаму застаецца гаршчок з ручкай ці без яе. Найбольш распаўсюджаны невялікія гаршкі на 1—1,5 л, аднак сярод посуду з Лідскага замка ёсць гаршкі ёмістасцю да 4—5 л. У якасці начыння для смажання страў выкарыстоўваліся рынкі, для пражання — латкі. Пры супастаўленні гэтых відаў посуду аказалася, што на тэрыторыі гарадоў і замкаў Панямоння перавага аддавалася рынкам (плыткім і глыбокім), што вырабляліся

ў некаторых ганчарных цэнтрах гэтага рэгіёна да XX ст. Латкі таксама выкарыстоўваліся, але вельмі рэдка і не паліваліся.

У Магілёўскім Падняпроўі перавага аддавалася латкам, а рынкі сустракаюцца ў параўнаўча невялікай колькасці.

Рэгіянальныя асаблівасці ў вытворчасці паліванага посуду асабліва яскрава выяўляюцца ў яго арнаментаты.

Што датычыцца кафлі, тут, як ужо ўзгадвалася, мелі месца мясцовыя варыянты аднаго і таго ж сюжэта ў розных рэгіёнах, а таксама непаўторныя і ўнікальныя выявы на кафлях асобных гарадоў і замкаў розных рэгіёнаў.

Вывучэнне керамічнага посуду разам з іншымі прадметамі матэрыяльнай культуры дае ўяўленне пра побыт розных сацыяльных слаёў на працягу ўсяго храналагічнага перыяду. У гэтым сэнсе вялікае значэнне мае комплекснае вывучэнне матэрыялаў з розных месцаў горада (дзяцінца, манастыра, пасада ў цэнтры і бліжэй да ўскраіны). У поўнай меры гэта магчыма толькі пры дастаткова працяглым даследаванні тэрыторыі кожнага канкрэтнага пункта. Пакуль што можна зрабіць некаторыя высновы пры супастаўленні керамікі з гарадоў і замкаў.

Паліваная кераміка, што з'явілася ў канцы XV ст., да сярэдзіны XVI ст. ужывалася толькі жыхарамі замкаў (Мірскі, Лідскі), г. зн. яе магло набыць вельмі абмежаванае кола насельніцтва. У канцы XVI ст. яна сустракаецца і ў гарадскіх сляях, аднак яшчэ ў невялікай колькасці. У другой палове XVI — пачатку XVII ст. на тэрыторыі замкаў для ўпрыгожвання інтэр'ераў ужо выкарыстоўваецца паліхромная кафля (Мірскі, Гальшанскі замкі), у невялікай колькасці вырабляўся ці выкарыстоўваўся паліхромны посуд. У сярэдзіне XVII ст. імі маглі карыстацца ў дамах заможных гараджан і ў манастырах (знаходкі з тэрыторыі базільянскага манастыра ў Гродне). Акрамя мясцовага жыхары замкаў (асабліва Лідскага, Мірскага) карысталіся прывазным посудам (белаглінянай шлёнскай керамікай і начыннем з «каменнай масы», адзінакавымі маёлікавымі вырабамі). У XVIII ст. да рамесных керамічных вырабаў дадаецца прадукцыя мануфактурнай вытворчасці — маёлікавая і фаянсавая кафля і посуд, а таксама люлькі. Гэта сведчанне засваення вопыту і дасягненняў заходнееўрапейскай вытворчасці, уплыў якой добра прасочваецца па керамічных матэрыялах XVI—XVIII стст.

Аналіз формы і арнаментыкі паліванага посуду, сюжэтаў і арнаментальных матываў кафляў паказвае іх надзвычайную блізкасць з матэрыяламі з Літвы і Польшчы. Не выклікае сумненняў тое, што беларуская кафля, магчыма, і кераміка таксама трапілі на тэрыторыю Рускай дзяржавы рознымі шляхамі: як разам з перасяленцамі, так і ў якасці тавару, не кажучы ўжо пра знакамітых майстроў-кафляроў, што наладзілі некалі выпуск кафлі для інтэр'ераў славетных праваслаўных святыняў Рускай дзяржавы. Вельмі цікавыя вынікі маглі б даць археалагічныя раскопкі ганчарнай слабоды ў Маскве, дзе, па гістарычных крыніцах, жыло шмат ганчароў з Беларусі.

Аднак для выяўлення ўласна беларускіх матэрыялаў неабходна будзе яшчэ ўлічваць даныя петраграфічнага, колькаснага спектральнага і іншых відаў аналізаў сыравіны і паліў. Гэтыя ж даныя разам з данымі пра склад мясцовай сыравіны ў будучым пры наакупленні дастатковай колькасці матэрыялаў дазваляць беспамылкова вылучаць прывазныя вырабы сярод масы мясцовай керамікі, дадуць дадатковыя доказы існавання мясцовай керамічнай вытворчасці ў тым ці іншым населеным пункце. Толькі тады можна будзе мець уяўленне пра рух керамічнага тавару не толькі на далёкія адлегласці, але і ў межах самой Беларусі.

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

АО — Археологические открытия

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР

КСИЭ АН СССР — Краткие сообщения Института этнографии АН СССР

КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР

ПГКБ — Помнікі гісторыі і культуры Беларусі

САИ — Свод археологических источников

СА — Советская археология

ЭЛіМ Беларусі — Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі

ЛАИА — Ленінградскае аддзяленне Інстытута археалогіі АН СССР

ЛОИА — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР

ВГМГ — Вести государственного музея Грузии

ГЕАГРАФІЧНЫ ПАКАЗАЛЬНІК

Англія 48

Ашмянны, райцэнтр Гродзенскай вобласці 80

Берагаўцы, в. Шчучынскага раёна 19

Бярэсце (Брэст) 13, 34, 61, 63, 64, 70

Вавілон 8

Ваўкавыск, райцэнтр Гродзенскай вобласці 3, 10, 12, 15

Венецыя 17

Візантыя 8, 15

Вільня (Вільнюс) 4, 16, 19, 21, 22, 61, 77, 80

Віцебск 3, 15, 26, 28, 34, 39, 40, 42, 44, 46, 47, 48, 51, 56, 57, 61, 64, 65, 71, 72, 78, 80, 83

Вышгарад (Украіна) 8

Галандыя 48

Гальшаны, в. Ашмянскага раёна 26, 29, 30, 32, 33, 35, 38, 39, 41, 43, 44, 51, 52, 70, 75, 76, 80, 84

Гарадзішча, в. Мінскага раёна 19

Гарадная, в. Столінскага раёна 24, 34

Гарадок, в. Маладзечанскага раёна 21, 51, 53

Гародск 8

Гданьск (Польшча) 61

Германія 26, 36, 39, 49, 65, 77

Гнезна, в. Ваўкавыскага раёна 61

Гомель 61

Гродна 4, 5, 11, 15, 26, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 43, 44, 49, 50, 51, 53, 56, 61, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 76, 79, 83, 84

Гродна (Стары Замак) 3, 4, 12, 21, 29, 30, 31, 32, 35, 45, 47, 49, 50, 51, 64, 73

Дзяржынск, райцэнтр Мінскай вобласці 50

Друцк (зараз в. Друцк Талачынскага раёна)

Друя, м. Браслаўскага раёна 20, 52, 53, 57, 81

Дэльфт (Італія) 66, 70

Дэруца (Італія) 17

Егіпет 8

Жамыслаў, в. Іўеўскага раёна 74

Заслаўе, г. Мінскага раёна 6, 33, 50, 51, 53

Іспанія 16, 17, 48, 57

Італія 16, 17

Ішкалдзь, в. Баранавіцкага раёна 21

Кафаджыола (Італія) 17
 Кіеў 5, 8, 9, 10, 13, 15, 61, 83
 Клайпеда 21
 Кодна (Польшча) 54
 Копысь, м. Аршанскага раёна 80
 Крулявец (Кёнігсберг, Калінінград) 61
 Крычаў, райцэнтр Магілёўскай вобласці 5, 26, 31, 33, 34, 35, 42, 43, 51, 61, 78, 81
 Крэва, в. Смаргонскага раёна 32, 33, 35, 36, 40, 43, 44, 47, 49, 64, 70, 75, 77, 79, 80

 Лагойск, райцэнтр Мінскай вобласці 9, 44, 50, 79
 Латвія 50
 Лідскі замак 17, 21, 26, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 40, 43, 47, 49, 50, 56, 62, 64, 71, 75, 76, 77, 79, 80, 83, 84
 Літва 21, 84
 Львоў 61
 Любеч (Украіна) 8, 10, 15
 Люблін (Польшча) 61
 Любча, м. Наваградскага раёна 29, 31, 32, 38, 43, 44, 64, 65
 Ляхавічы, райцэнтр Брэсцкай вобласці 33

 Магілёў 5, 25, 28, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 55, 56, 61, 65, 72, 75, 78, 80, 81
 Мазыр, райцэнтр Гомельскай вобласці 10, 13, 15, 25, 26, 34, 49, 50, 61, 65, 76, 83
 Маладзечна, райцэнтр Мінскай вобласці 50, 51
 Масква 53, 54, 65, 68, 81, 84
 Менск (Мінск) 4, 19, 20, 33, 45, 47, 50, 51, 52, 61, 64, 65, 79, 80, 81
 Мір, г. п. Карэліцкага раёна 39, 43, 44
 Мірскі замак 21, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 76, 77, 79, 80, 84
 Мсціслаў, райцэнтр Магілёўскай вобласці 5, 10, 13, 15, 26, 28, 31, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 55, 56, 57, 59, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 78, 80, 81
 Мядзель, райцэнтр Мінскай вобласці 20

 Наваградак (Навагрудак), райцэнтр Гродзенскай вобласці 10, 11, 15, 17, 45, 64, 83
 Новы Свержань, в. Стаўбцоўскага раёна 73
 Ноўгарад 9, 45
 Нясвіж, райцэнтр Мінскай вобласці 51, 77

 Орша, райцэнтр Віцебскай вобласці 20, 45, 51, 61, 80

 Партугалія 48
 Персія 8, 18
 Пінск, райцэнтр Брэсцкай вобласці 4, 9, 10, 15, 51
 Познань (Польшча) 61
 Полацк, райцэнтр Віцебскай вобласці 4, 5, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 17, 20, 27, 28, 31, 32, 34, 37, 42, 46, 47, 48, 49, 51, 56, 59, 61, 67, 68, 72, 76, 78, 80, 81, 83
 Польшча 4, 29, 30, 31, 77, 84
 Поразава, м. Свіслацкага раёна 34
 Пружаны, райцэнтр Брэсцкай вобласці 34
 Пскоў 64, 65
 Пуня, гарадзішча (Літва) 29, 64

 Санкт-Пецярбург 17
 Сіена (Італія) 17

Слонім, райцэнтр Гродзенскай вобласці 26, 29, 30, 31, 38, 42, 43, 44, 46, 47, 51, 54, 57,
58, 59, 63, 64, 66, 67, 69, 70

Слуцк, райцэнтр Мінскай вобласці 61

Смаленск 3, 8, 10, 14, 15, 16, 21, 22, 26, 29, 37, 43, 45, 61, 81

Талін (Эстонія) 26

Торунь (Польшча) 61

Тураў, г. п. Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці 10

Турцыя 16

Украіна 34

Урбіна (Італія) 17

Фаэнца (Італія) 17

Фларэнцыя (Італія) 17

Францыя 48

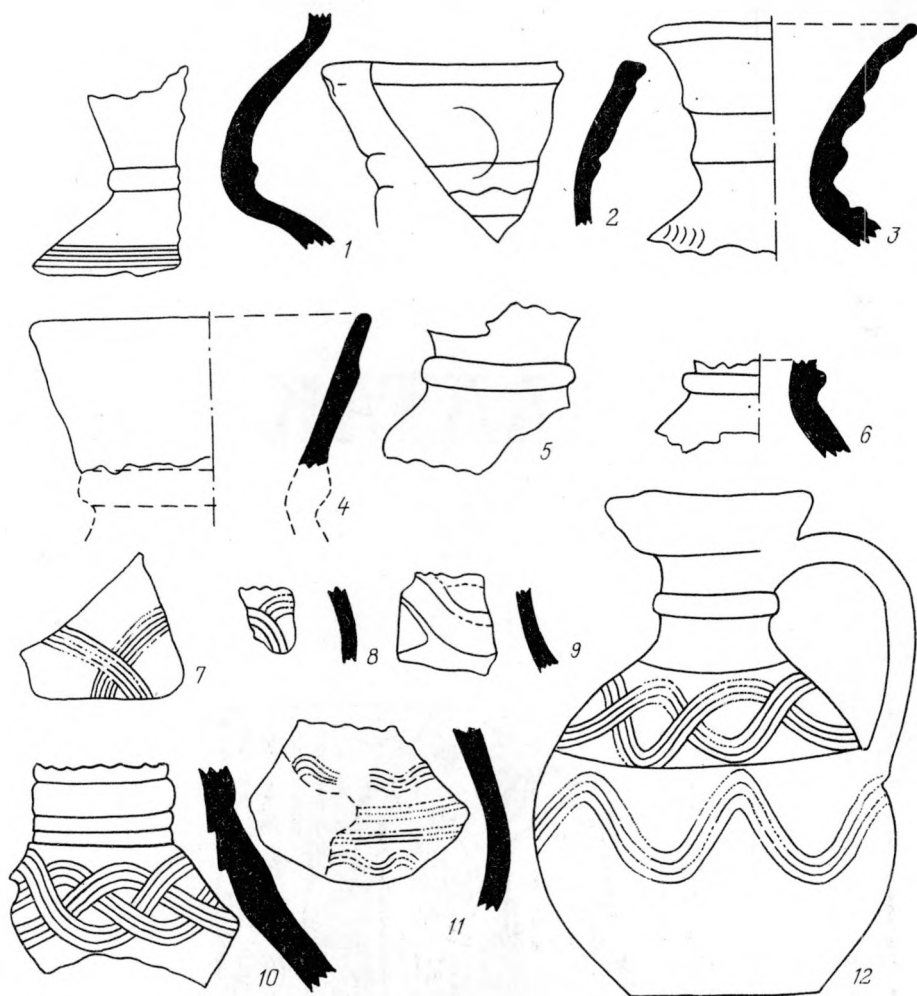
Чарнігаў (Украіна) 8, 10

Чачэрск, райцэнтр Гомельскай вобласці 26, 31, 34, 61

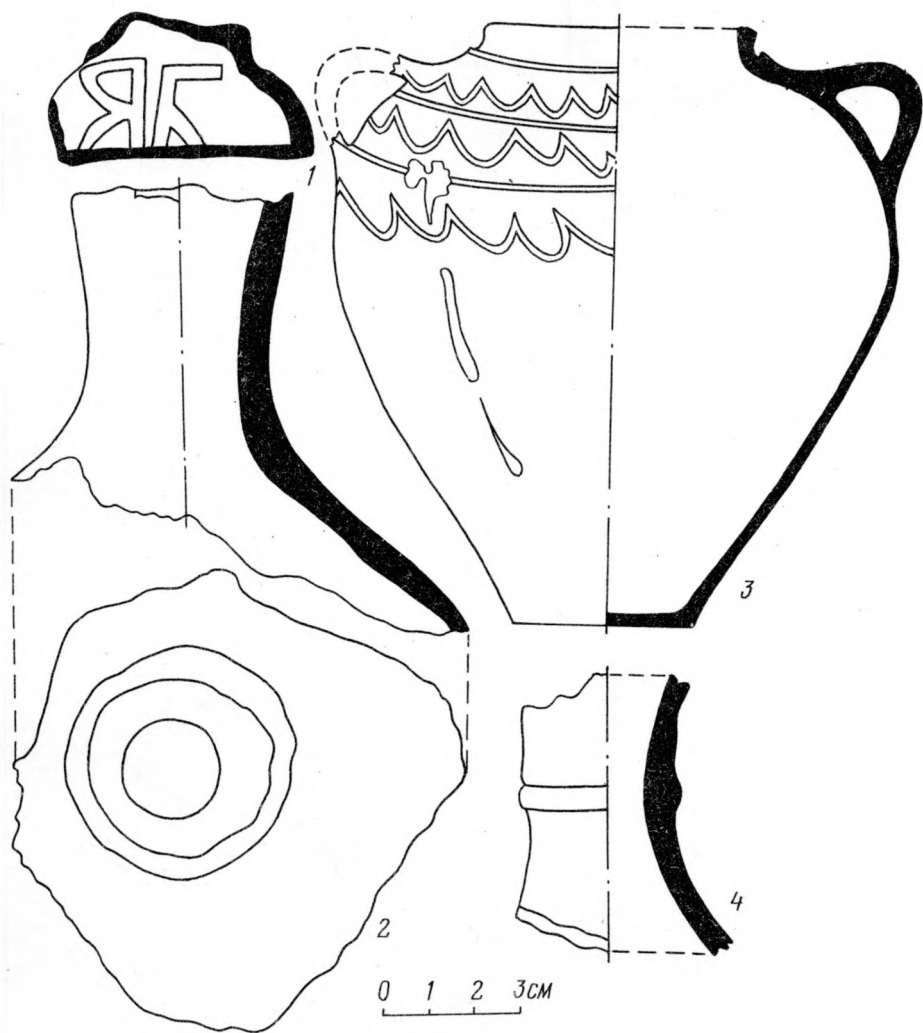
Шклоў, райцэнтр Магілёўскай вобласці 61

ДАДАТАК

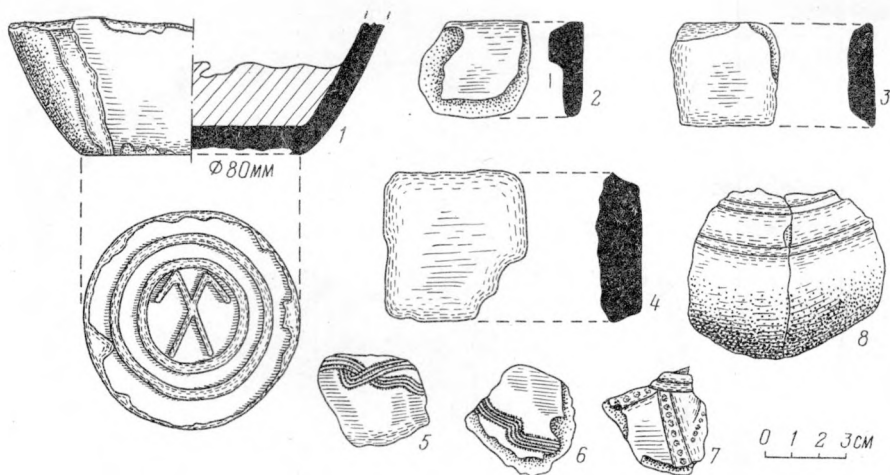

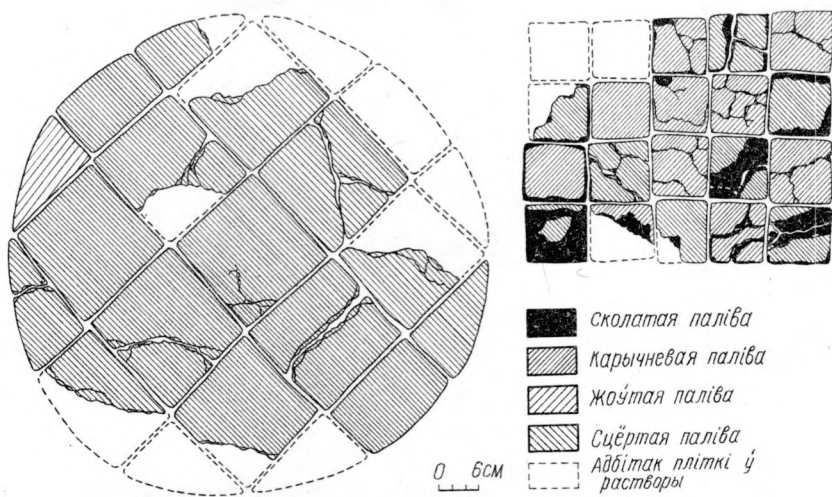
Мал. 1. Види паліванага посуду і арнаментация на паліваным посудзе XII—XIII стст.
з Мсціслава, Турава, Пінска, Друцка (паводле Т. І. Макаравай)

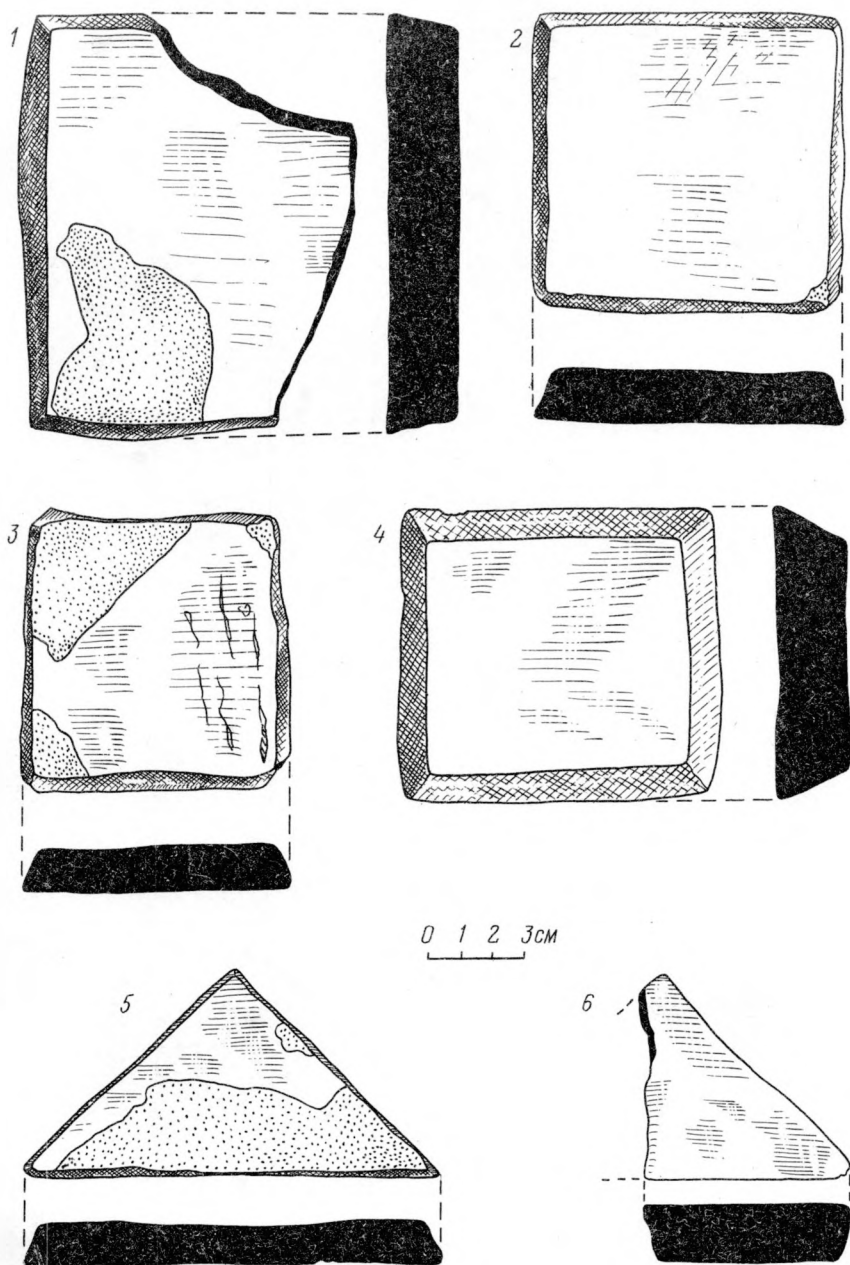
Мал. 2. Фрагменты посуды XII—XIII стст. з раскопак Мазырскага замчышча

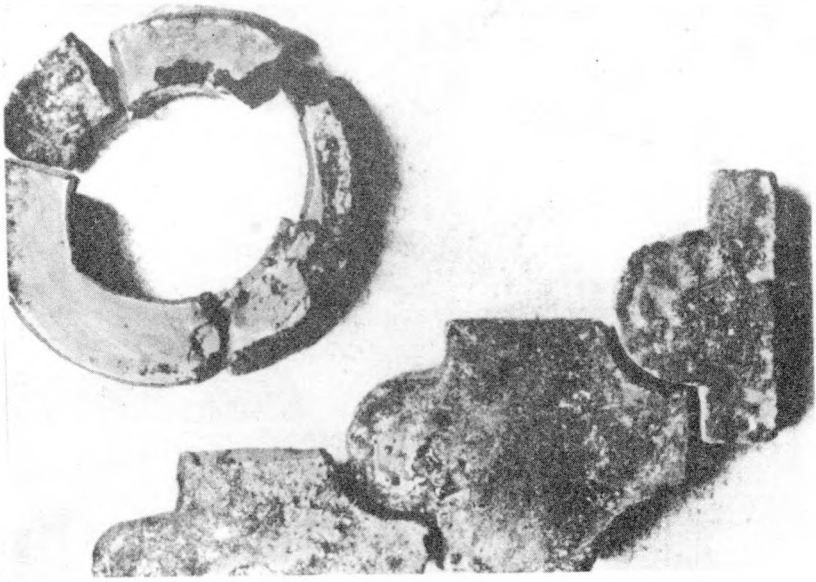
Мал. 3. Паліваныя вырабы з Полацка (раскопкі Н. Здановіч) (1—4) і Мазыра (5—8) XII—XIII стст.

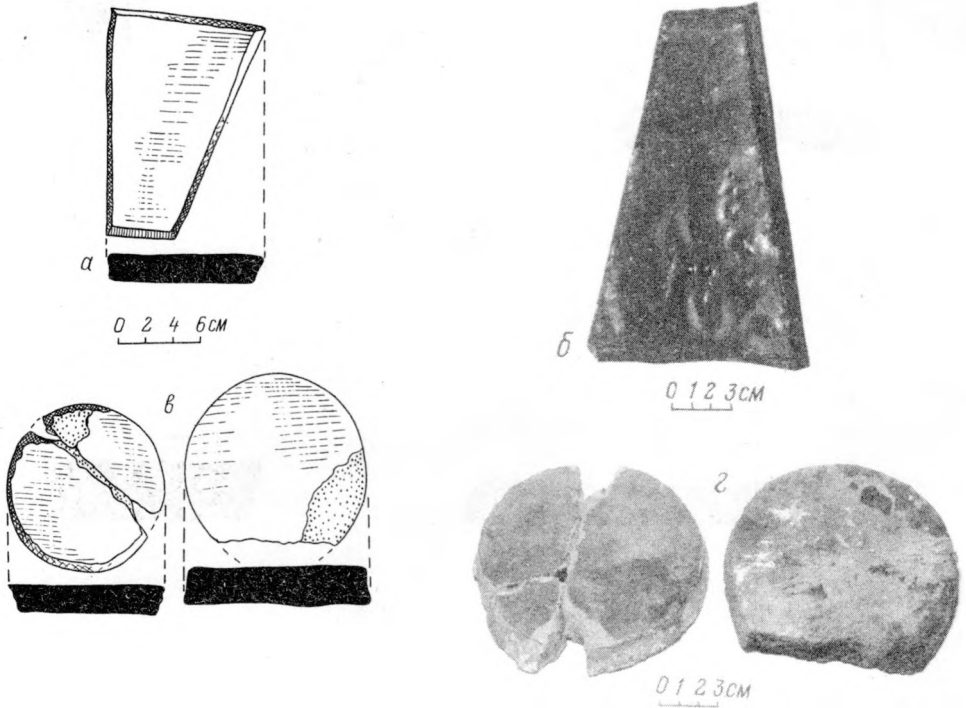
Мал. 4. Пліткі падлогі XII ст. Барысаглебская царква ў Навагрудку. (раскопкі М. К. Каргера. 1964—1965 гг.). Архіў ЛАІА. Нег. 84 978

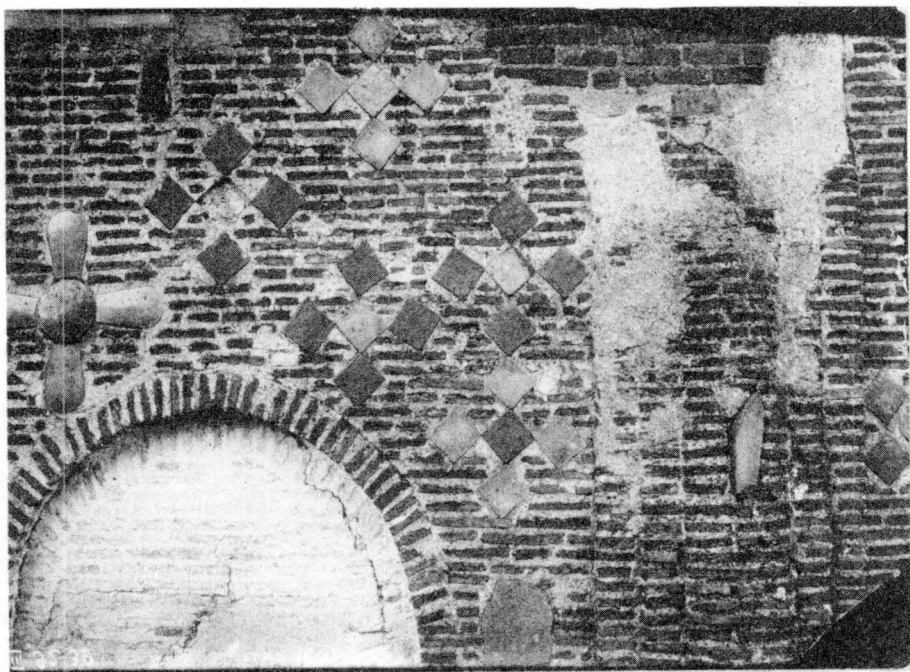
Мал. 5. Паліваныя пліткі падлогі з Навагрудка (XII ст.)

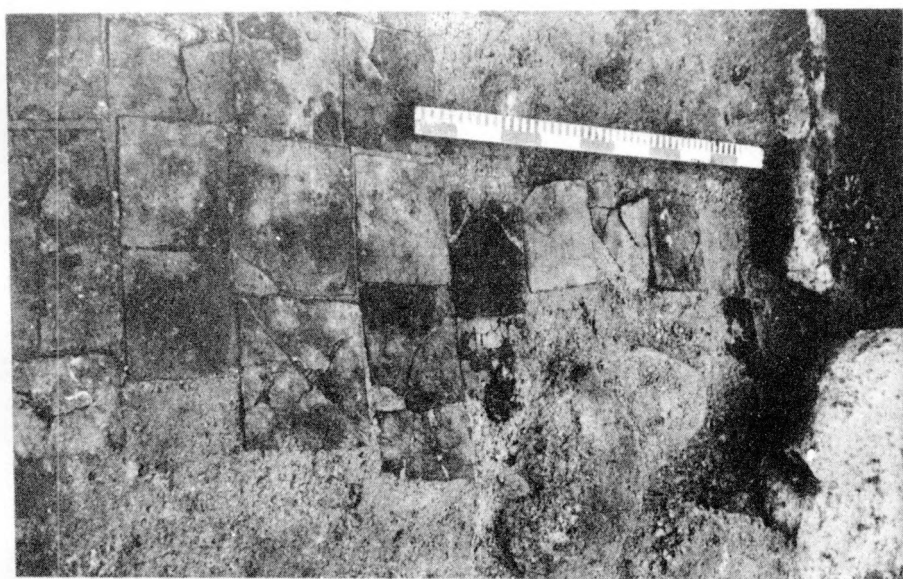
Мал. 6. Паліваныя пліткі падлогі XII ст. з раскопак Каложскай царквы
(паводле Ю. Ядкоўскага)

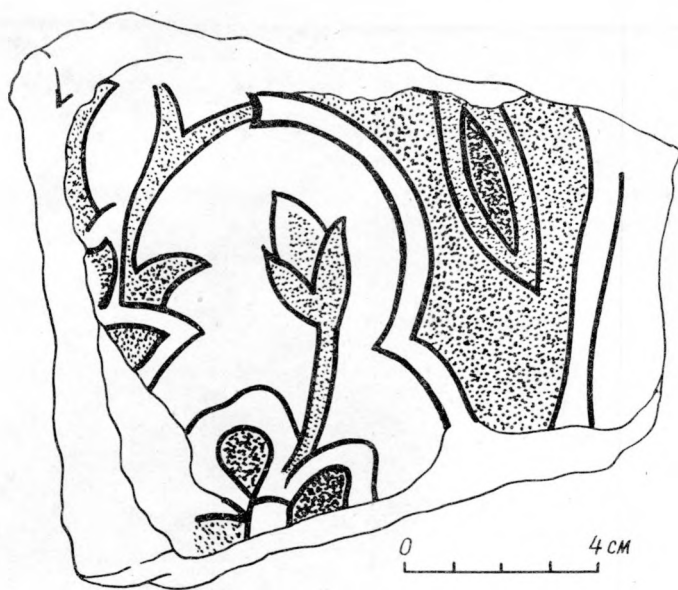
Мал. 7. Фігурныя фасадныя пліткі XII ст. Стары замак у Гродне

Мал. 8. Керамічне оздоблення фасада Каложської церкви XII ст.
Архів ЛАІА. 1904 г. Нег. III 9236

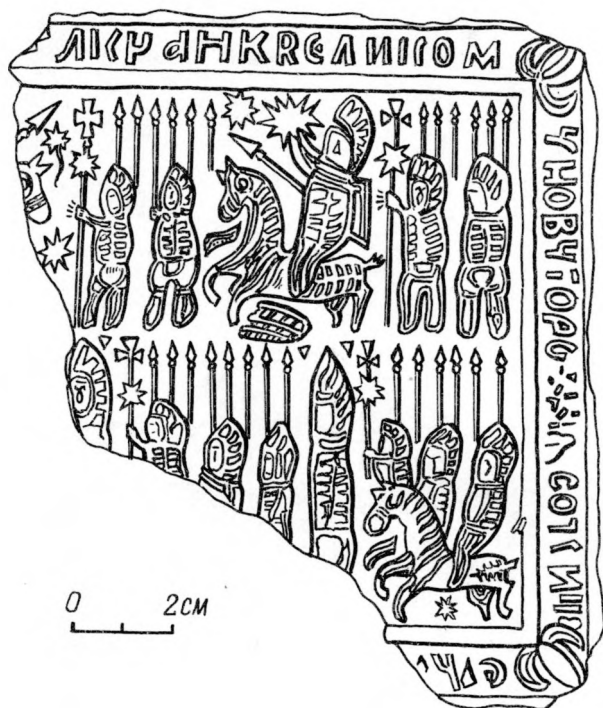
Мал. 9. Фрагмент малярної підлоги Прачистинської церкви XII ст.
(раскопки І. Чарняйсага. 1980 г.)

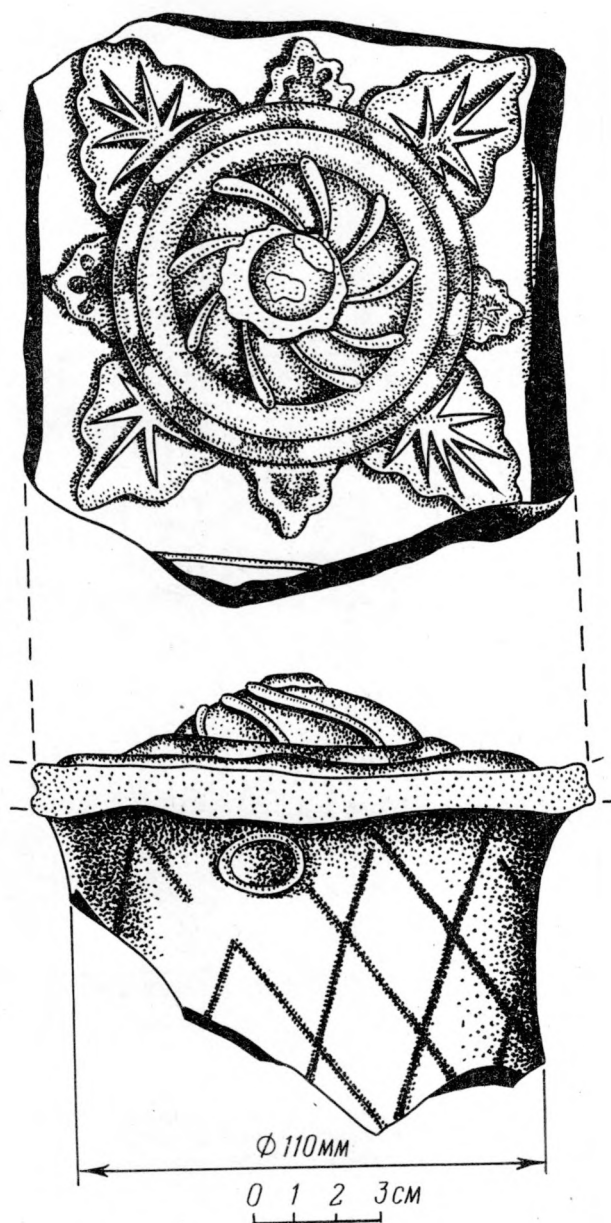
Мал. 10. Маєлікавая плітка. Смаленск

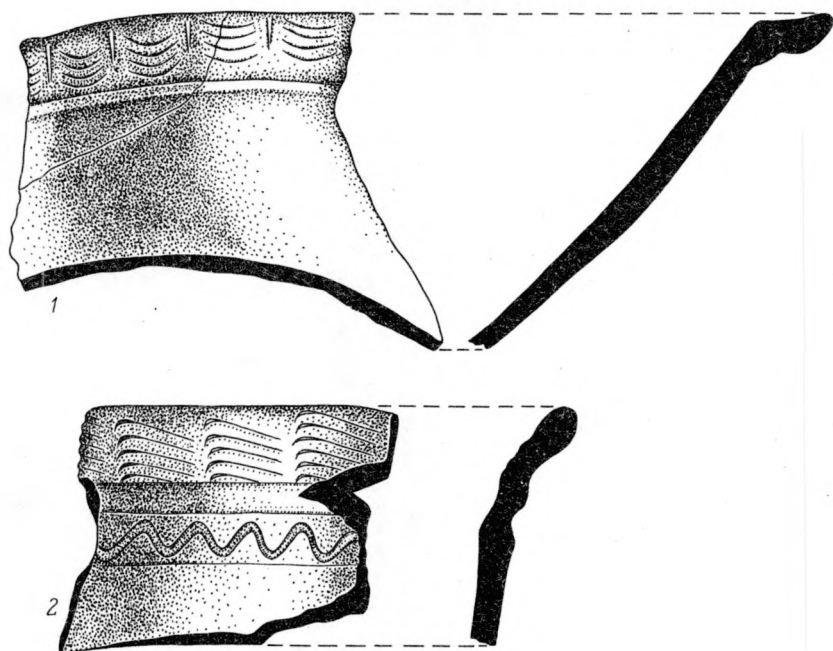
Мал. 11. Фрагмент італьянскай маєлікі. Лідскі замак

Мал. 12. Цёмна-зялёная паліваная кафля першай паловы XVI ст. В. Гарадзішча Мінскага раёна (раскопкі Г. Штыхава)

Мал. 13. Зялёная паліваная кафля першай паловы XVI ст.
з круглай румпай. Мінск (раскопкі В. Собаля)

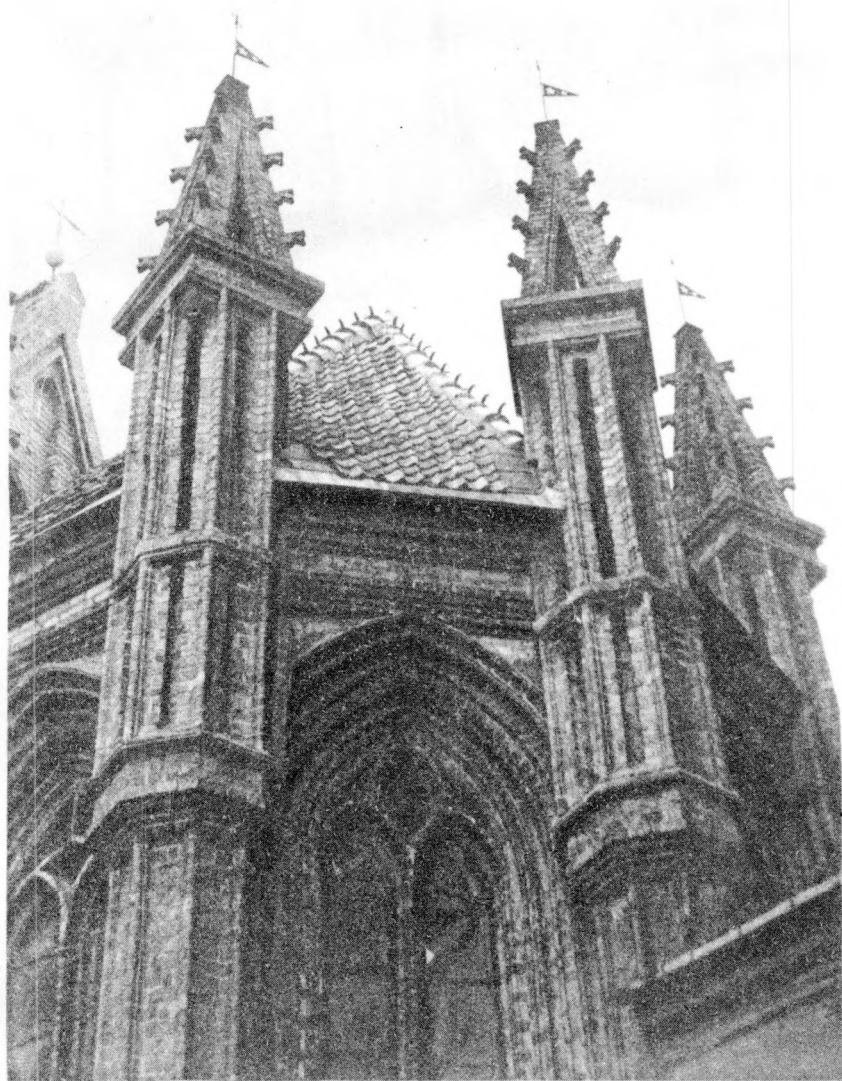
Мал. 14. Фрагменты місак з зацёкамі палівы канца XV ст.

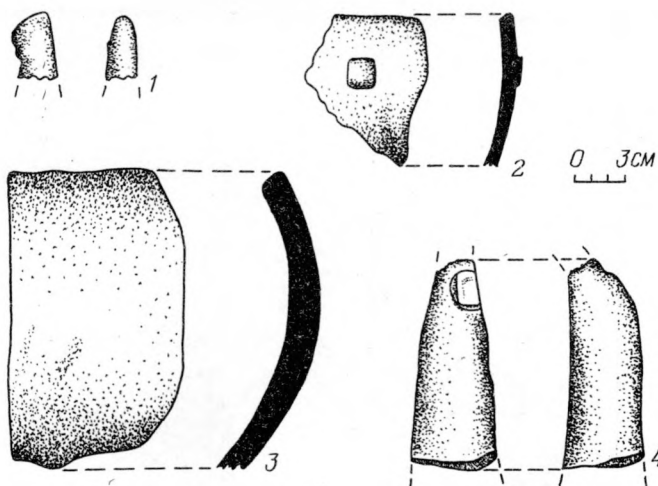
Мал. 15. Кавалкі паліванай дахоўкі з Ішкалдскага касцёла (1) і Мірскага замка (2)

Мал. 16. Фрагменти пайцыркульнай вільчаковай зялёнай паліванай дахоўкі першай паловы XVI ст. Стары замак у Гродне

*Мал. 17. Паліваная вільчаковая дахоўка XVI ст. з дэкаратыўнымі шыпамі.
Касцёл св. Ганны. Вільня*

Мал. 18. Фрагменты гатычнай паліванай вільчакавай дахоўкі першай паловы XVI ст.
Стары замак у Гродне

Мал. 19. Гаршчок першай паловы — сярэдзіны XVII ст. з Мірскага замка

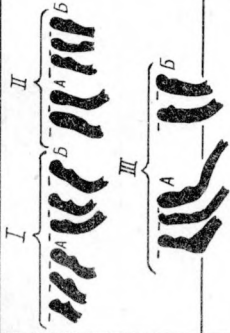
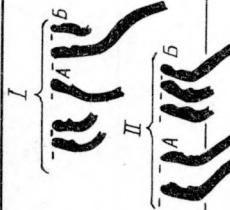
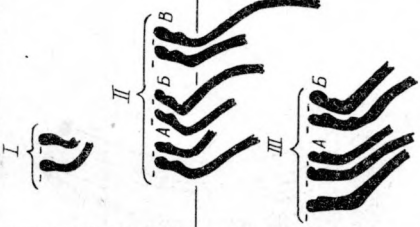
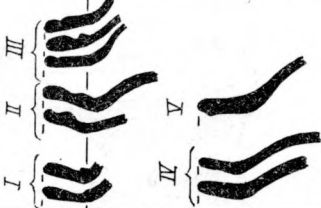
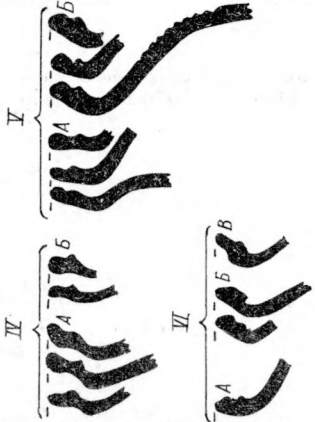
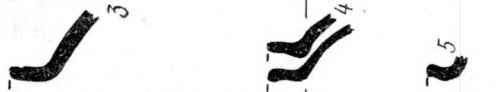
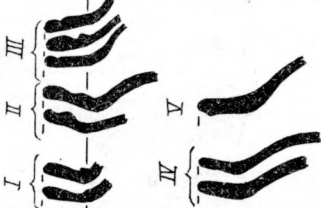
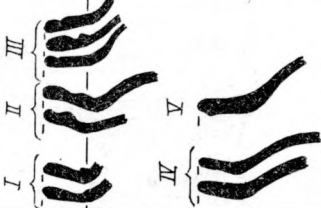
Мал. 20. Рынка XVII ст. Мазыр

*Мал. 21. Міскі XVII—XIX стст. з
усходняга рэгіёна Беларусі*

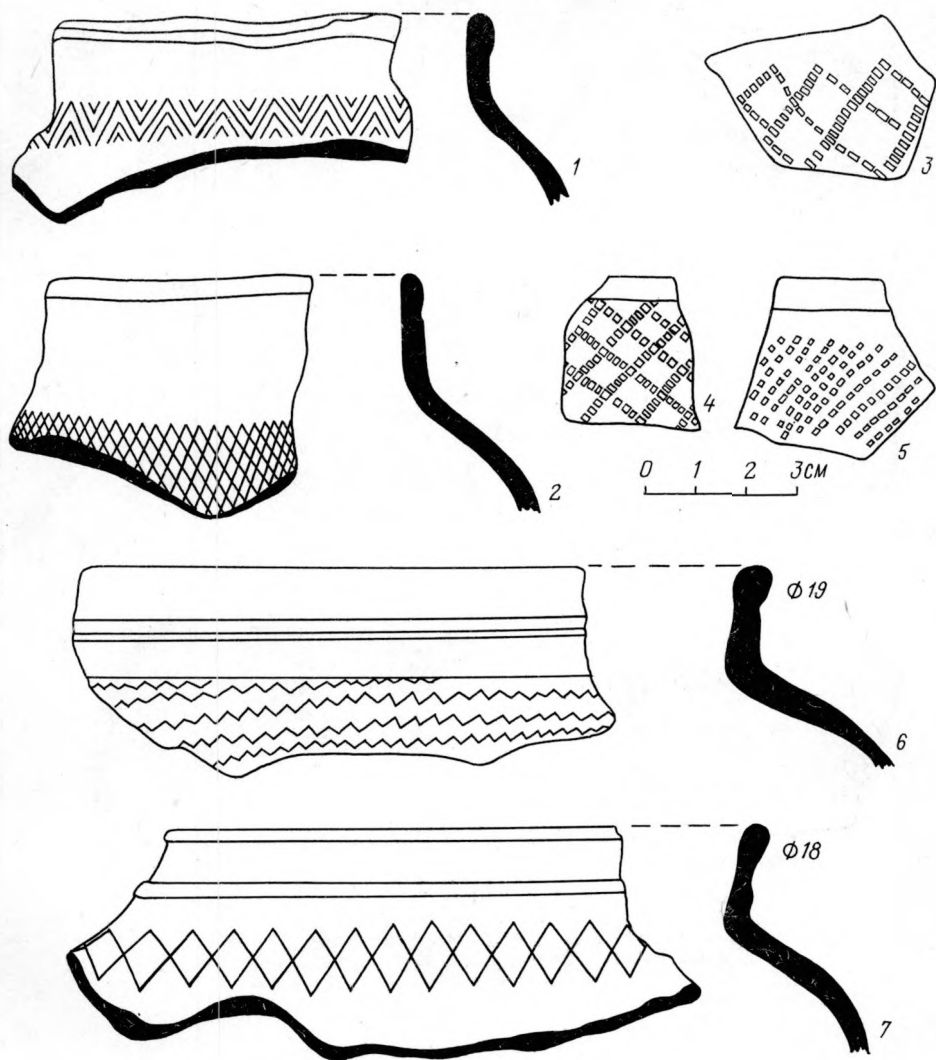
Мал. 22. Талерка з камбінованим орнаментом XVII ст. Магілёў.

Месця					
Лідскі замак	Гродна	Слонім	Мірскі замак	Галычанскі замак	Львочанскі замак
XVI ст. 					
XVII ст. 					
XVIII ст. 					

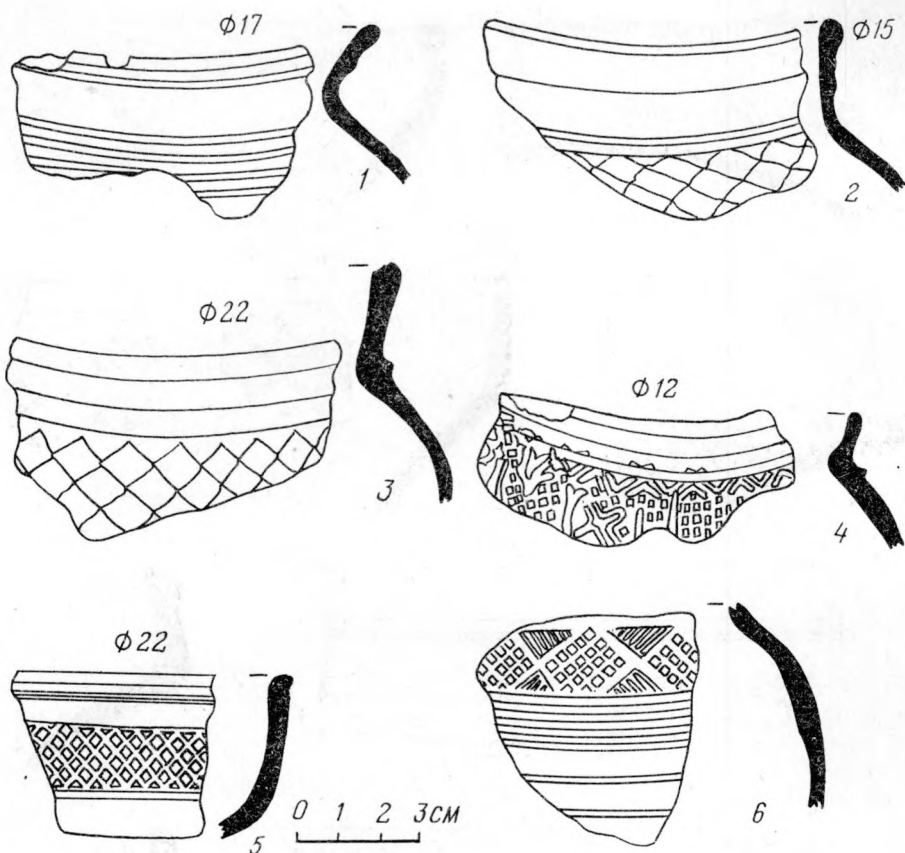
Мал. 23. Тыпалагічная класіфікацыя паліваных гаршкоў. Заходні рэгіён

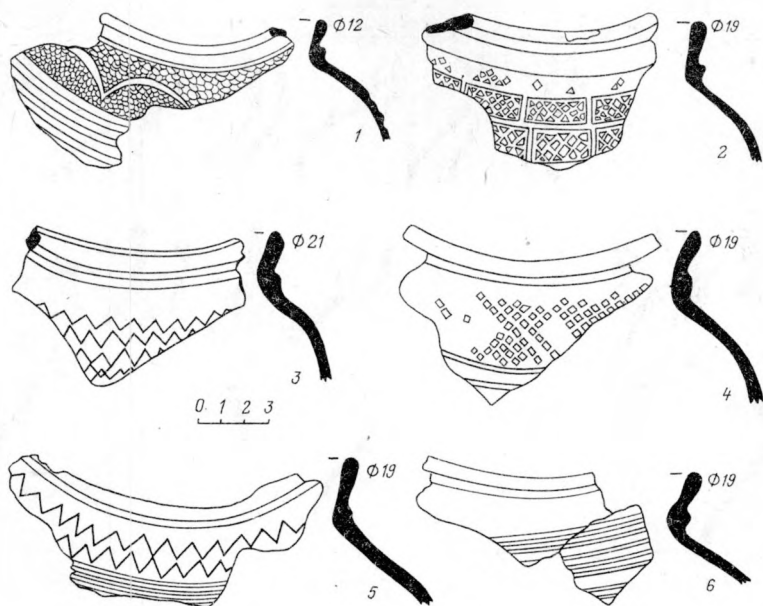
Мал. 24. Фрагменты паліваных арнаментаваных начынняў канца XVI — першай паловы XVII ст. са Старога замка. Гродна

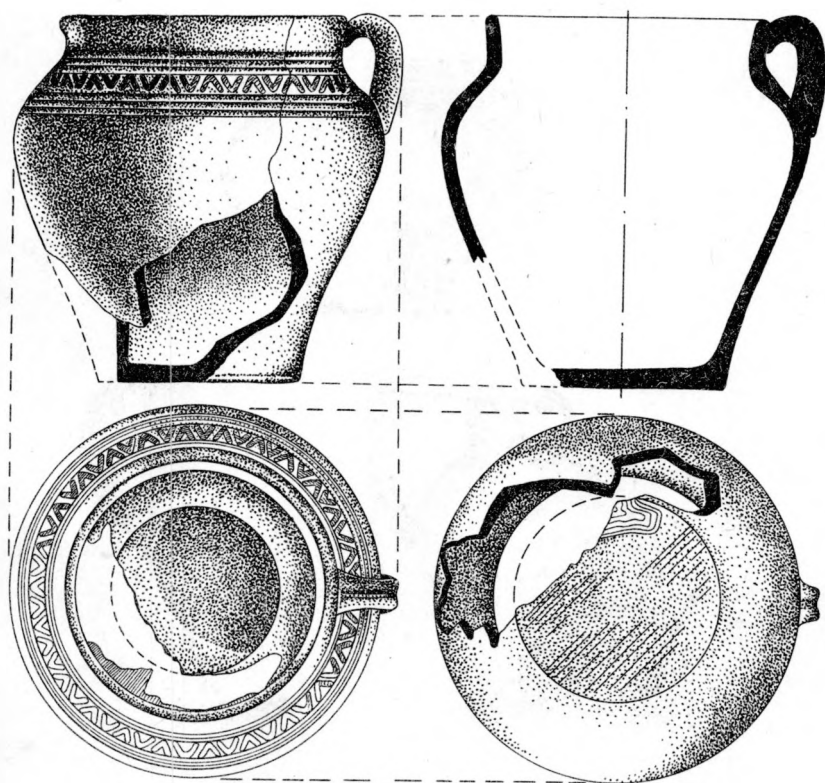
Мал. 25. Фрагменты паліваных арнаментаваных начынняў канца XVI — першай паловы XVII ст. з Мірскага замка: 1—5 — чырвонагліняныя; 6—7 — белагліняныя

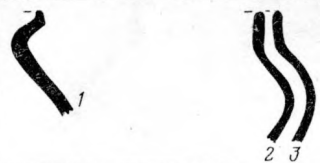
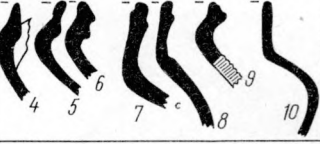
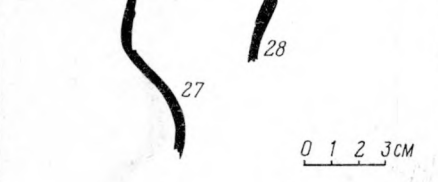
Мал. 26. Фрагменты белаягняных начынняў, арнаментаваных карбоўкай, канца XVI — першай паловы XVII ст. Гродна

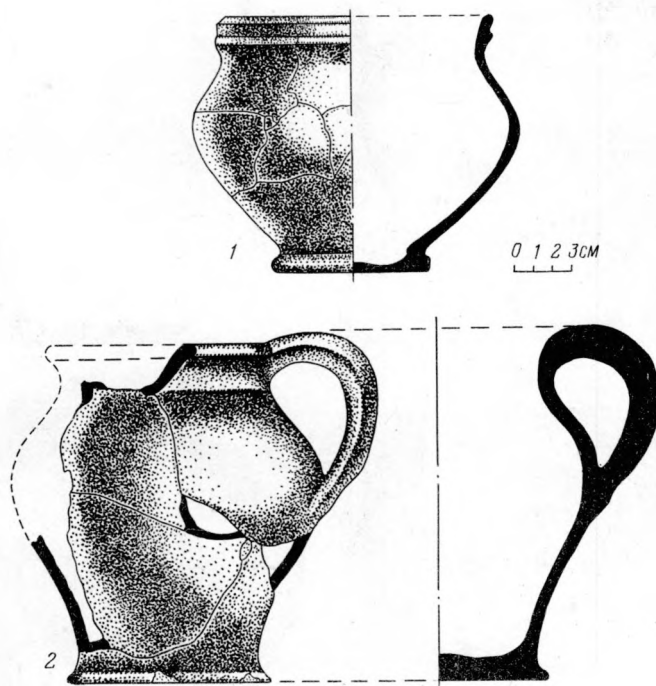
Мал. 27. Фрагменты белаягняных арнаментаваных гаршкоў канца XVI — першай паловы XVII ст. са Старога замка ў Гродне

Мал. 28. Гаршчок поўнага профілю, арнаментаваны карбойкай. Мірскі замак

Тып	XVI - першая палова XVII ст.	Другая палова XVII - пачатак XVIII ст.	XVIII - XIX ст.ст.
I			
II			
III		 0 1 2 3 см	

Мал. 29. Тыпалагічная класіфікацыя паліваных гаршкоў усходняга рэгіёна: I — Мсціслаў; II — Крычэй; III — Магілёў

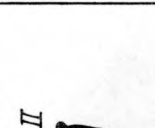
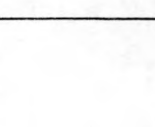
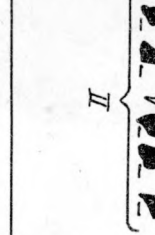
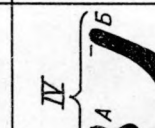
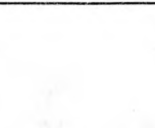
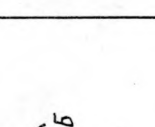
Мал. 33. Паліваныя гаршкі з Полацка: 1 — першая палова XVII ст.; 2 — канец XVII — пачатак XVIII ст.

Мал. 31. Паліваны гаршчок з ручкай канца XVI — першай паловы XVII ст. Чачэрск

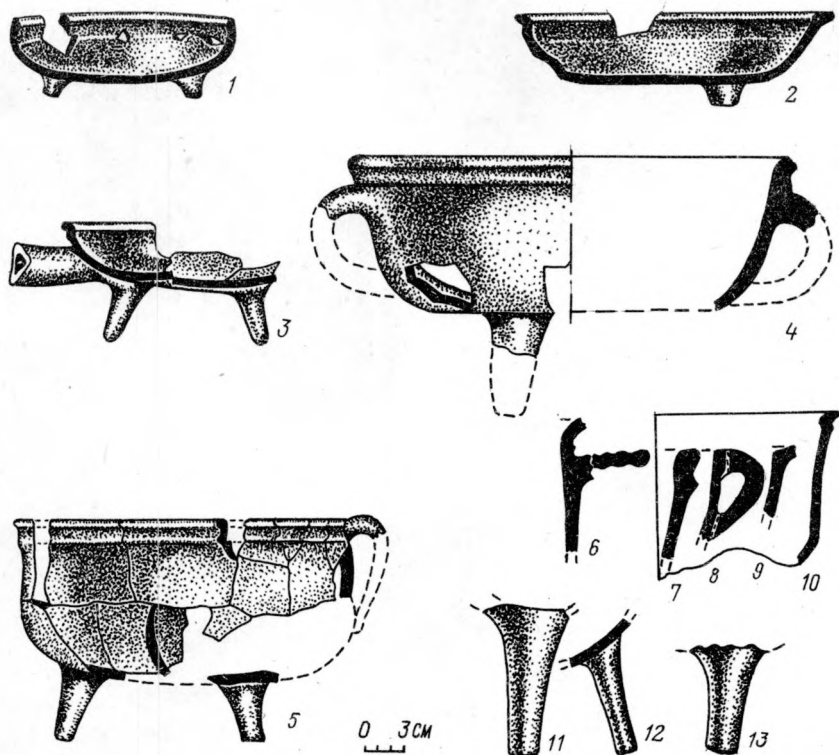

Мал. 32. Гаршчок поўнага профілю XVII ст. з Мсціслава

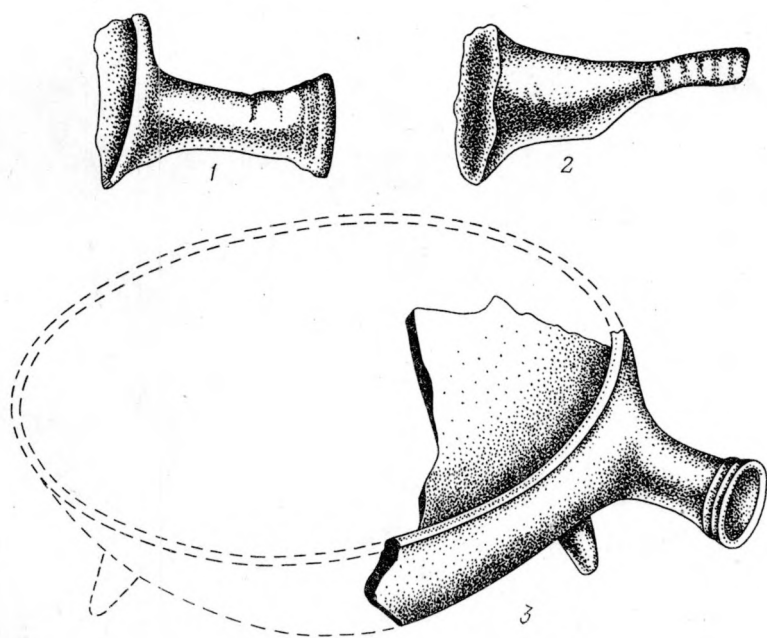
М е с ц я				
Лідські замок	Гродна	Мірскі замок	Гальшанскі замок	Любчанскі замок
				
				
				

0 1 2 3 см

Мал. 33. Тыпалагічная класіфікацыя паліваных рынак заходняга рэгіёна (XVI—XVII стст.)

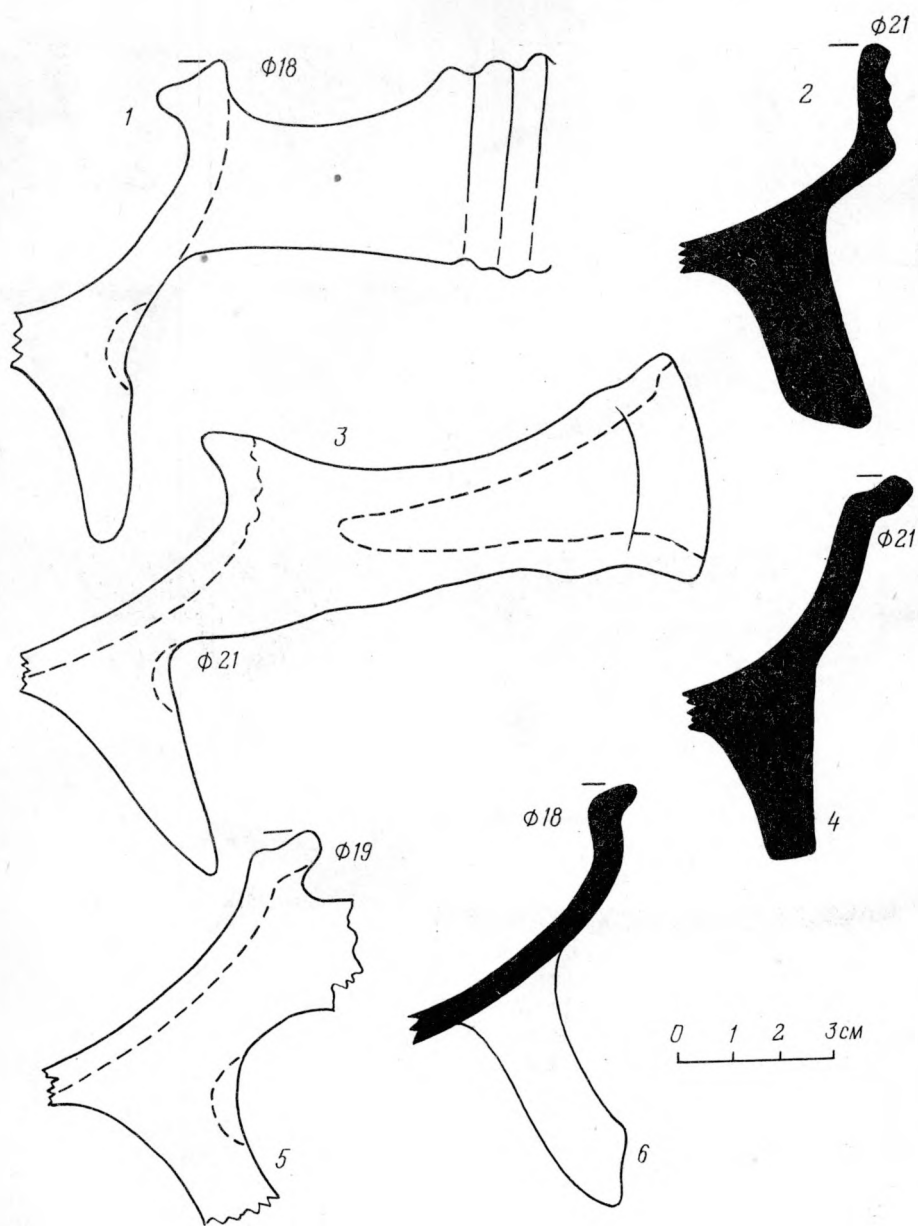
Мал. 34. Фрагменти плиткіх і глыбокіх рынак з заходняга рэгіёна:
1—5 — Мірскі замак; 6—13 — Гальшанскі замак

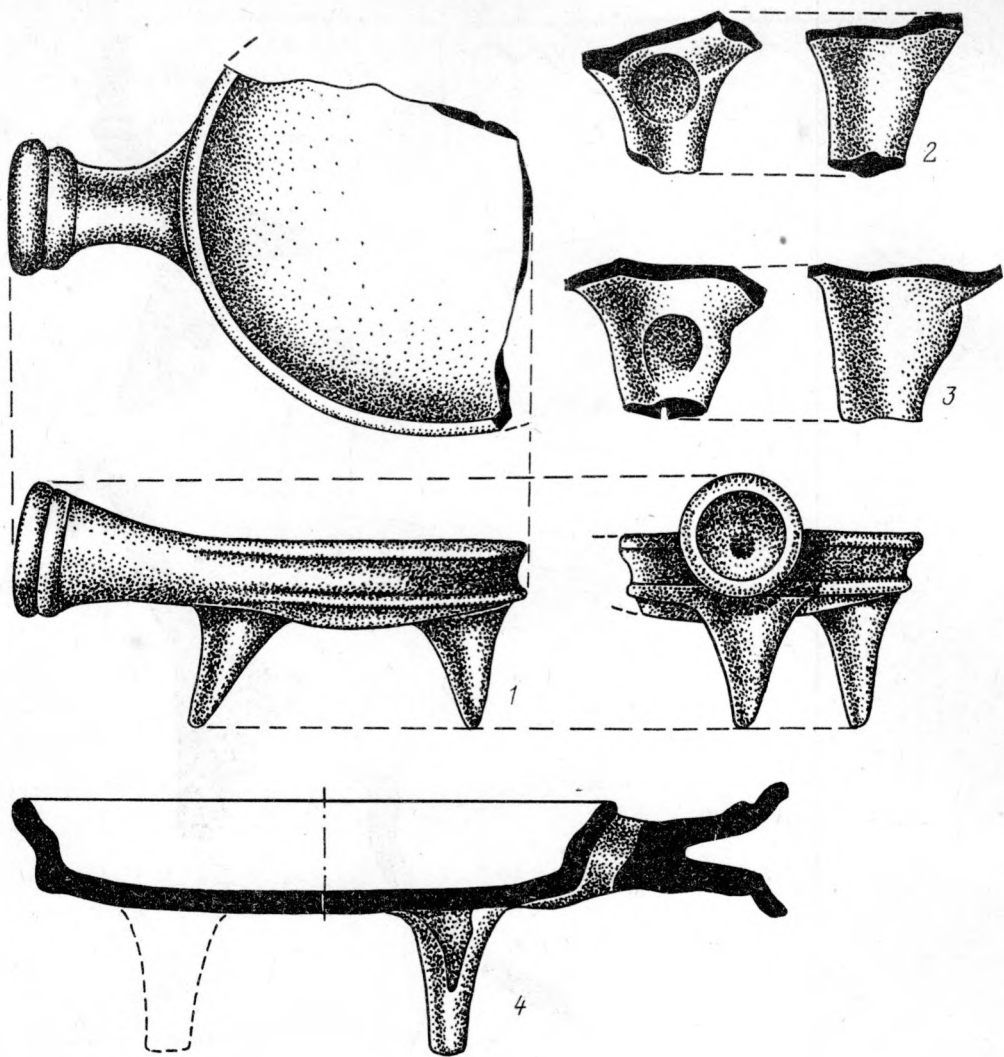
Мал. 35. Фрагменты плиткіх рынак з Лідскага замка

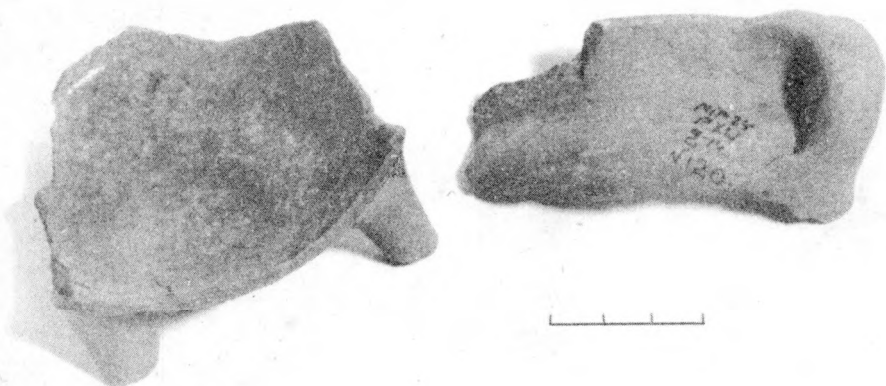
Мал. 36. Фрагменты рынка XVII ст. Мірскі замак

Мал. 37. Фрагменты рынак канца XVI—XVII ст. з Крэўскага замка

Мал. 38. Фрагменти рынак XVII ст. з Гродна і рынка поўнага профілю з Полацка (4)

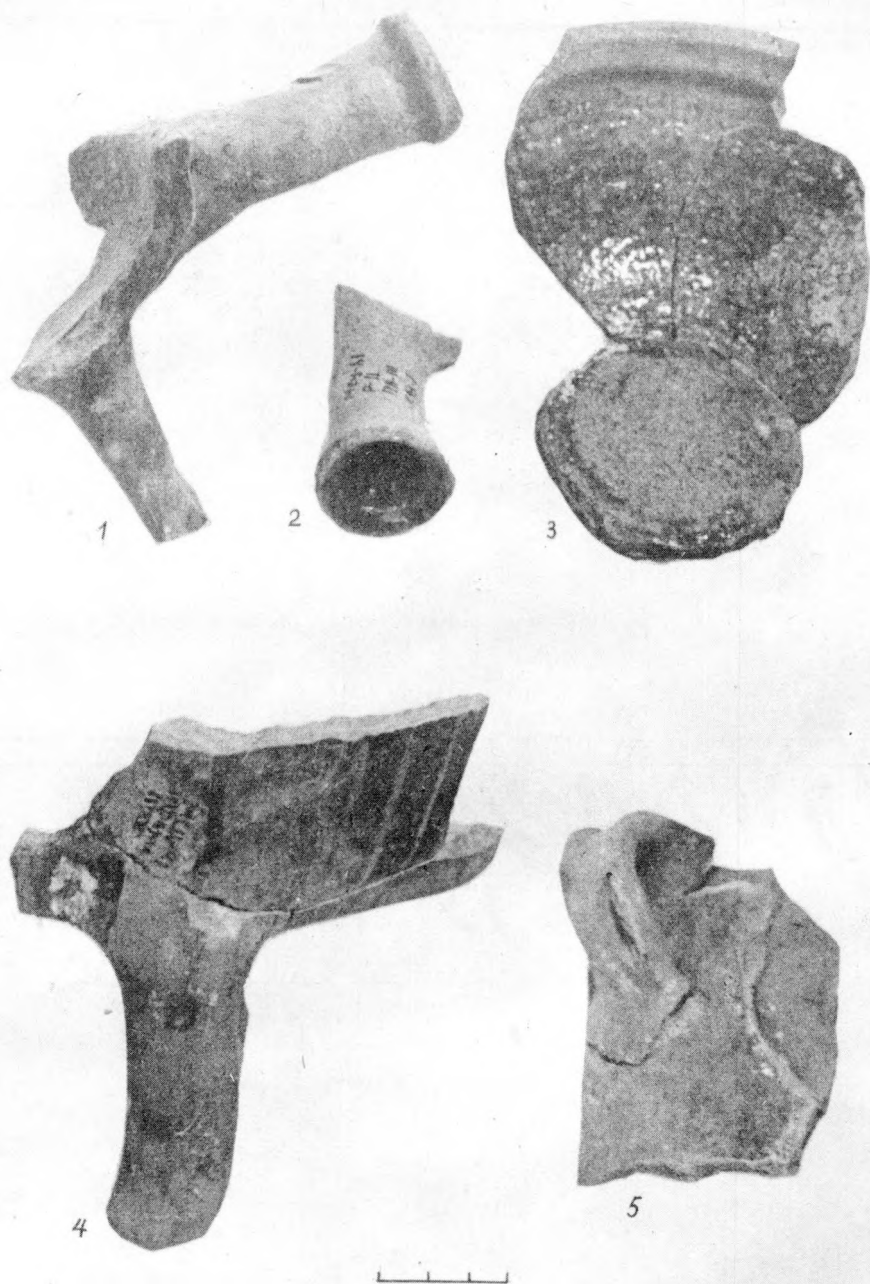

Мал. 39. Гаршчок на ножках XVII ст. Мірскі замак

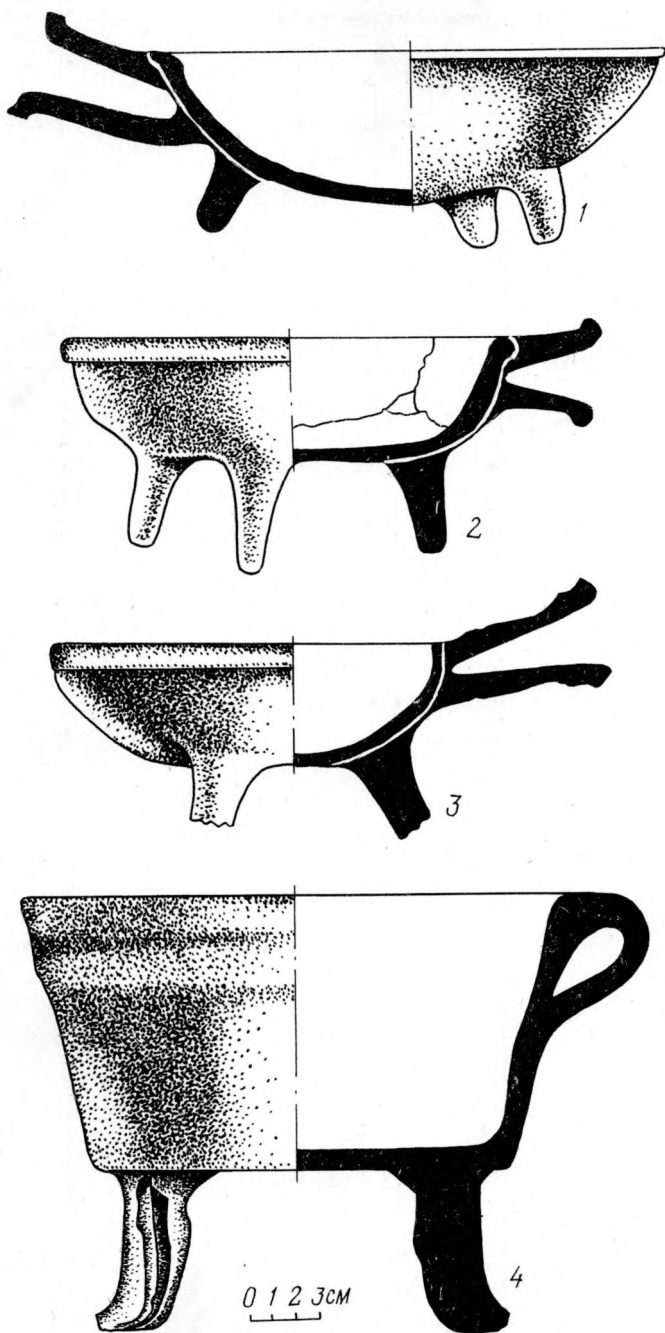
Тып	I	II	III	IV	V	VI
Масіста						
Масіста						

0 1 2 3cm

Мал. 40. Тыпалагічная класіфікацыя паліваных рынак з усходняга рэгіёна

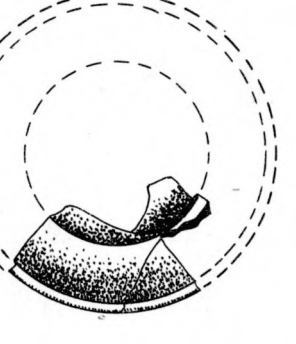
Мал. 41. Фрагменти плиткіх і глыбокіх рынак з Мсціслава

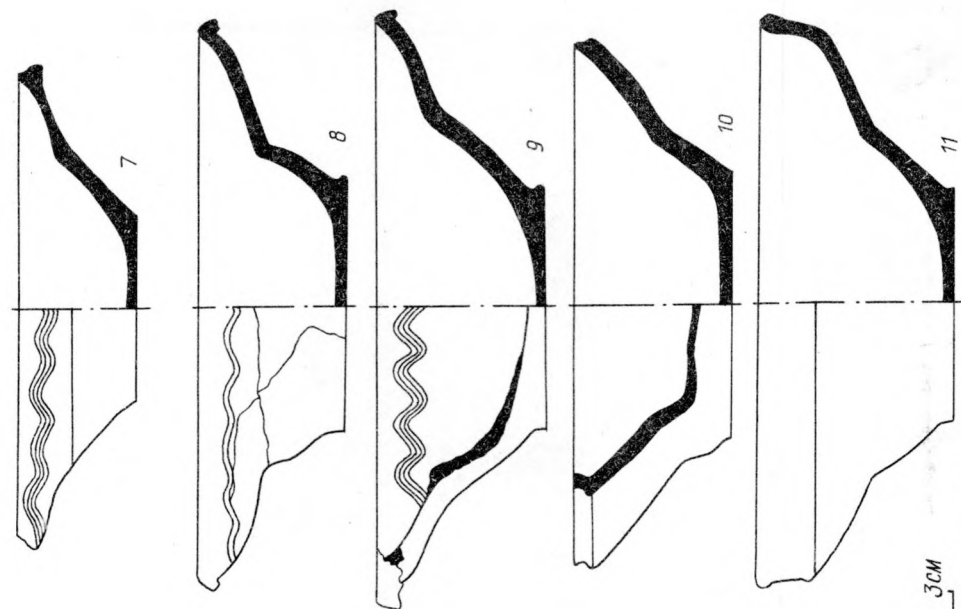
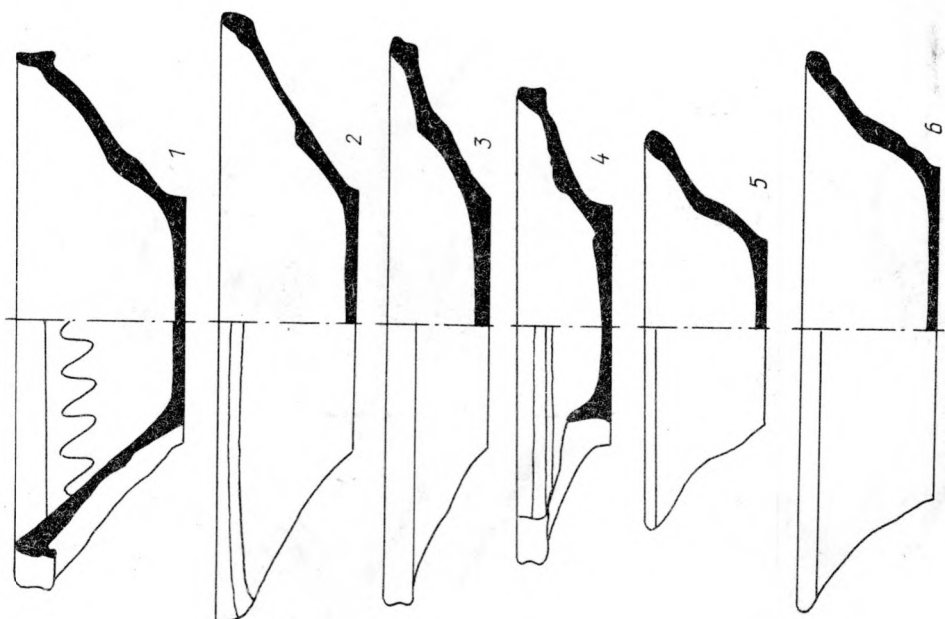
Мал. 42. Рынкі пойнага профілю XVII ст. з Мсціслава

Об'єкт	Ліда				Гродна			Мір		
	Варіант	A	Б		A	Б	В	A	Б	В
XVI - перша половина XVII ст.	Тип I									
	II									
	III									
	IV									
	V									
Др. половина XVII - XVIII ст.	VI									
	VII									

Мал. 43. Тыпалагічная класіфікацыя талерак з заходняга рэгіёна

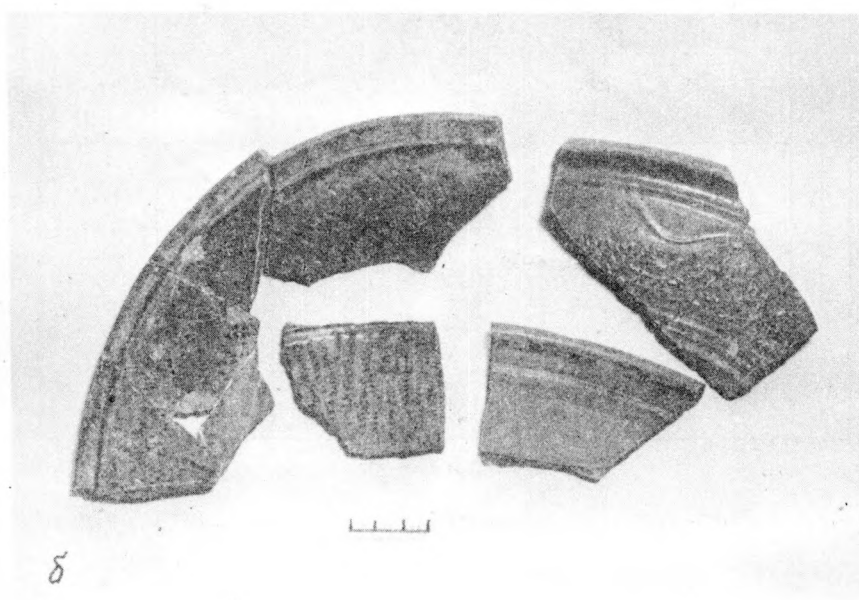
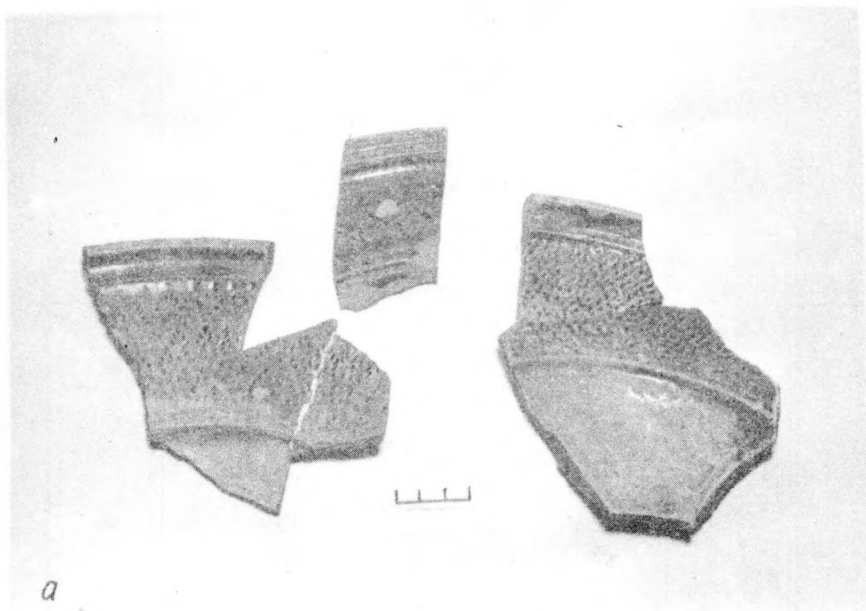

Мал. 44. Талеркі поїнага профілю з Мірського замка

0 3 см

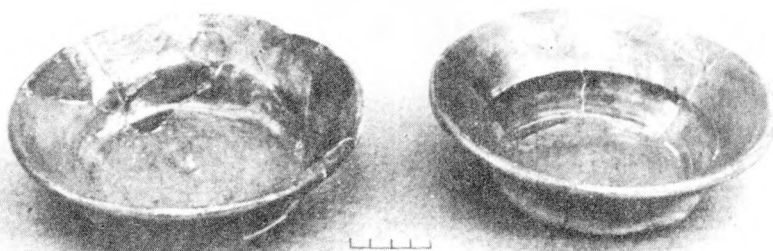
Мал. 45. Сталовы посуд канца XVI—XVII ст. з Крэўскага замка

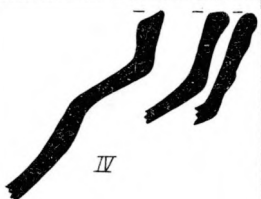
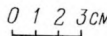
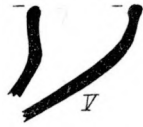
Мал. 46. Види орнаменту на талерках кінця XVI — першій половині XVII ст. з Лідського замка

Аб'ект		Мсціслаў			Магілёў	
Група		паліваныя		дымленыя	паліваныя	
Варыянт		А	Б	А	А	Б
XVI - XVII ст.ст.	тып					
	I					
	II					
	III					
	IV					
	V					
	VI					
	VII					
	VIII					
					0 1 2 3 см	

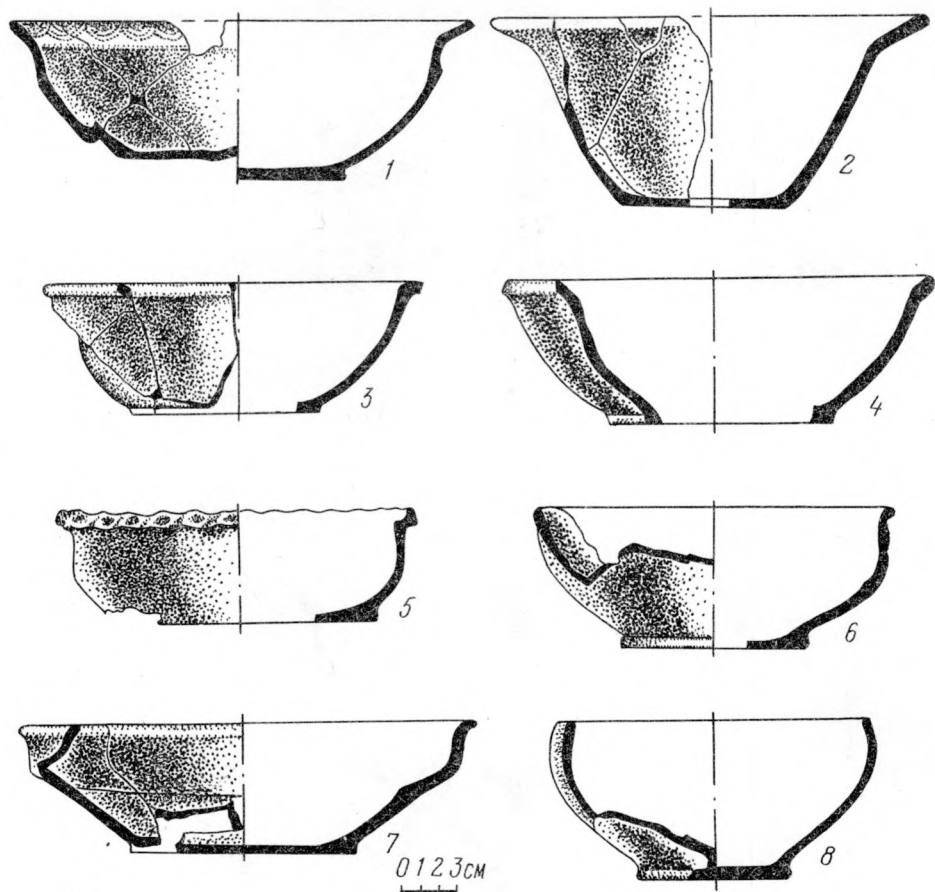
Мал. 47. Тыпалагічная класіфікацыя паліваных талерак з усходняга рэгіёна

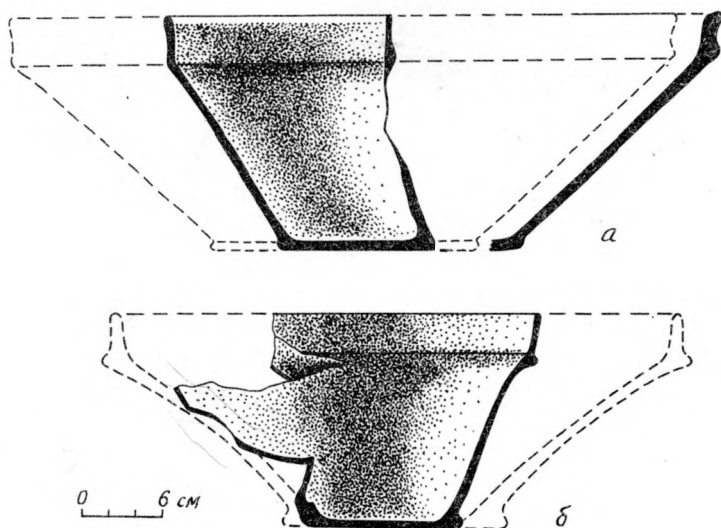
Мал. 48. Паліваныя талеркі XVII—XVIII стст. з Магілёва

месца	ліда	мір	гродна
XVII ст.	 I	 I	 I
XVIII ст.	 II	 II III	 II
XVIII ст.		 IV V	 III
XIX ст.	 0 1 2 3 см	 V VI	 III IV

Мал. 49. Тыпалагічная класіфікацыя місак заходняга рэгіёна

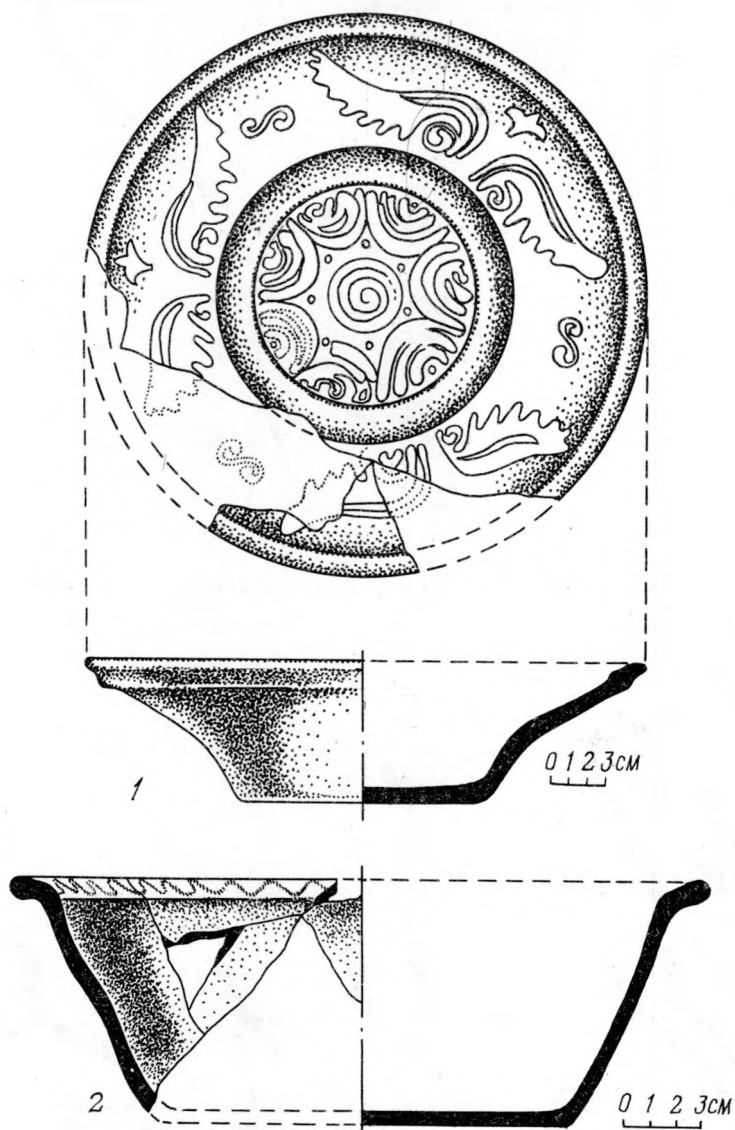
Мал. 50. Цэлыя міскі XVI—XVIII стст. з Мірскага замка

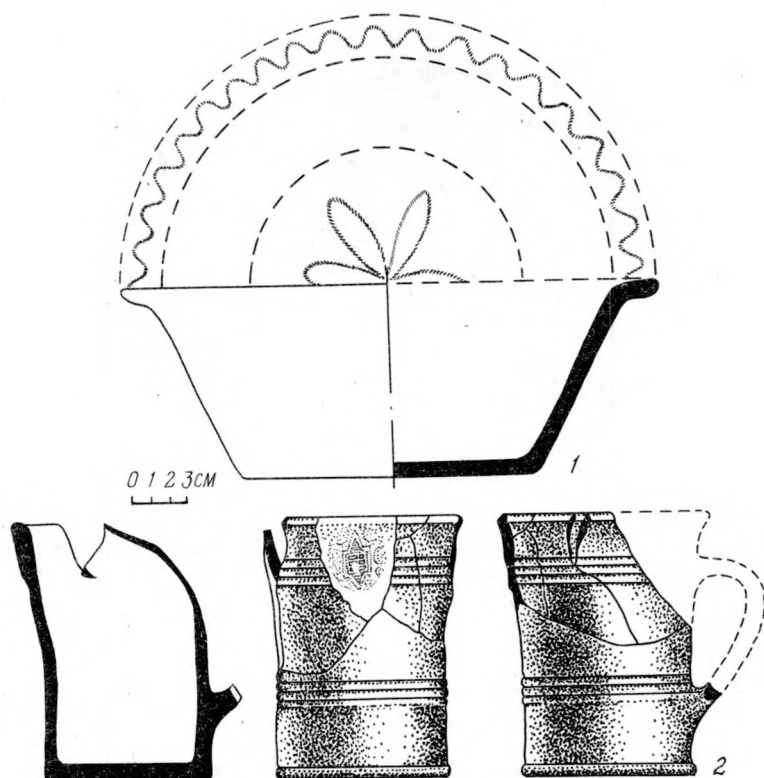
Мал. 51. Міскі з вертыкальным борцікам канца XVIII—XIX ст. з Гродна

Месца Група	Магілёў		Мсціслаў	
	Паліваныя		Паліваныя	Дымленыя
XVII ст.				
XVIII ст.				
XIX ст.	0 1 2 3 см			

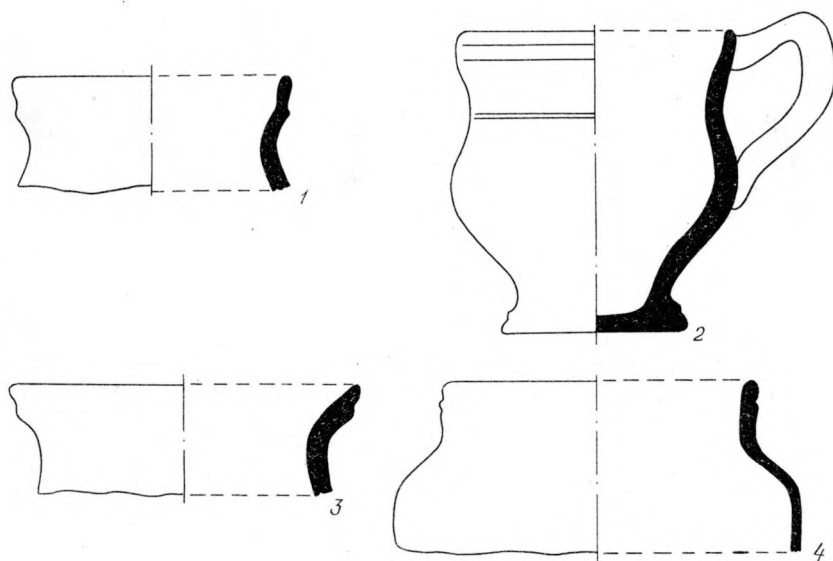
Мал. 52. Тыпалагічная класіфікацыя місак з усходняга рэгіёна

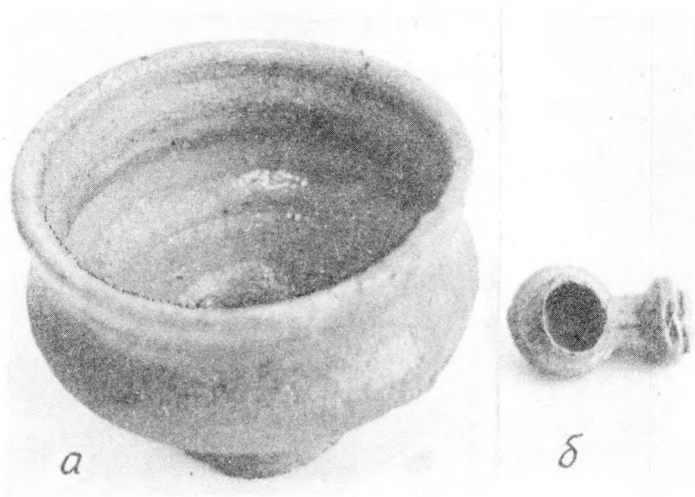
Мал. 53. Сталовыя начынні XVII — пачатку XVIII ст. з Магілёва

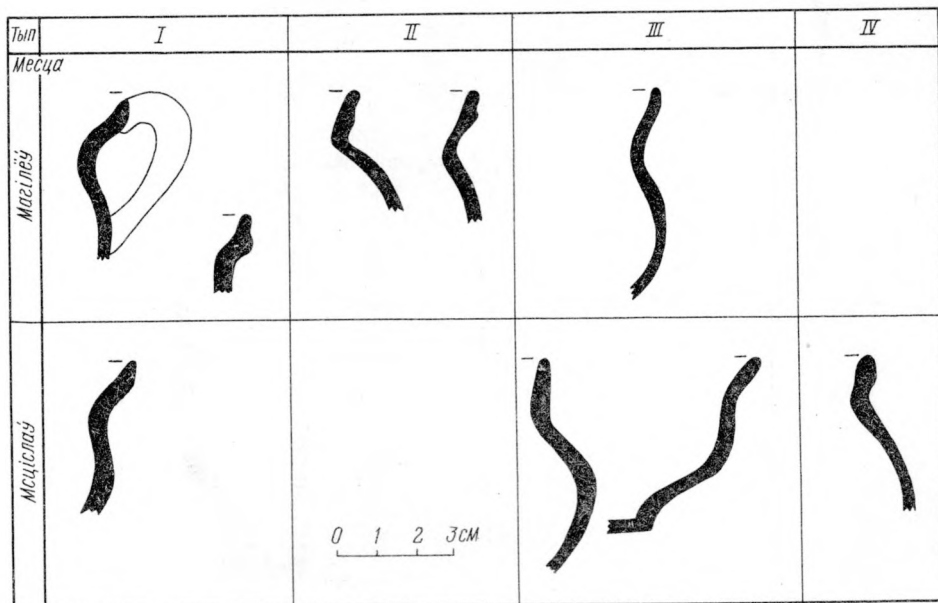
Мал. 54. Паліваныя начынні з Магілёва

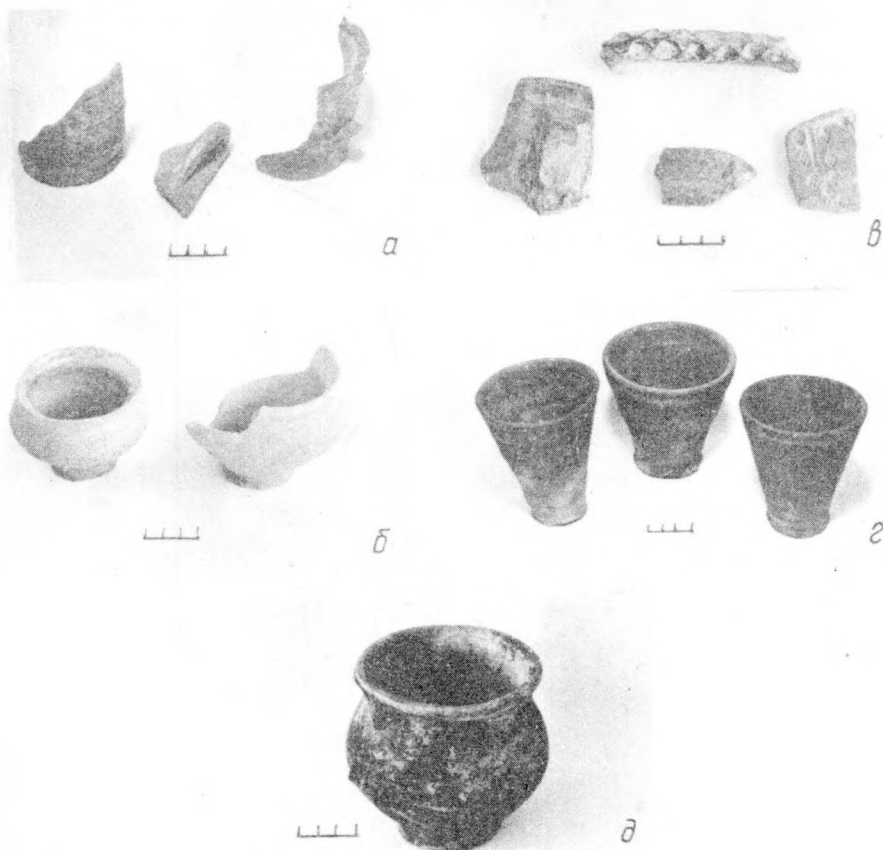
Мал. 55. Паліваныя кубкі канца XVI—XVII ст. з заходняга рэгіёна

Мал. 56. Паліваны кубак і люлька XVII ст. з Міра

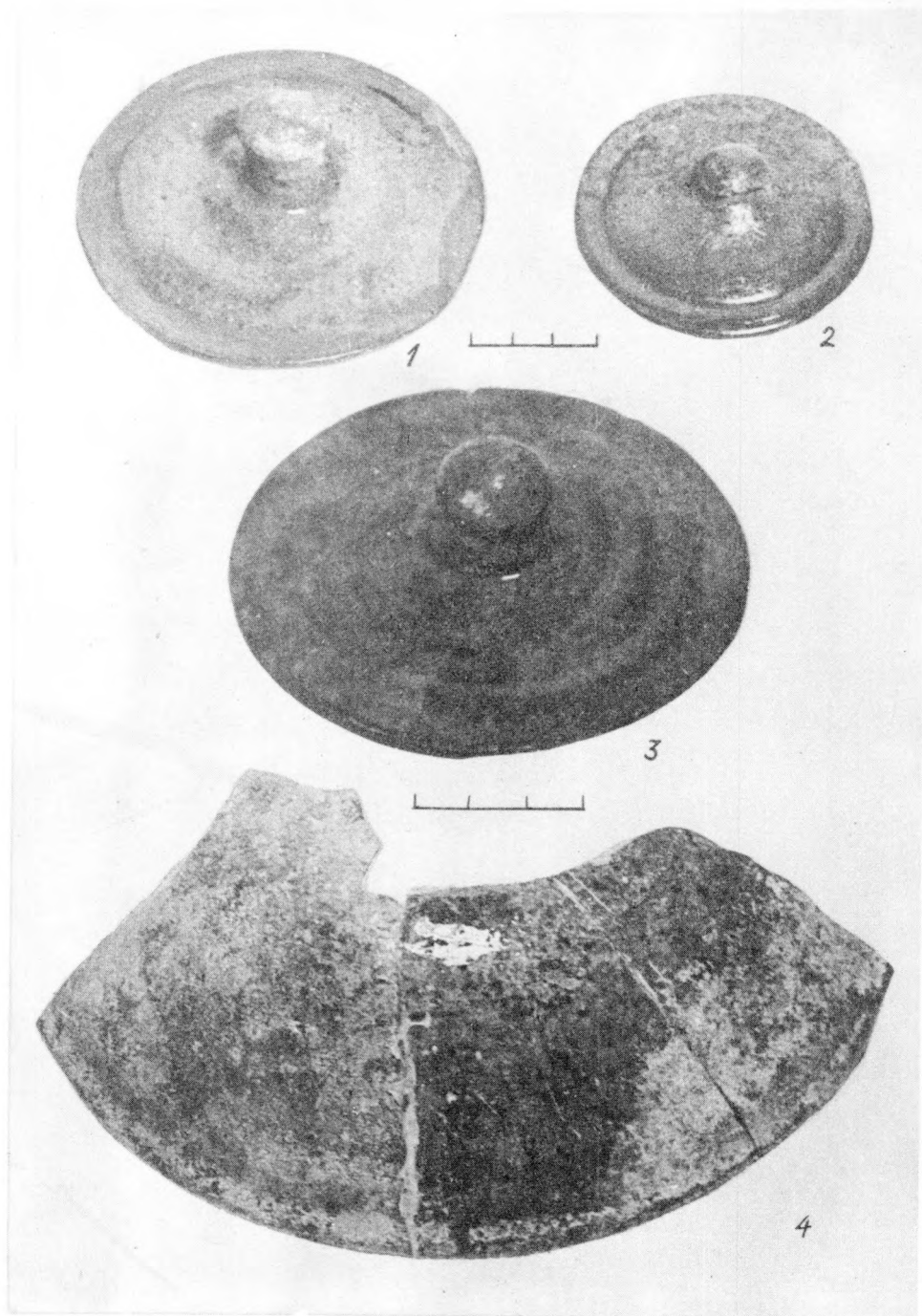
Мал. 57. Паліваныя кубкі з усходняга рэгіёна

Мал. 58. Начинні для пітва з Мсціслава

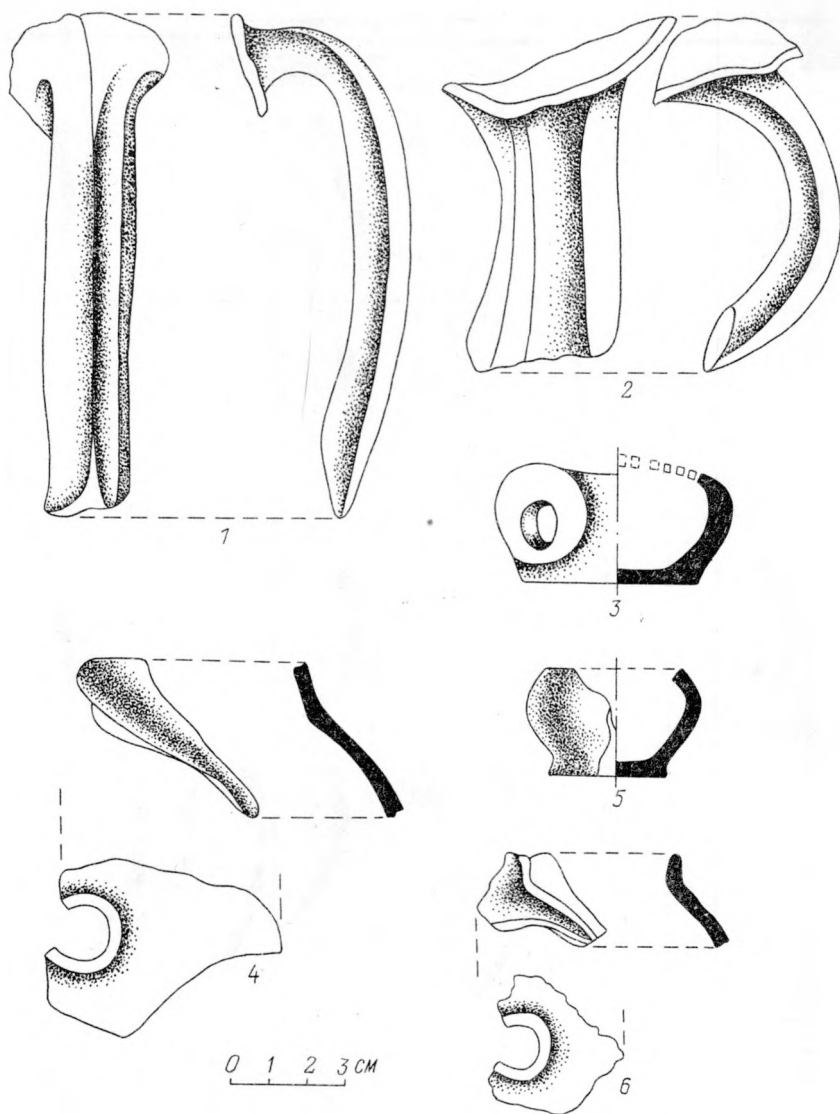
Мал. 59. Паліваны бакал XVII ст. з Мсціслава

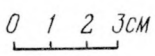
Мал. 60. Паліваныя накрыўкі XVII ст.

час	аб'ект	Лідскі замак			Гродна			Мірскі замак			Гальшаны
		паліваны			паліў.	дымлены		паліваны	дымлены		паліў.
канец XVI – першая палова XVII ст.	тып										
	I										
	II										
Другая палова XVII – XVIII ст.	III										
	IV										
	V										

Мал. 61. Тыпалагічная класіфікацыя паліваных зброі заходняга рэгіёна

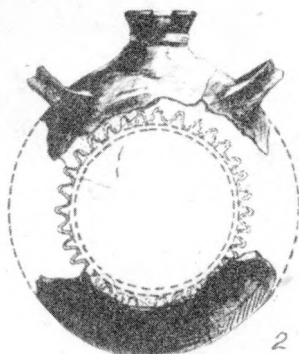
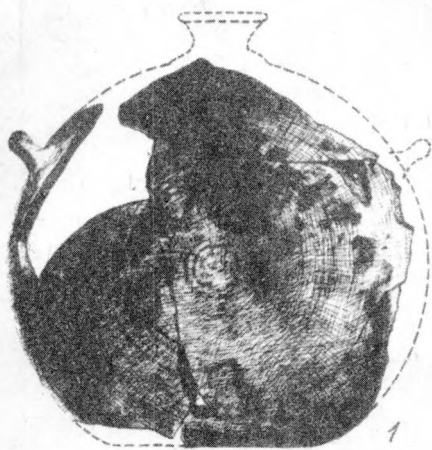
Мал. 62. Фрагменти паліванага посуду XVII ст. Мірскі замак

месца		мэсцiслаў		Магілёў	
ГР	Тып	Паліваныя	Дымленыя	Паліваныя	Дымл.
XVI - XVII стст.	I				
	II				
	III				
XVI - XVIII стст.	IV				
	V				

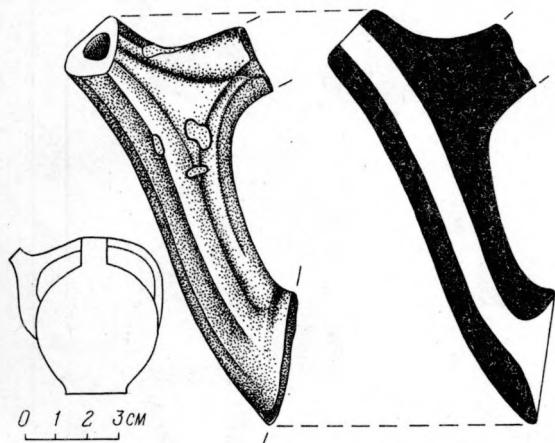
Мал. 63. Тыпалагічная класіфікацыя збаной з усходняга рэгіёна

Мал. 64. Збан XVII—пачатку XVIII ст. з Магілёва

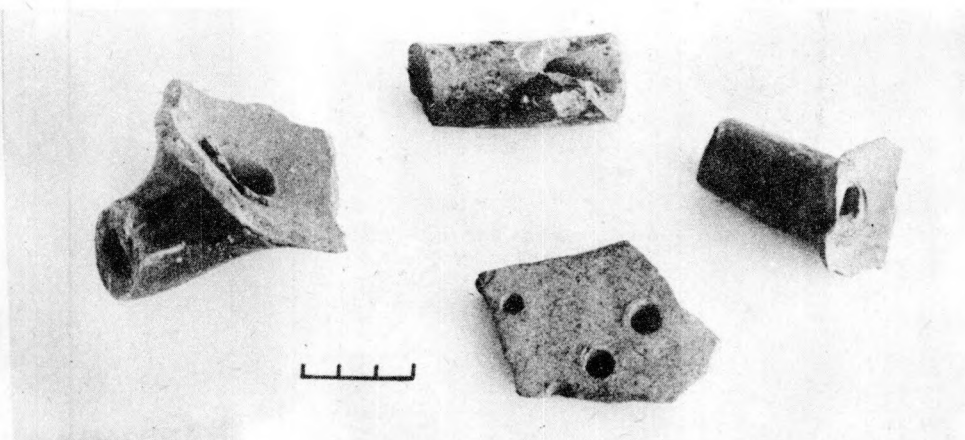

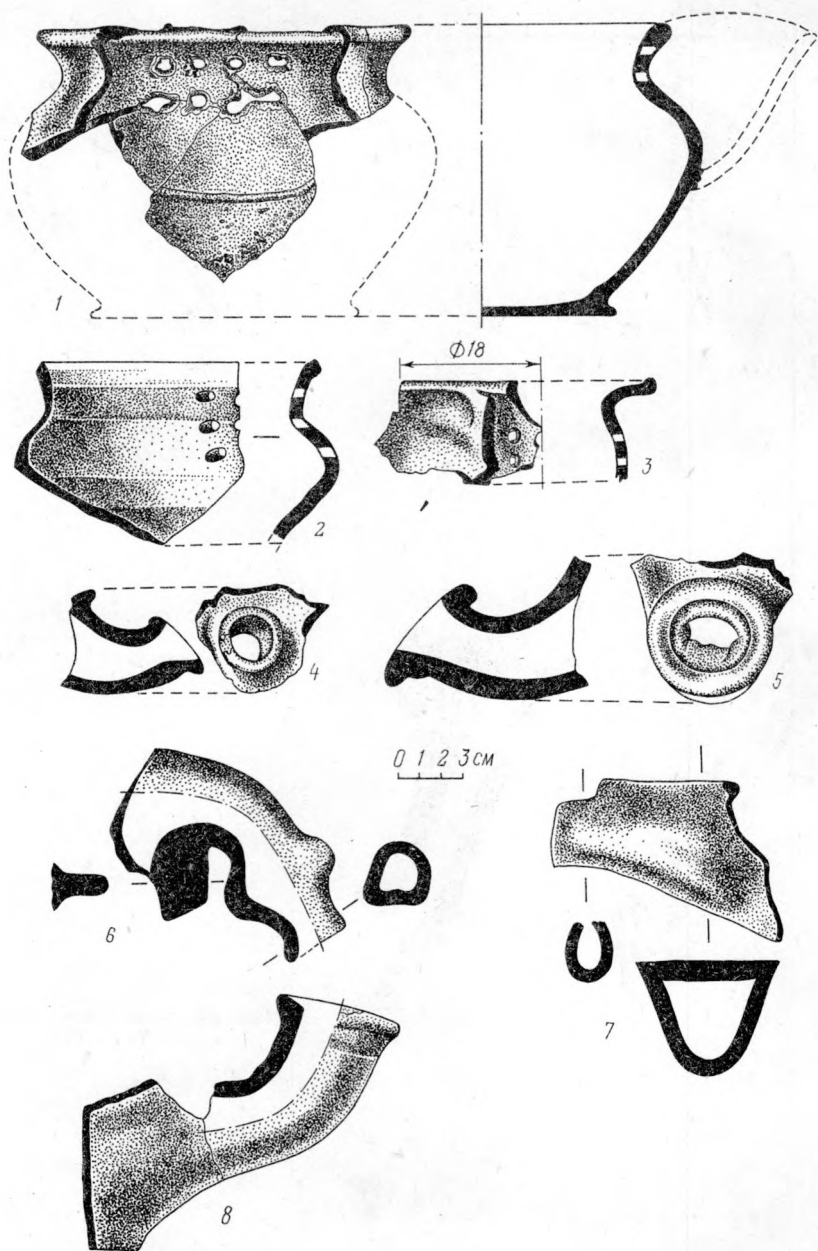
Мал. 65. Тыпы біклаг XVII ст. Крэўскі замак

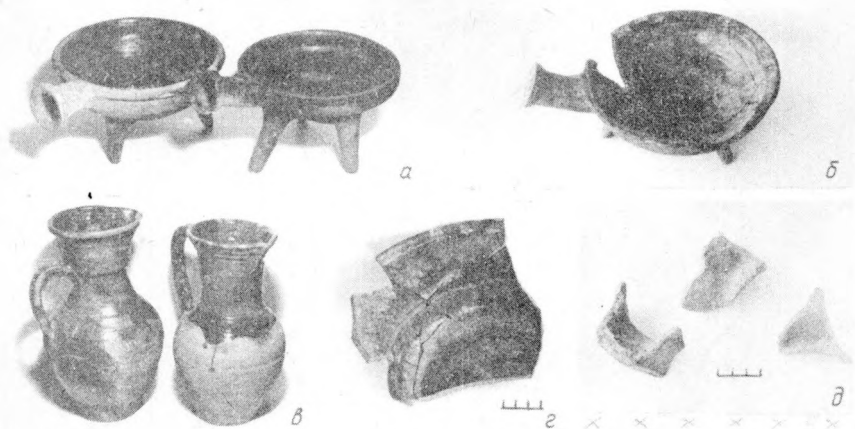
Мал. 66. Нос-зліў і схематычны малюнак тарнага начыння з аналагічным злівам. Віцебск. Блажавешчанская царква (раскопкі А. Трусава)

Мал. 67. Фрагменты начынняў канца XVI—XVII ст.

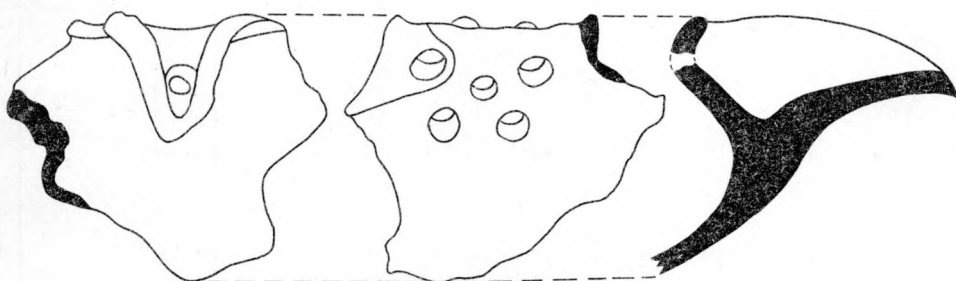

Мал. 68. Паліваны рукамый першай паловы — сярэдзіны XVII ст. (Полацк)
і фрагменты насоў-злівай

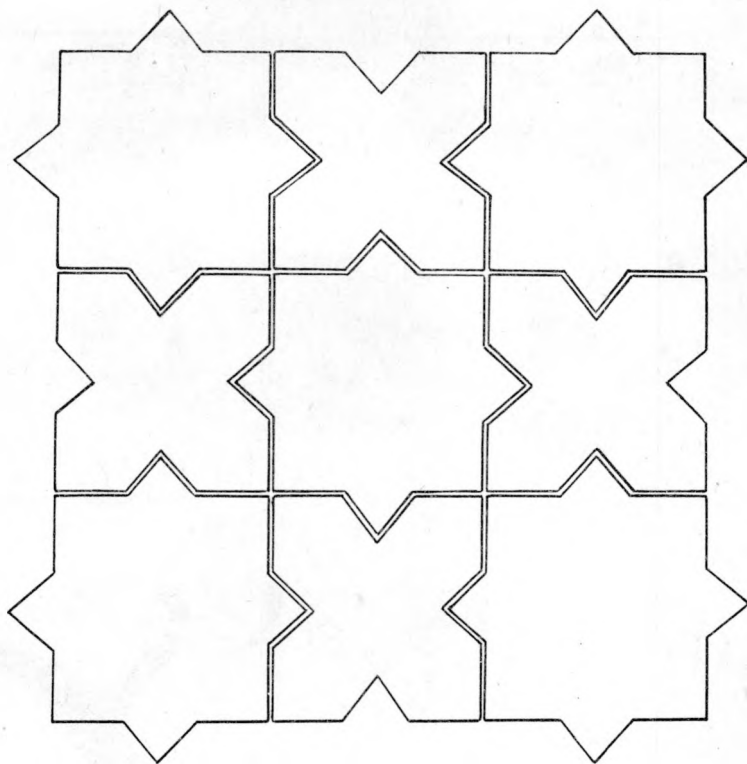
Мал. 69. Паліваны посуд з Мсціслава XVII—XIX стст: а, б — рынкі; в — збаны; г — талерка; д — насы рукамыяў

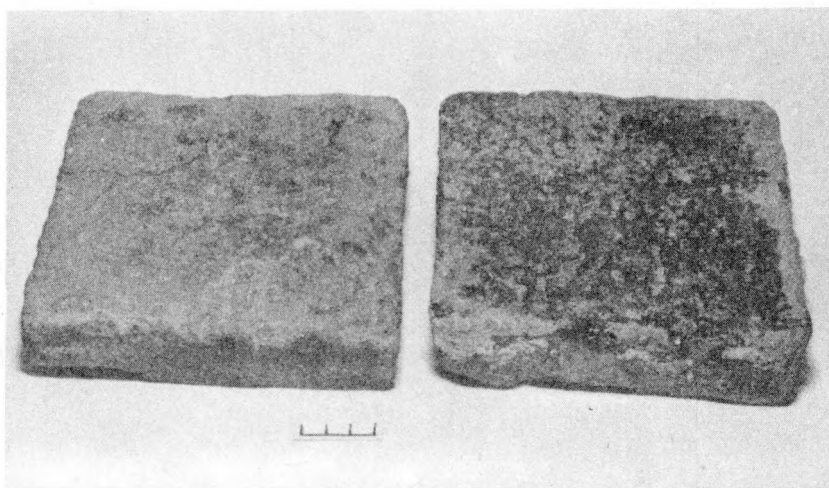
Мал. 70. Фрагмент рукамыя XVII ст. з Магілёва. Мікольская царква (раскопкі А. Трусава, І. Чарняўскага)

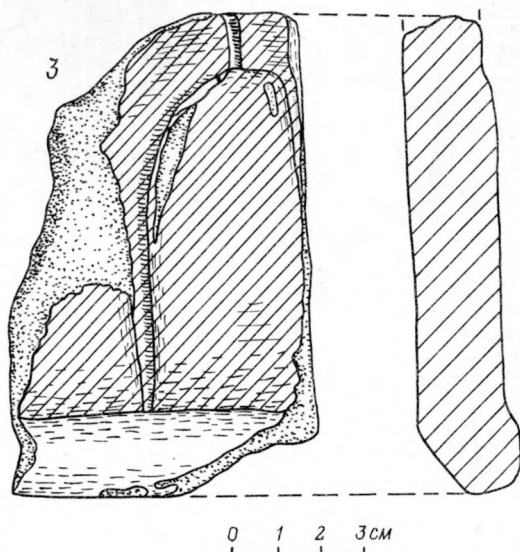
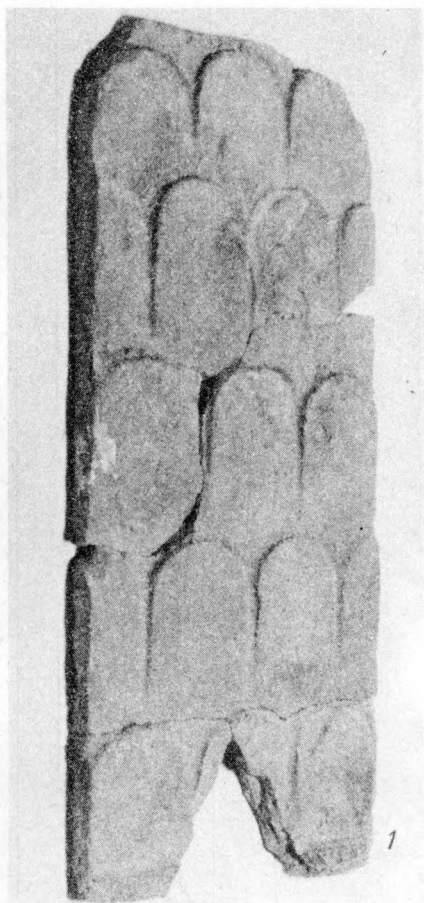
Мал. 71. Плітка падлогі XVI ст. са слядамі зялёнай палівы з Лагойска (раскопкі Г. Штыхава)

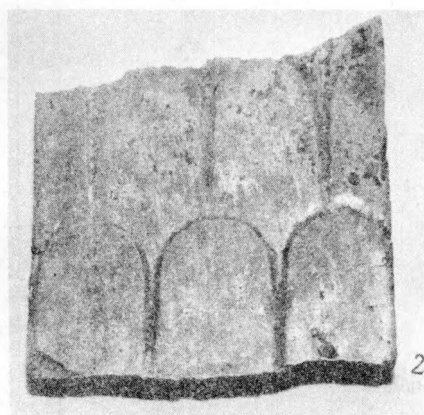
Мал. 72. Фрагмент керамічнай падлогі з Гальшанскага замка.
Рэканструкцыя І. Чарняўскага

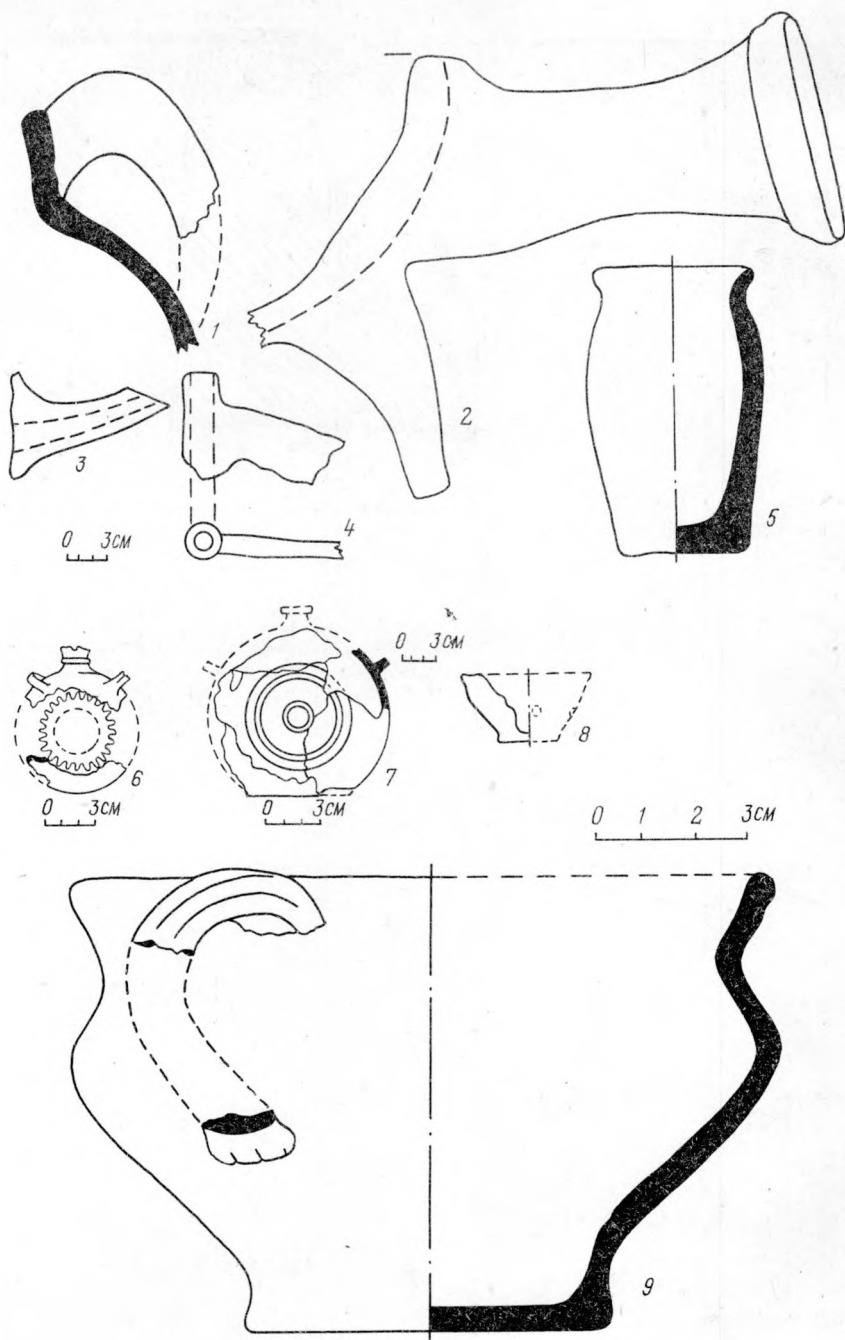

Мал. 73. Паліваныя пліткі падлогі канца XVI ст. Стары замак у Гродне

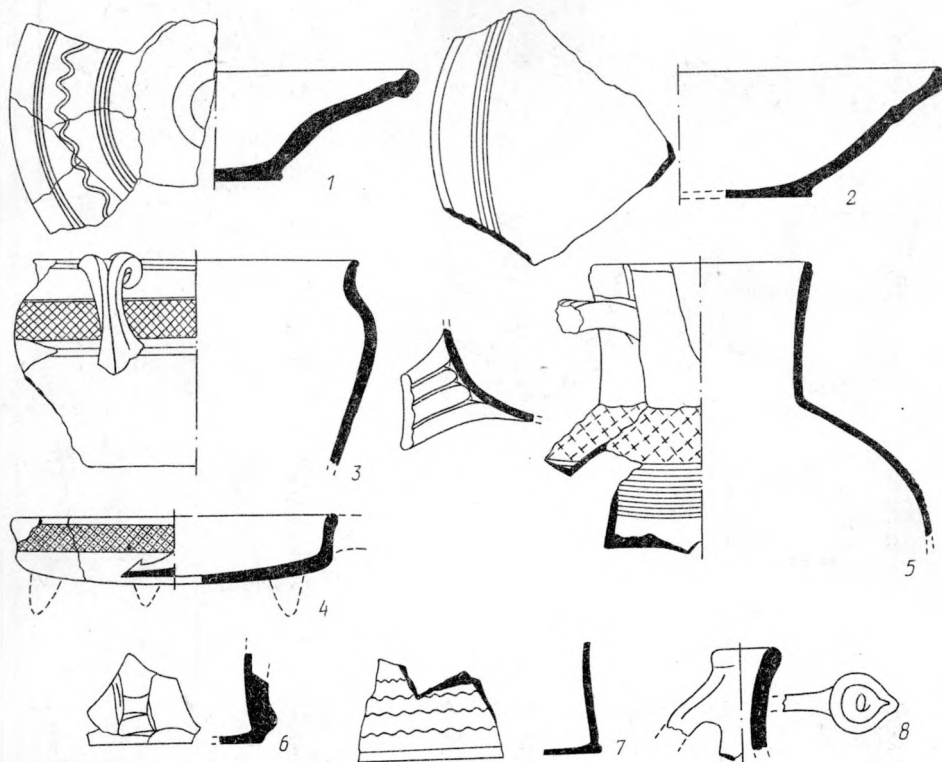

Мал. 74. Паливаная дахоўка XVII ст., аздоб-
леная арнамантам у выглядзе рыбінай лускі.
1 — Магілёў; 2—3 — Мсціслаў

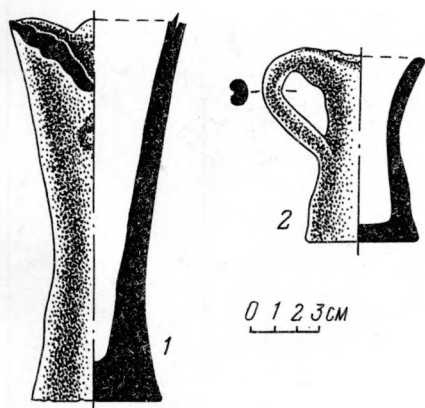

Мал. 75. Фрагменты паліванага посуду XVI — першай паловы XVII ст. з Крэўскага замка: 1, 9 — гаршкі; 2 — рынка; 3, 4 — насы-злівы; 5 — слоік пад парфуму; 6, 7 — біклагі; 8 — друшляк; 1, 2 — белагліняныя; 3—9 — чырвонагліняныя

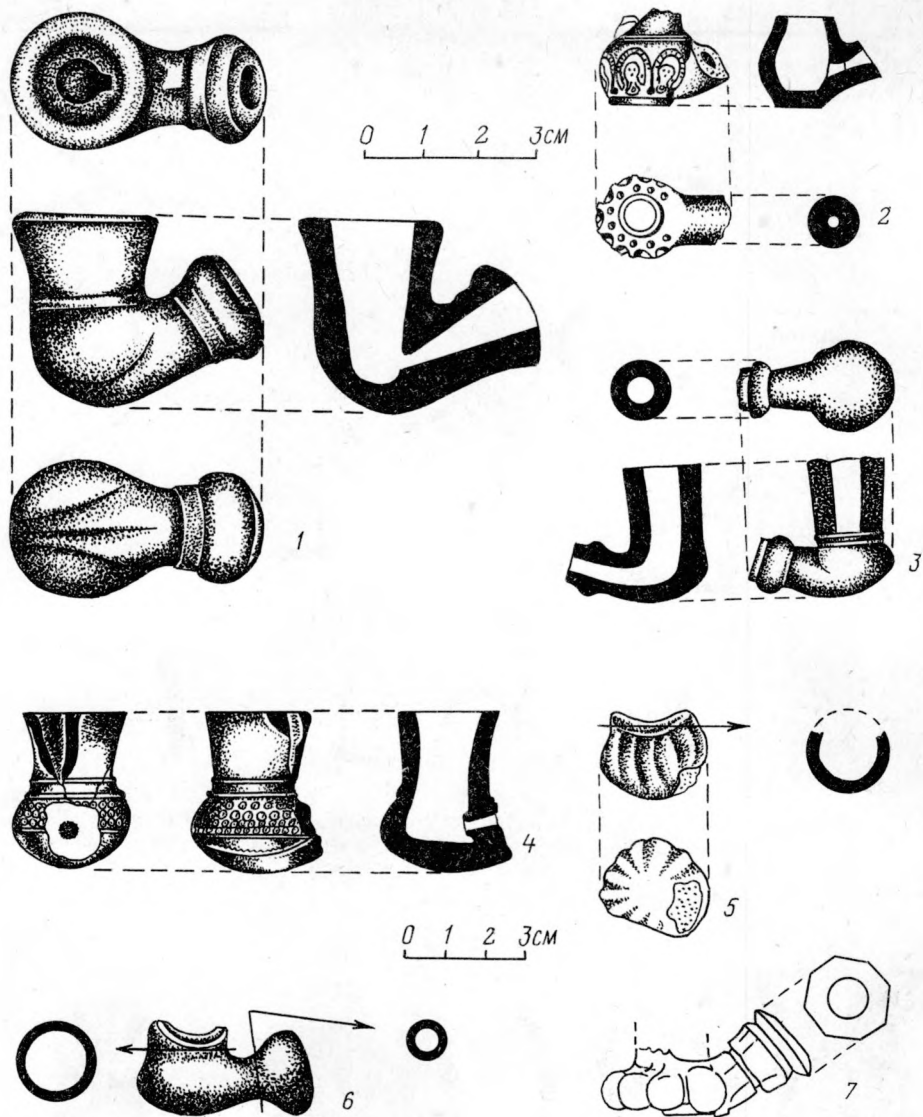
Мал. 76. Фрагменты паліваных вырабай XVI — першай паловы XVII ст. з Лідскага замка: 1, 2 — талеркі; 3 — гаршчок; 4 — рынка; 5 — збан; 6, 7 — донцы куфляў; 8 — горла тарнага начиння

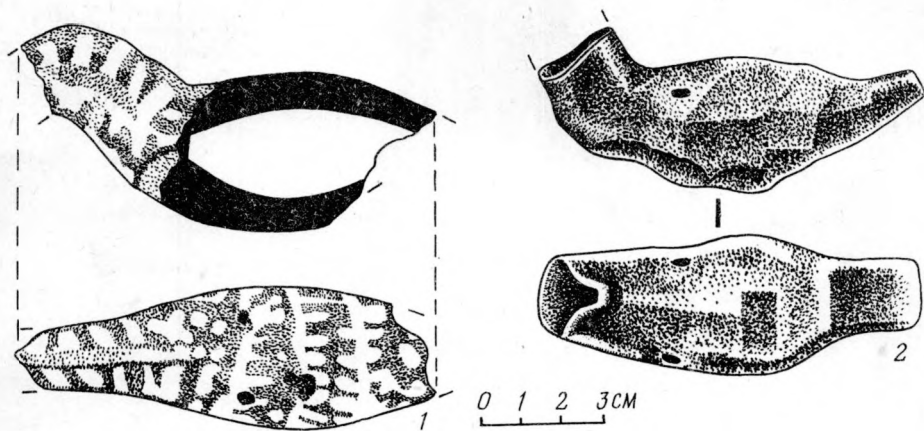
Мал. 77. Фрагменты падсвечнікаў XVII—XVIII стст. Полацк (раскопкі Н. Здановіч)

Мал. 78. Падсвечнікі на дыскападобным паддоне XVII—XVIII стст. Магілёў

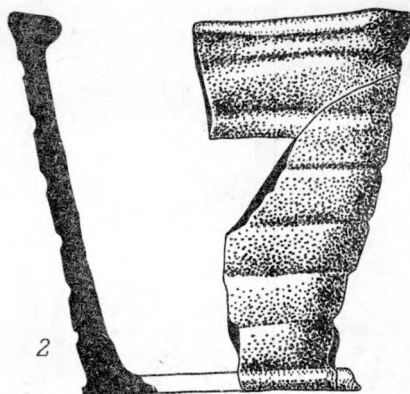
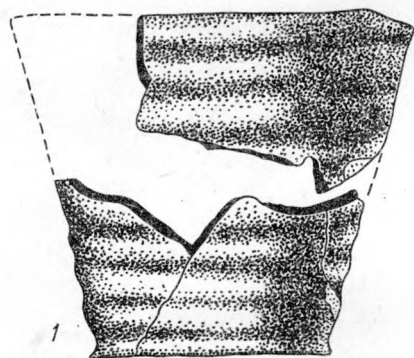
Мал. 79. Лялькі XVII—XVIII стст. 1, 7 — Мсціслаў, 2—4 — Мірскі замак, 5—6 — Полацк

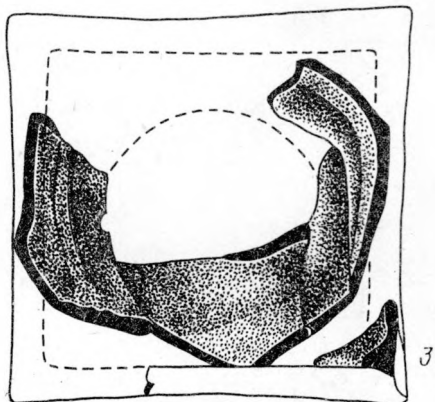
Мал. 80. Цацкі-свістульки канца XVII—XVIII ст. Полацк (раскопкі Н. Здановіч):
1 — з ангобным роспісам; 2 — паліваная

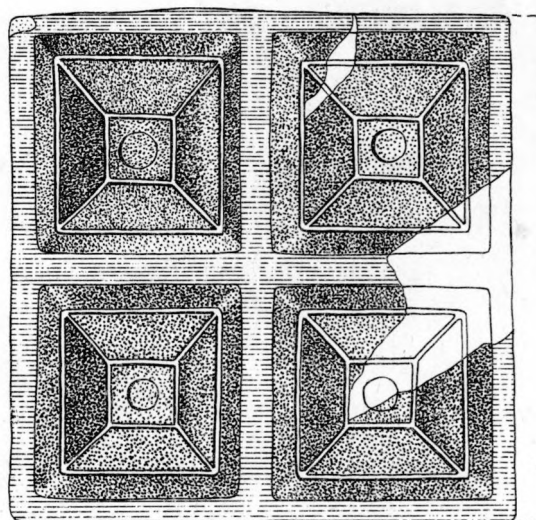
Мал. 81. Гаршковая (міскавая) кафля XVI ст. з зялёнай палівай. Лідскі замак

0 1 2 3 см

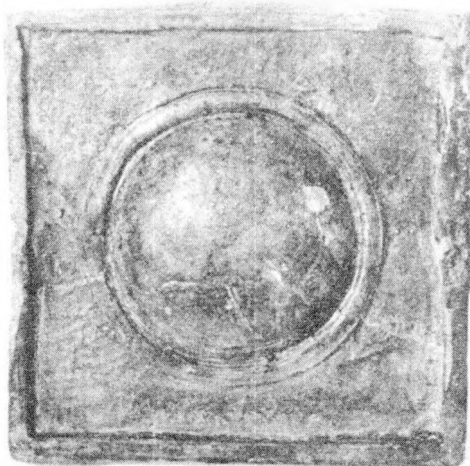

Мал. 82. Гаршковая кафля XVI ст.
Стары замак у Гродне

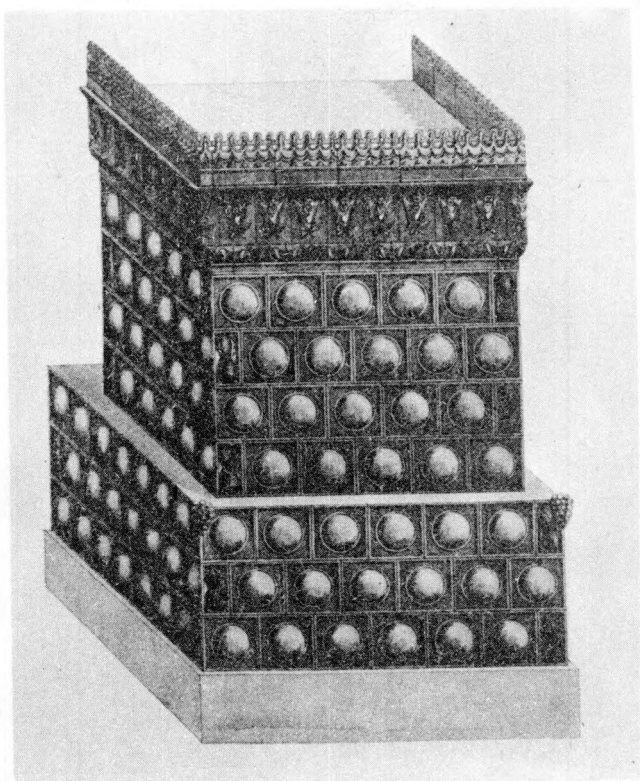

0 1 2 3 см

Мал. 83. Зялёная паліваная кафля канца XVI — пачатку XVII ст.
з выявай квадрата. Стары замак у Гродне

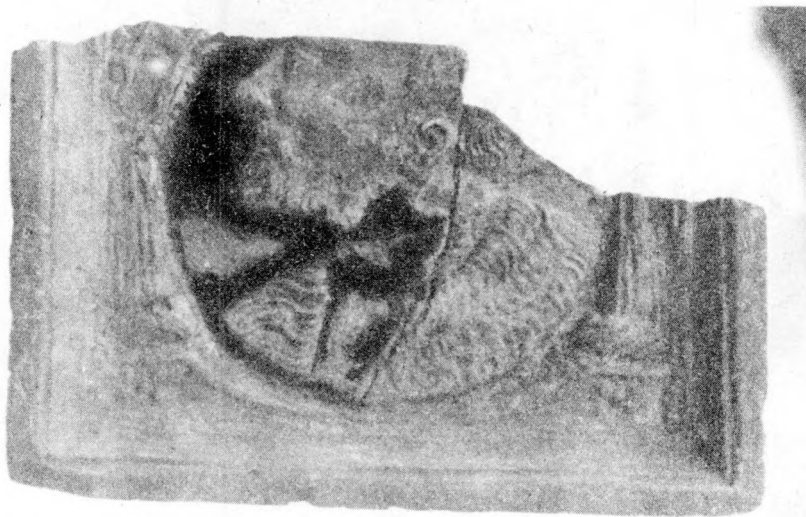
Мал. 84. Паліваная кафля другой паловы XVI ст. з выявай круга.
Лідскі замак

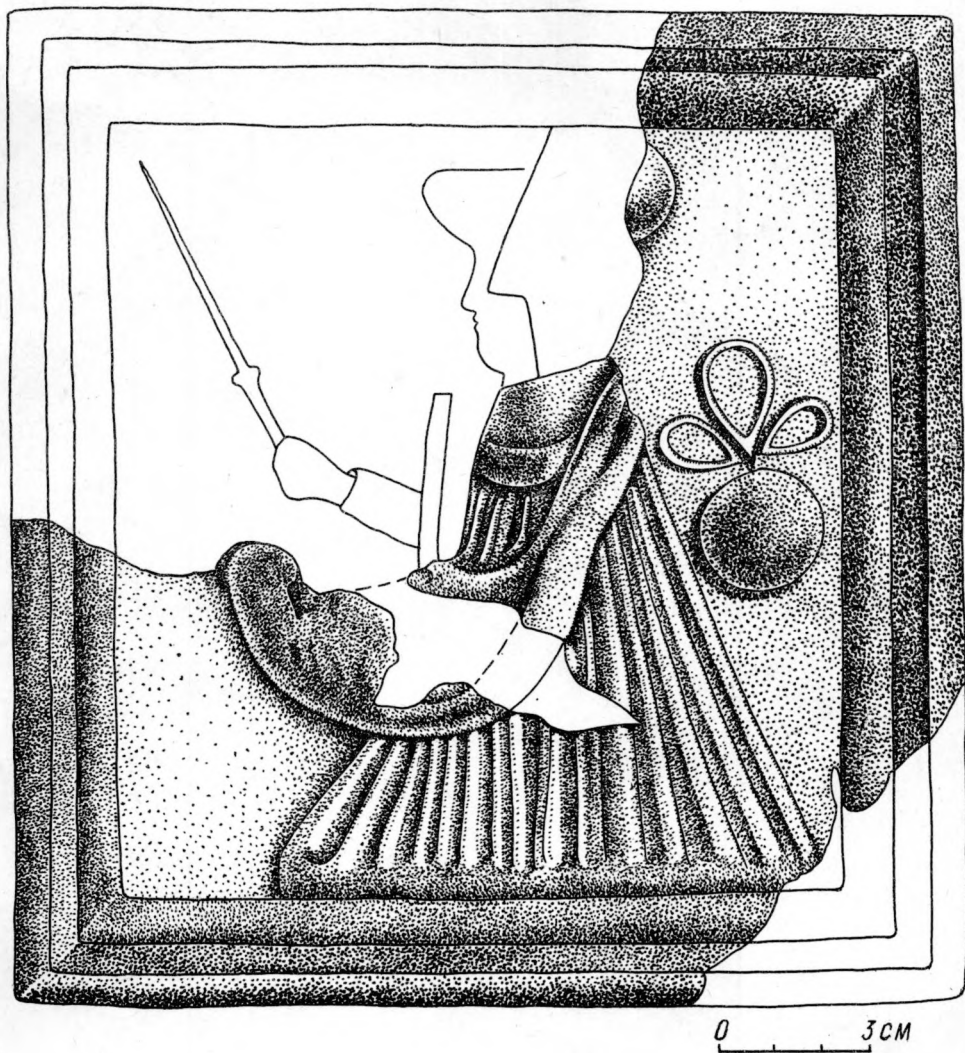
Мал. 85. Рэканструкцыя паліванай печы канца XVI — пачатку XVII ст.
Заслаўскі замак (паводле Ю. Зайца). Мастак Э. Дзмітрыеў

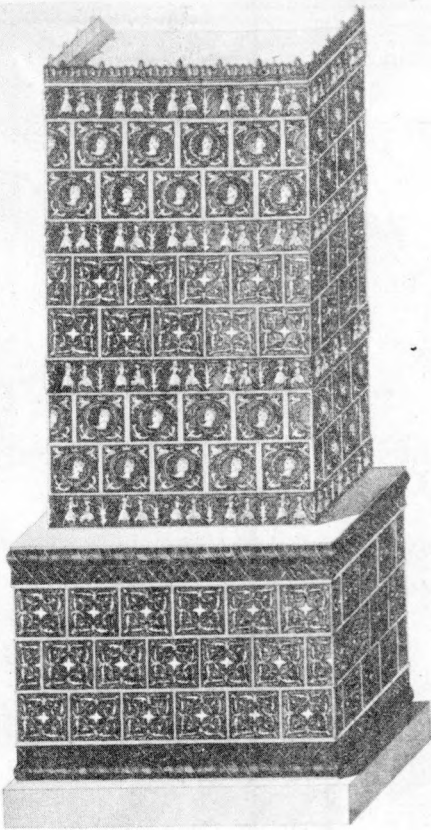
Мал. 86. Портрэтная кафля з Ла-
гойска. XVI ст. (раскопкі
Г. Штыхава)

Мал. 87. Фрагмент паліванай кафлі XVI ст. Маладзечна

Мал. 88. Портретная кафля XVI ст. Стары замак у Гродне

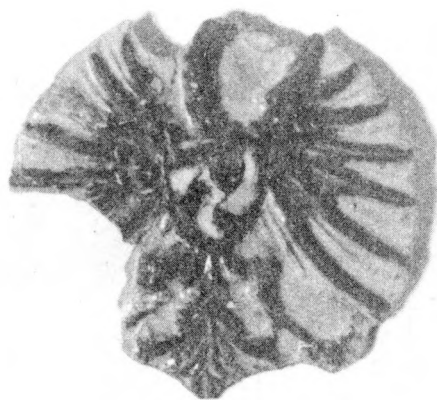
Мал. 89. Рэканструкцыя паліхромнай печы канца XVI ст. Стары замак у Гродне. Мастак Э. Дзмітрыеў (раскопкі А. Трусава)

Мал. 90. Паліхромная сцянная кафля канца XVI ст. Мірскі замак

Мал. 91. Паліхромная гзымсавая кафля канца XVI ст. Мірскі замак

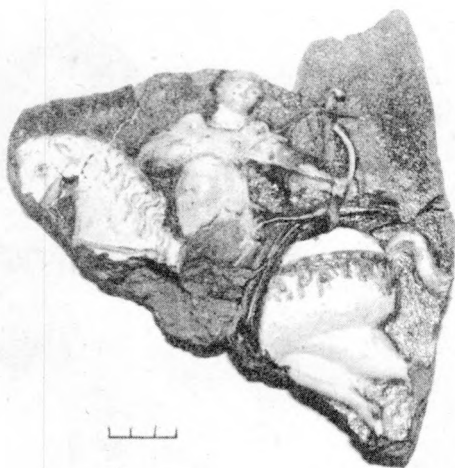

Мал. 92. Паліхромная кафля-дахойка канца XVI ст. Мірскі замак

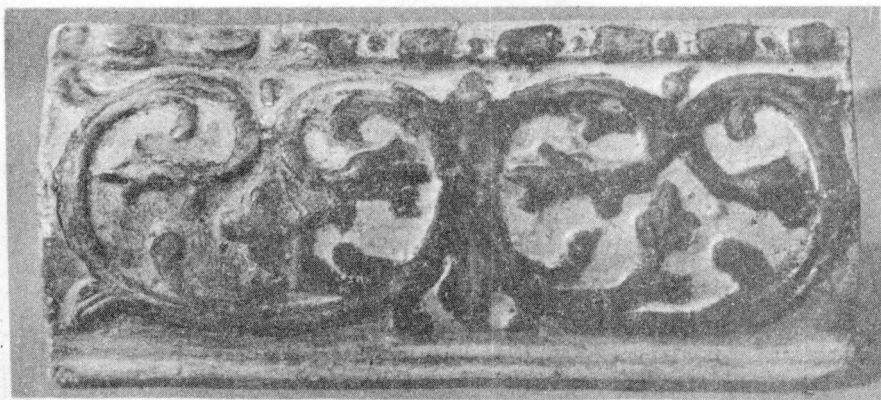
Мал. 93. Паліхромная кафля-медальён XVI ст. Мірскі замак

Мал. 94. Палівана кафля з выявай св. Юрыя (Георгія)
XVII ст. Магілёў. Мікольская царква

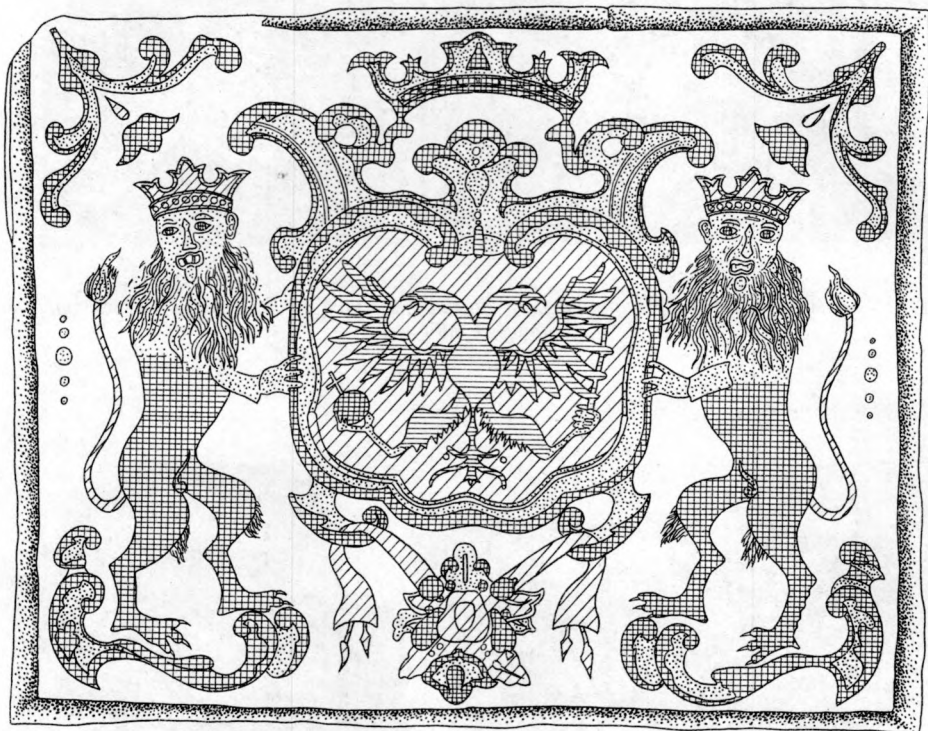
Мал. 95. Фрагмент паліхромнай кафлі XVII ст.
Магілёў (раскопкі І. Сінчука)

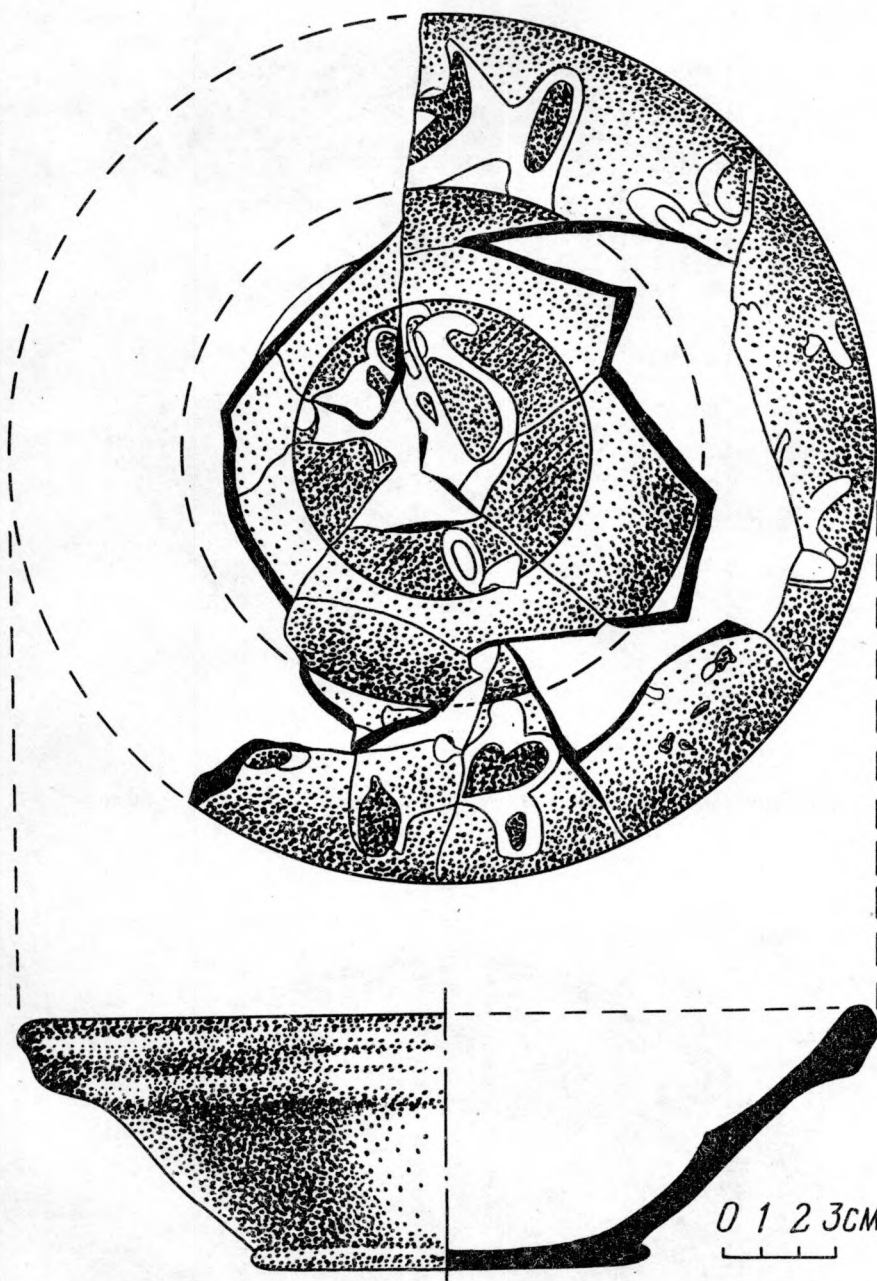
Мал. 96. Гзымсавая паліхромная кафля, другая палова XVII ст. Магілёў (раскопкі на плошчы Свабоды)

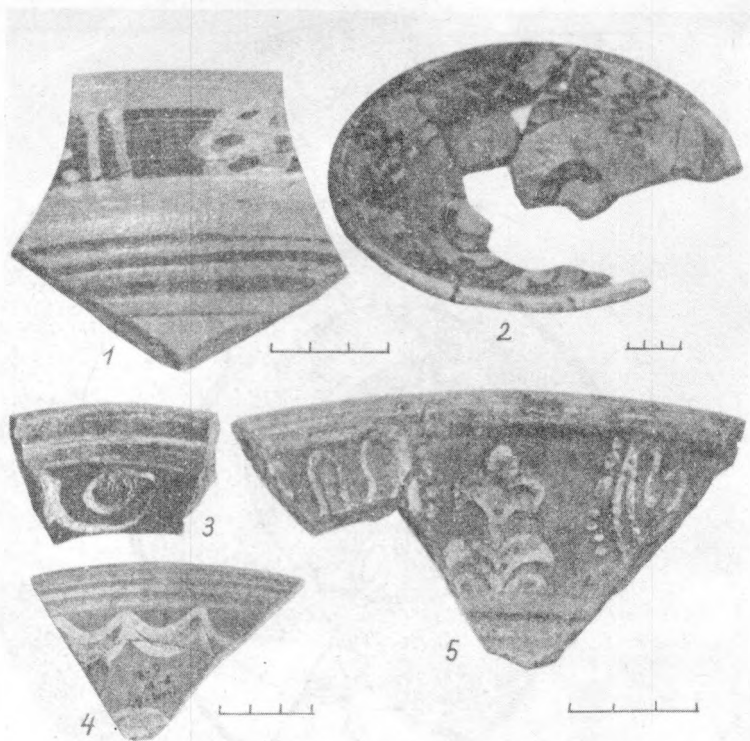
Мал. 97. Фрагменты паліхромнай кафлі другой паловы XVII — першай паловы XVIII ст. Магілёў (раскопкі І. Чарняўскага)

Мал. 98. Паліхромная кафля з геральдычнай выявай другой паловы XVII ст. Магілёў
(раскопкі З. Яцкевіча)

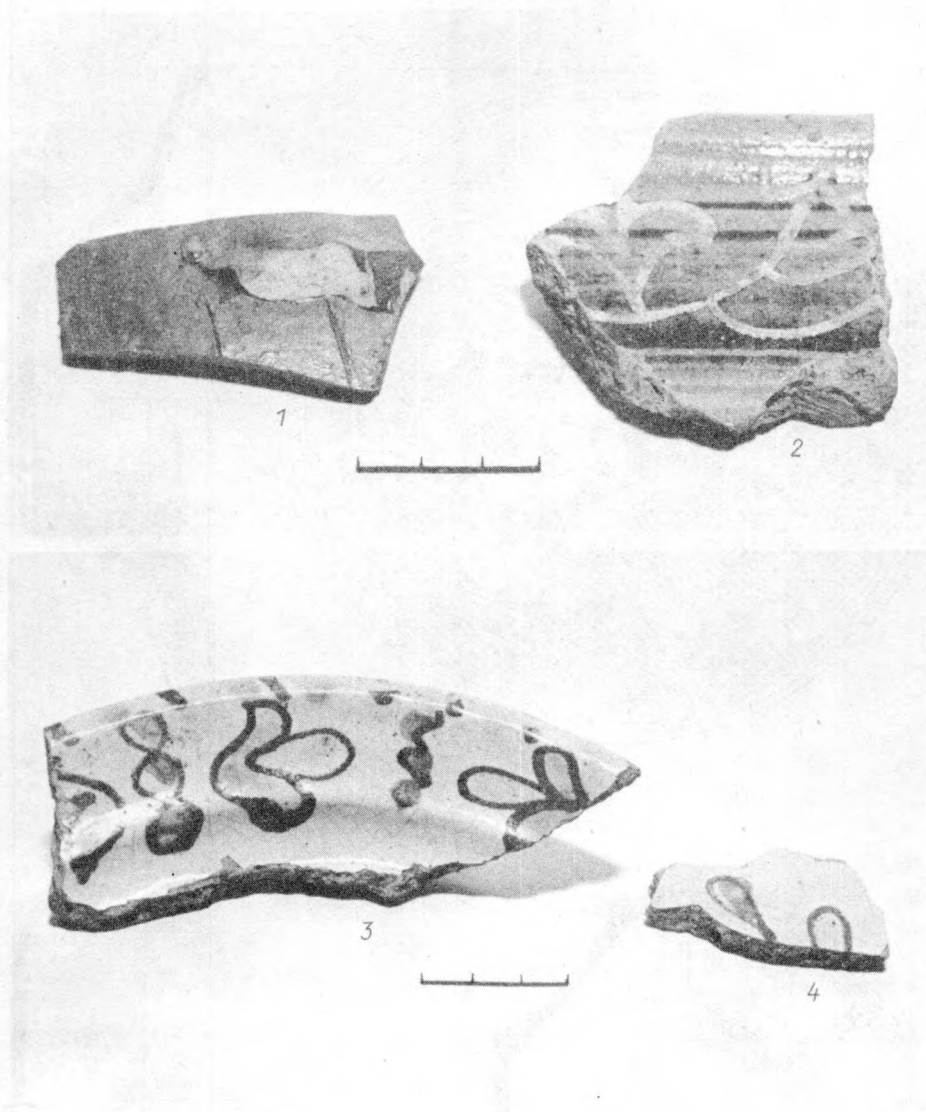
Мал. 99. Талерка з ангобным роспісам першай паловы — сярэдзіны XVII ст. з Гродна.
Базылянскі кляштар

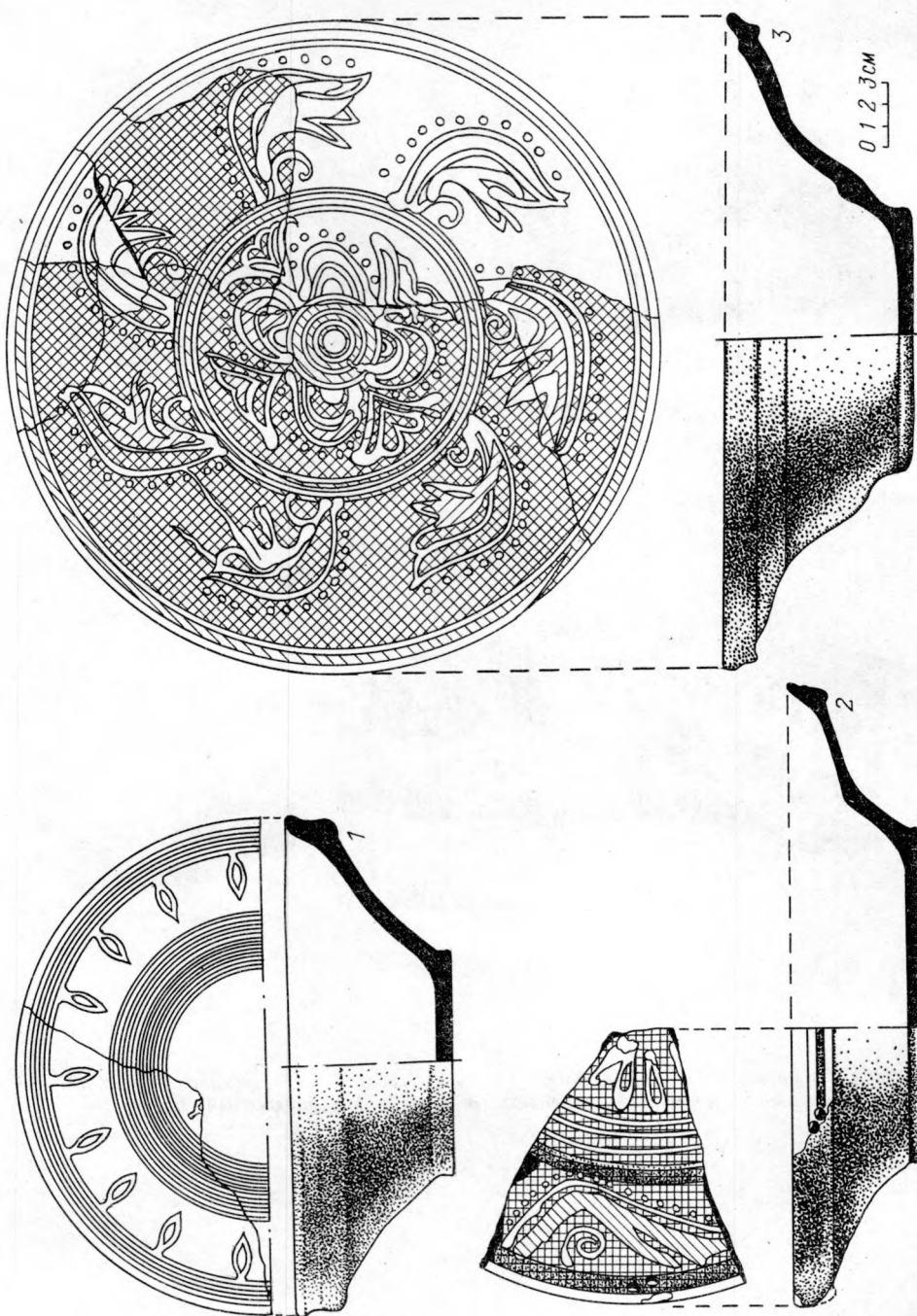
Мал. 100. Расписны посуд XVII ст.: 1, 2 — Мірскі замак; 3—5 — Мсціслаў

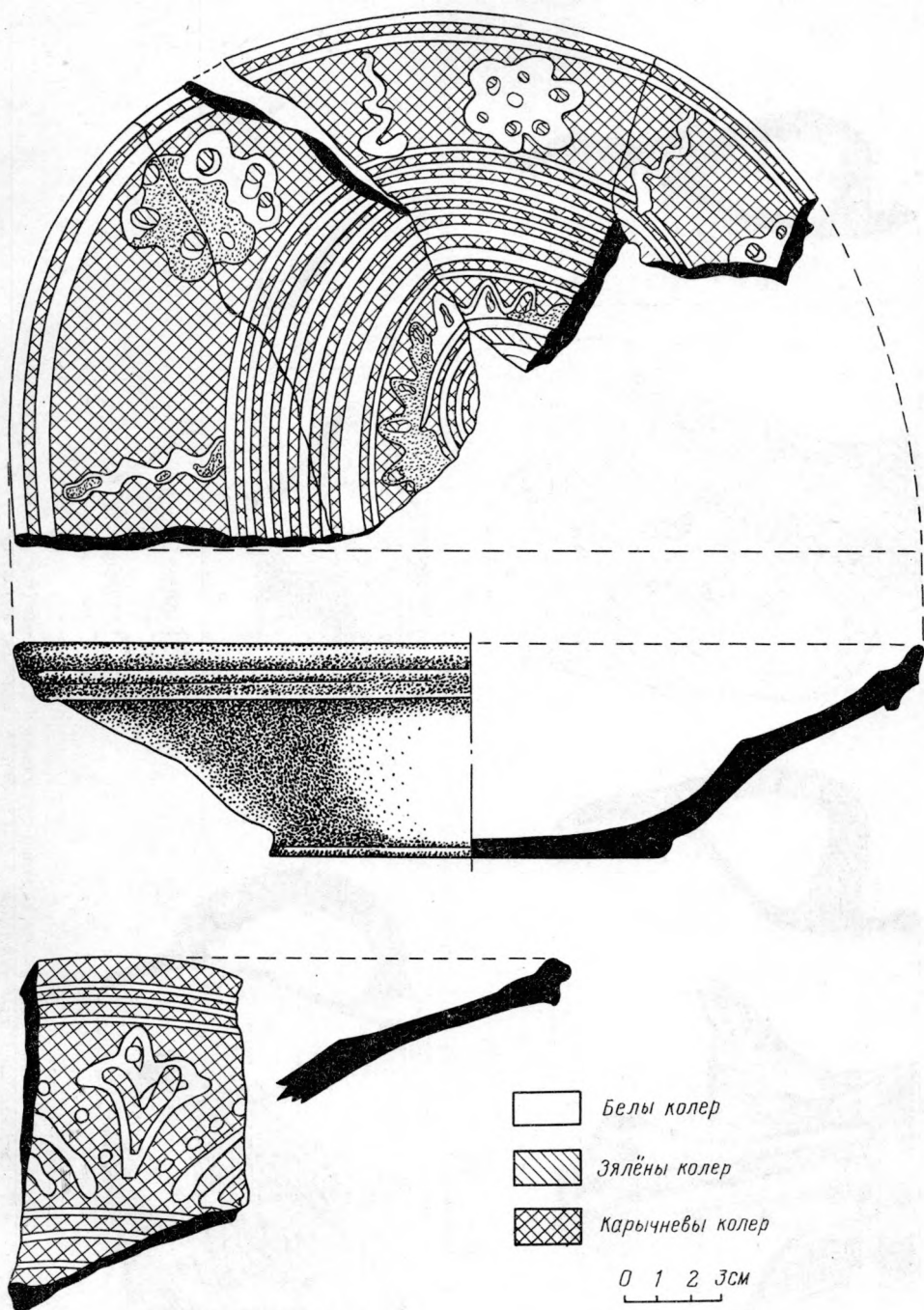
Мал. 101. Талерка з падпаліўным ангобным роспісам першай паловы — сярэдзіны XVII ст. з Магілёва

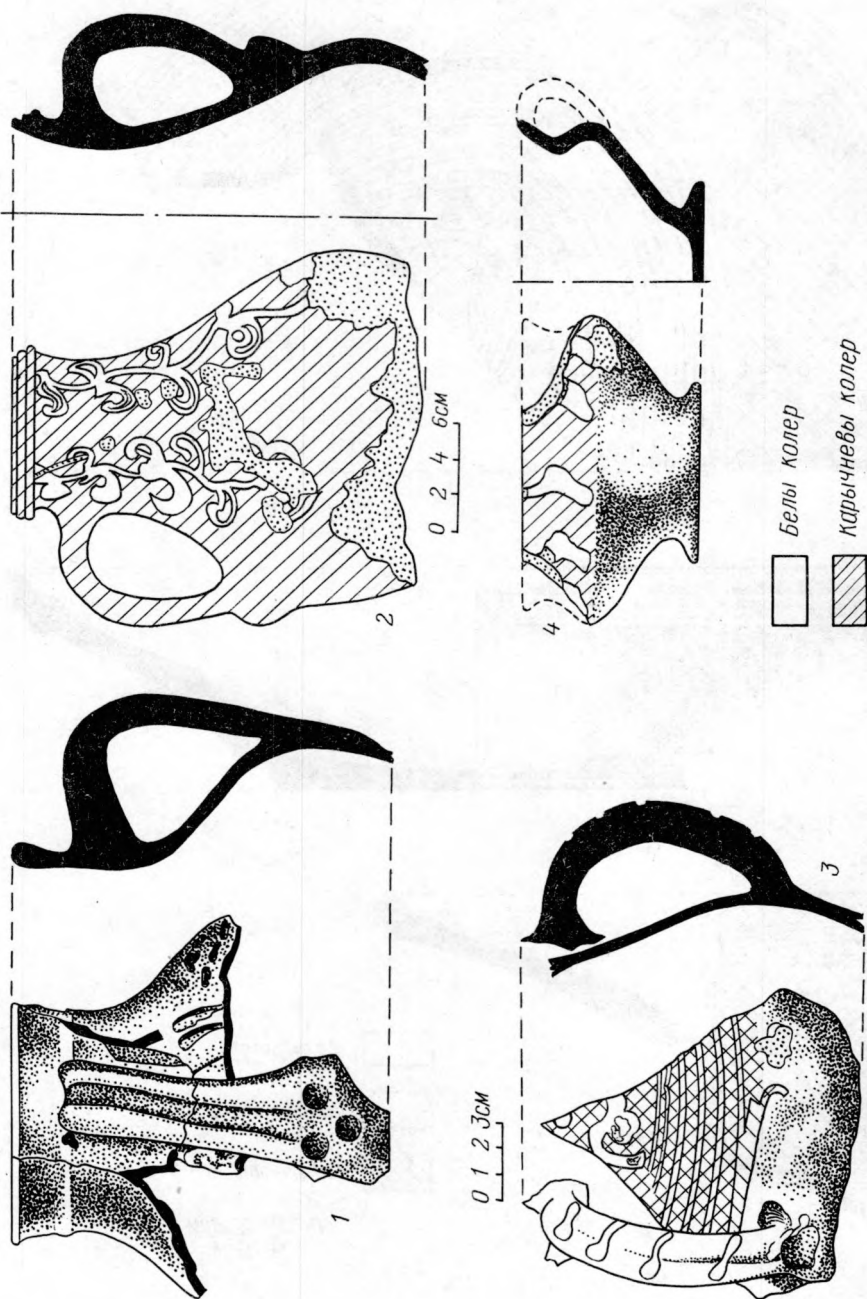
Мал. 102. Паліваны і маёлікавы посуд XVII—XVIII стст. з Мсціслава: 1 — начынне з «каменнай масы»; 2 — распісная талерка; 3, 4 — маёлікавыя талеркі

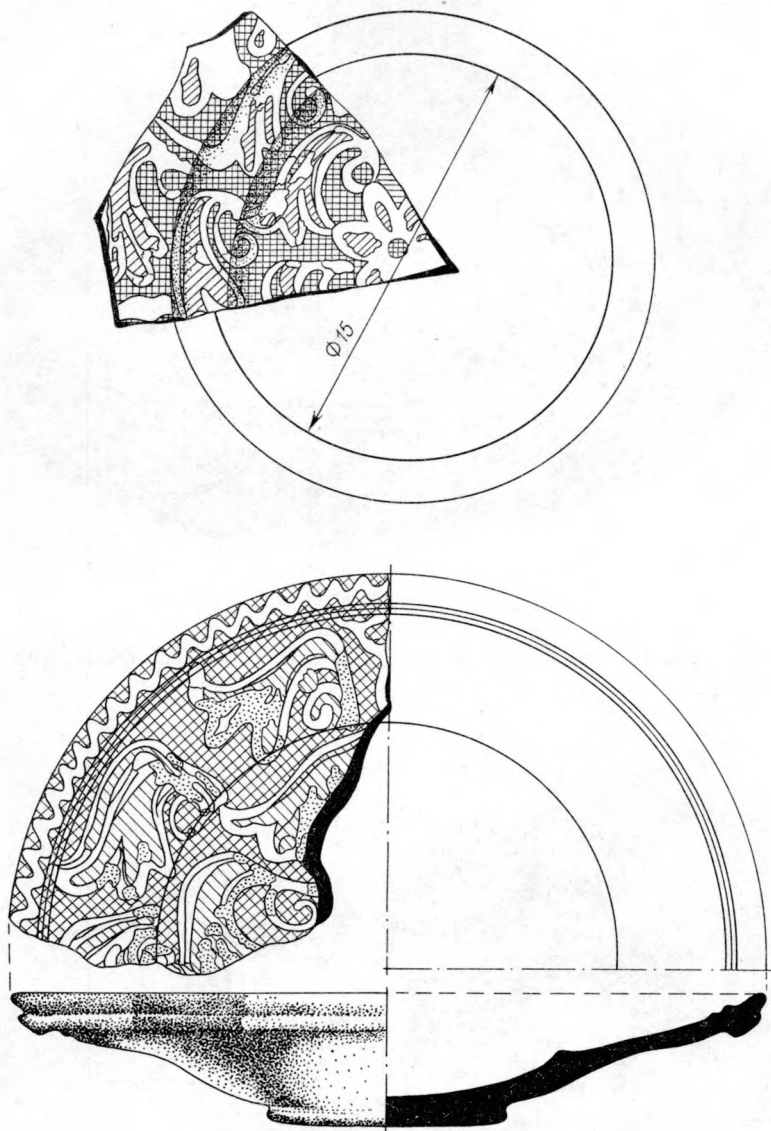
Мал. 103. Талеркі з падналіўным ангобным роспісам канца XVI — першай паловы XVII ст. з Полацка (раскопкі Н. Здановіч)

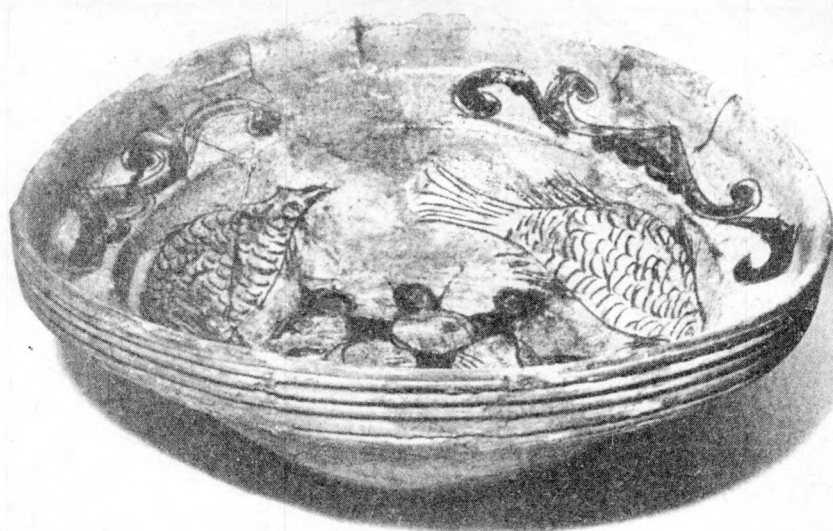
Мал. 104. Расписная тарелка XVII ст. з Полацка

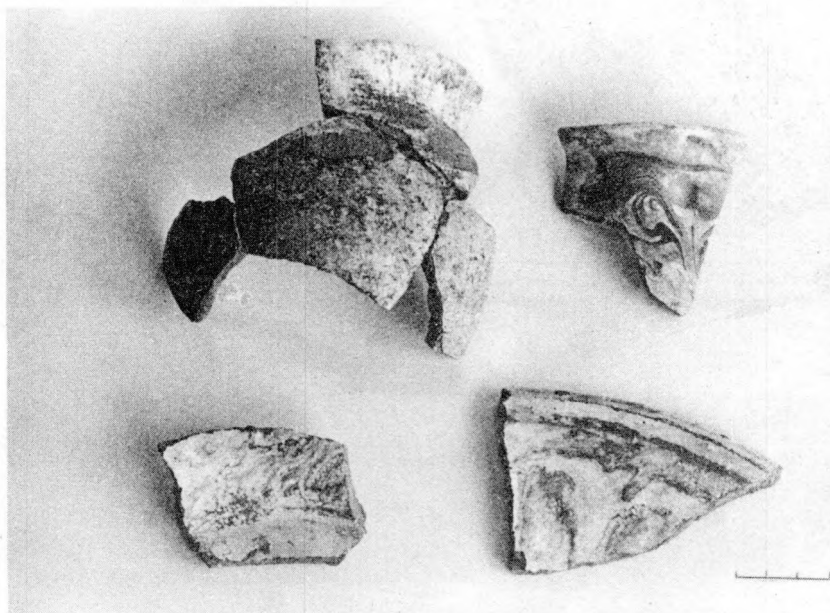
Мал. 105. Фрагменты тарнага і сталовага (начынне для пiтва) посуду XVII ст.
з ангобным роспiсам: 1 — Гродна, базыльянскі кляштар, 2—4 — Полацк

Мал. 106. Расписная тарелка первой половины XVII ст. з Полацка

Мал. 107. Расписная талерка XVII—XVIII стст. з Віцебска (раскопкі Т. Бубенька)

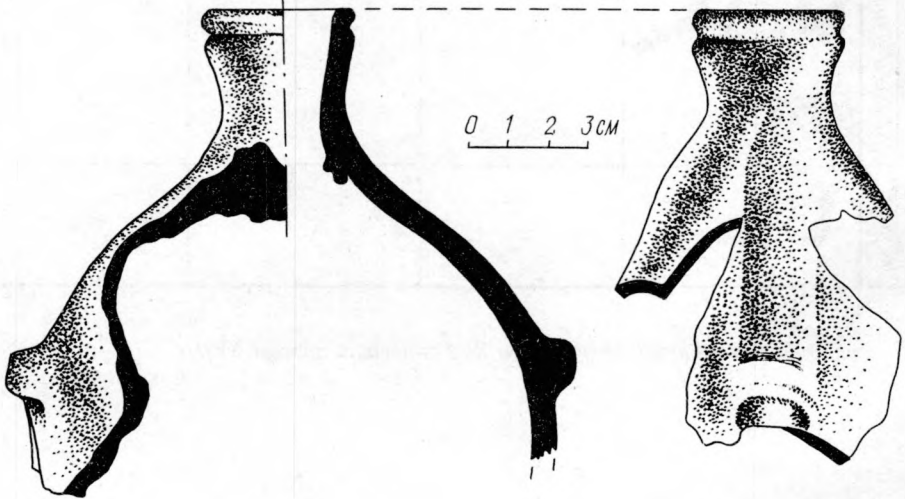
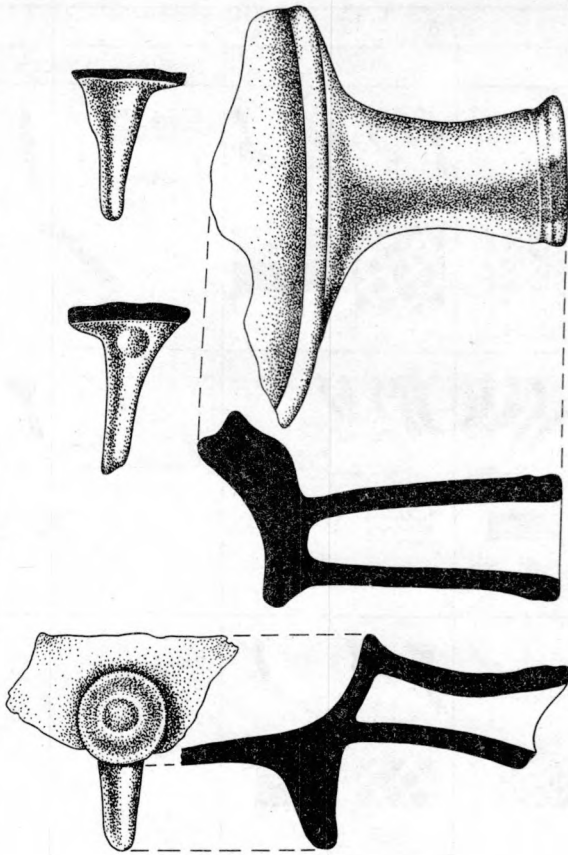

Мал. 108. Посуд з эмаллю канца XVI—XVII ст. з Мірскага замка

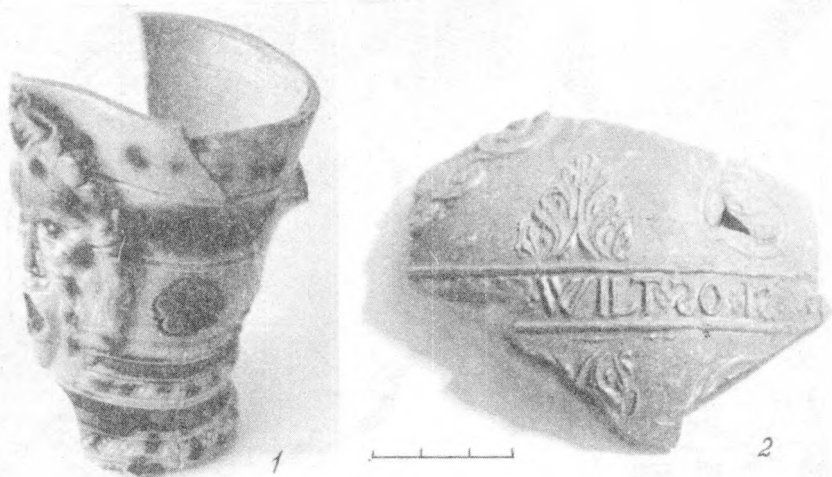
		Від			
		Гаршки	Кубки	Ринки	Іншыя віды посуду
Месця	Лідські замк				
	Міські замк				
	Гродна				
	Галышанскі замк				
	Любчанскі замк				

Мал. 109. Белагліняны посуд канца XVI — першай паловы XVII ст. Заходні рэгіён

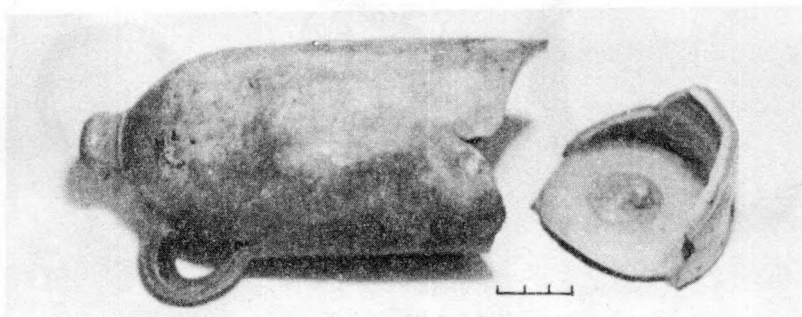
Мал. 110. Фрагменти белагліняных
рынак з Лідскага замка канца
XVI — першай паловы XVII ст.

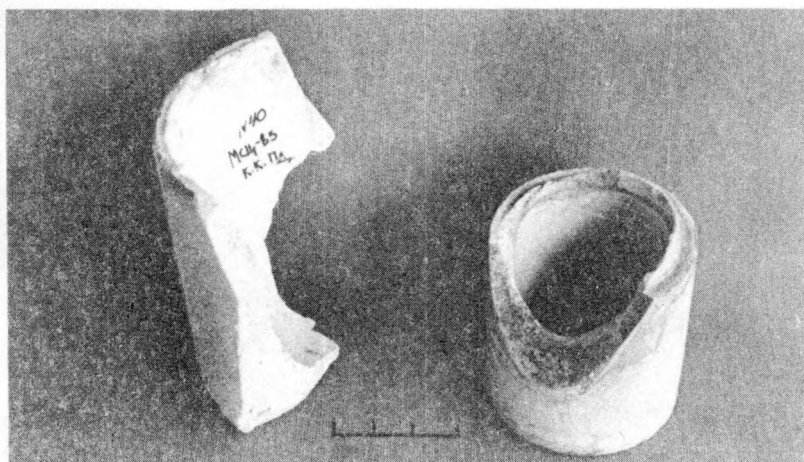
Мал. 111. Фрагмент біклагі XVII ст. Мір (раскопкі А. Крайцэвіча)

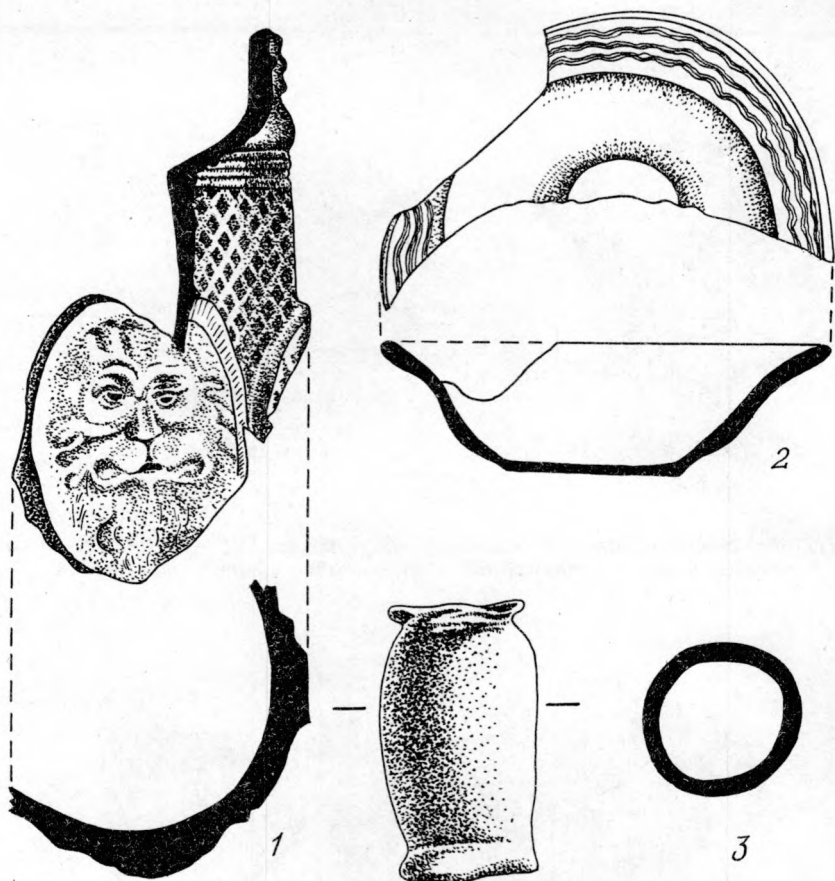
Мал. 112. Фрагменты начиння з «каменнай масы» канца XVI — XVII ст. з раскопак у Мірскім замку: а — паліхромны збан; б — збан з карычневай палівай

Мал. 113. Бутэлка з «каменнай масы» канца XVIII—XIX ст. з раскопак Магілёва

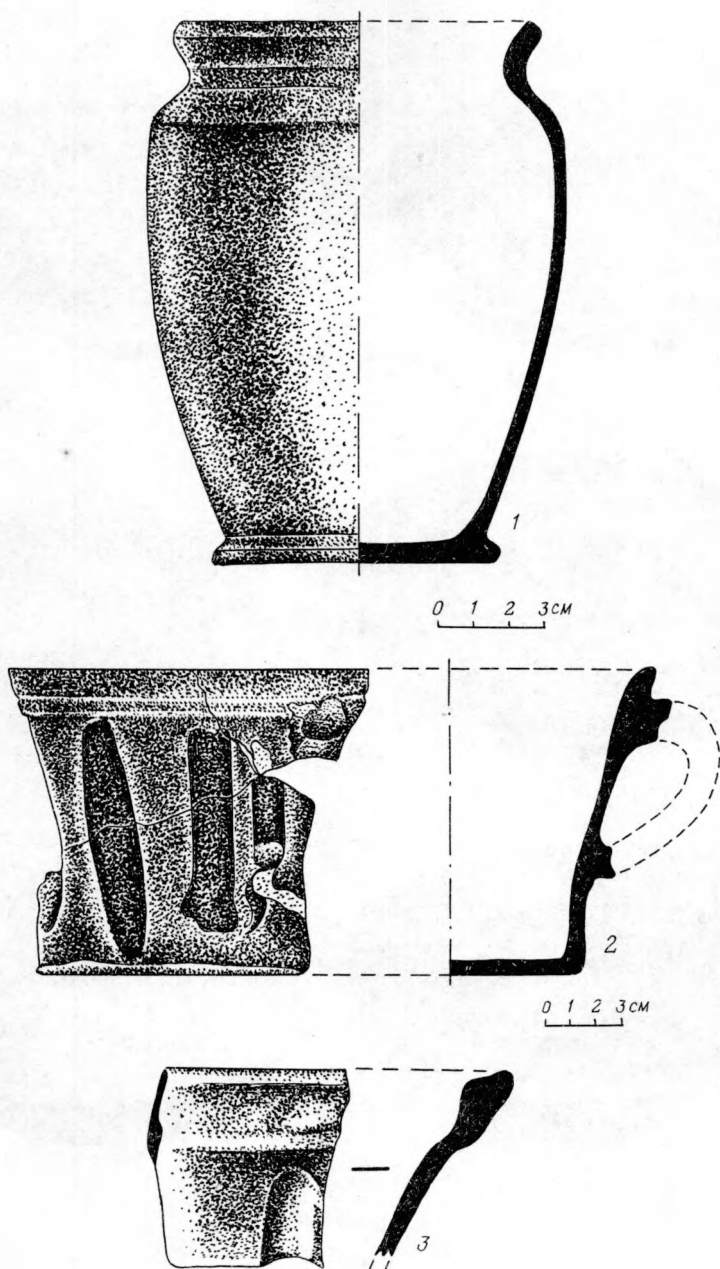
Мал. 114. Фрагменты памадных слоікаў другой паловы XVIII ст. Мсціслаў

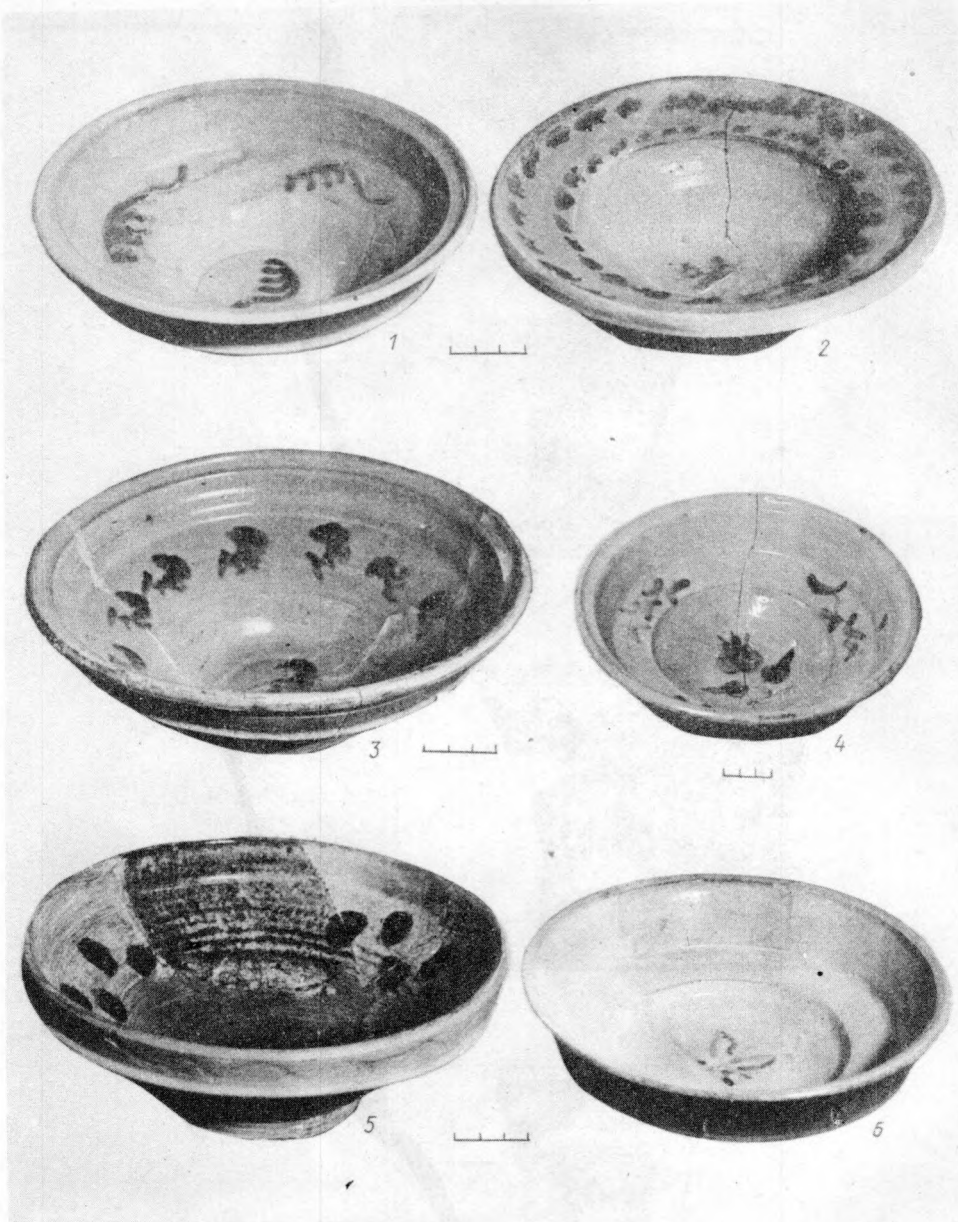
Мал. 115. Фрагменти паліванай керамікі XVI — першай паловы XVII ст. Лідскі замак: 1 —
начынне з «каменнай масы»; 2 — талерка; 3 — слоік пад парфуму

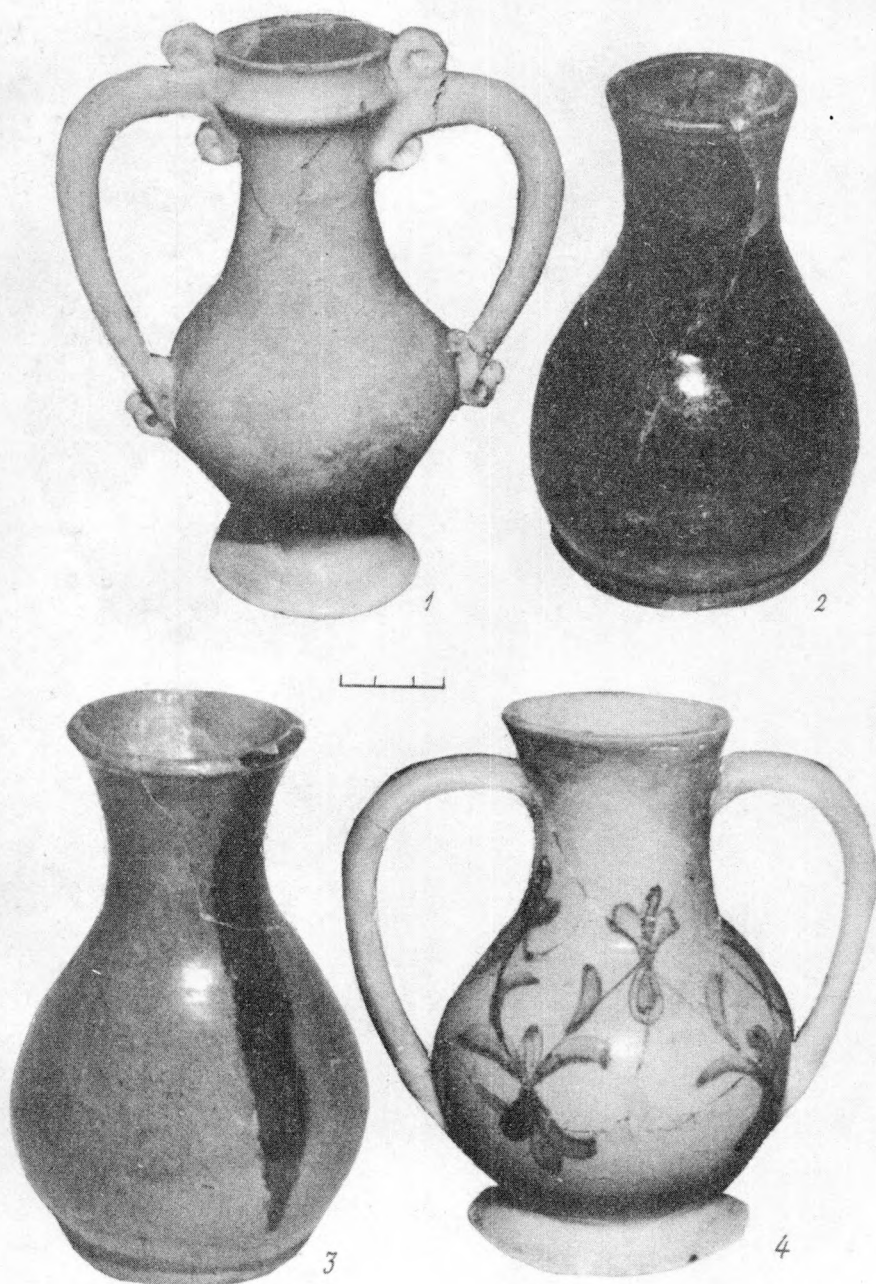
Мал. 116. Маёлікавы кубак канца
XVIII ст. Слонім (раскопкі Н. Здано-
віч і А. Крайцэвіча)

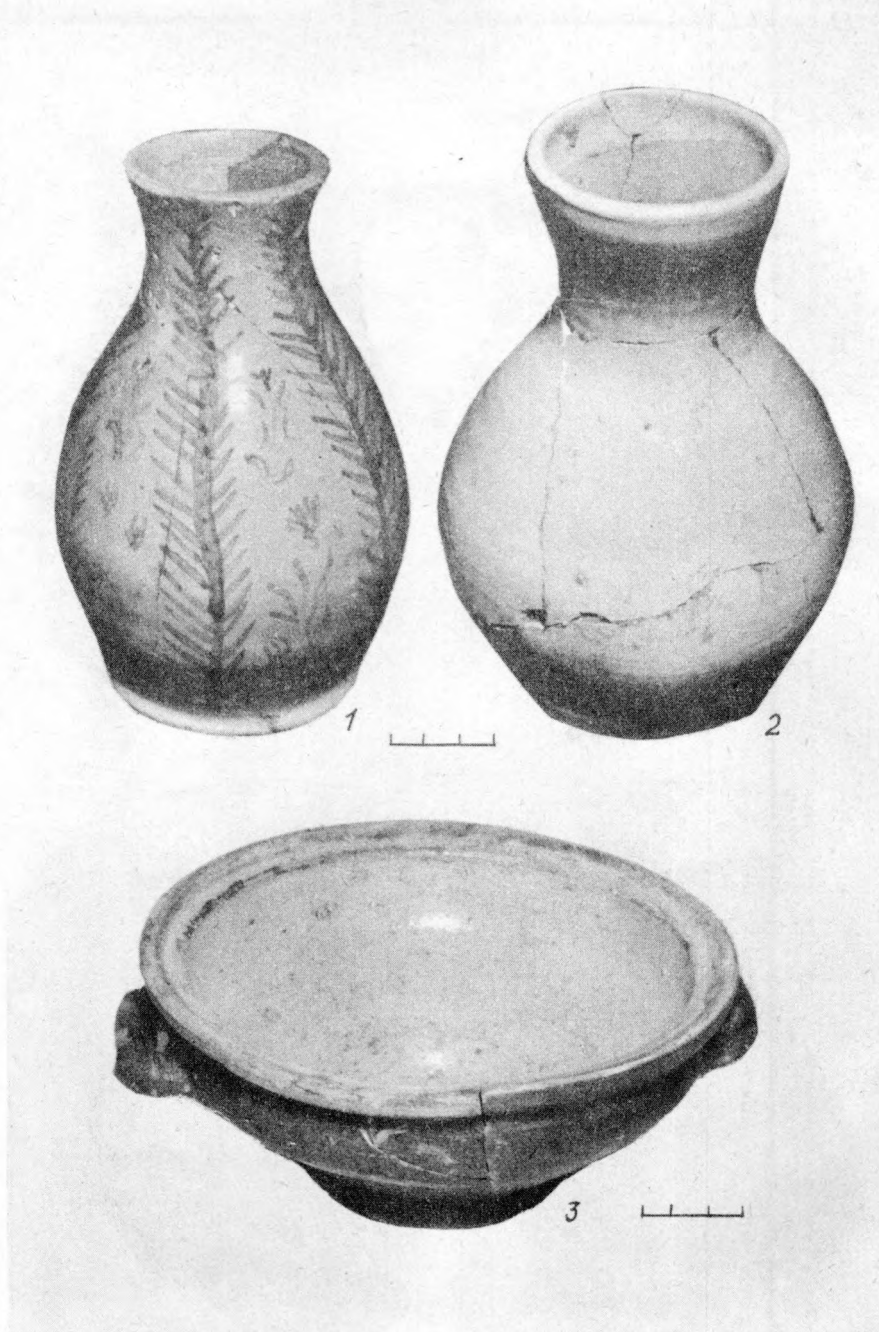
Мал. 117. Керамічныя вырабы XVII—XIX стст. Полацк. 1 — слоік; 2, 3 — бабачніцы; 1, 3 — паліваныя; 2 — тэракотавы

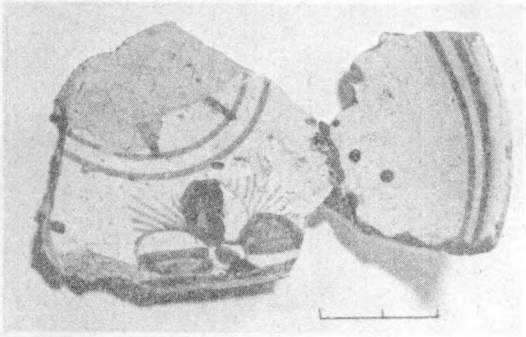
Мал. 118. Міски з роспісам на емалі другой паловы XVIII ст. са Слоніма (раскопкі Н. Здановіч і А. Крайцэвіча)

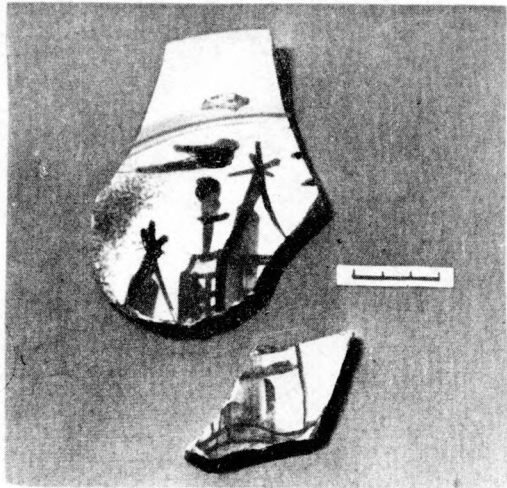
Мал. 119. Маёлікавыя кветнічкі з раскопак былога кляштара брыгітак у Гродне. XVIII ст.
(раскопкі Г. Сагановіча)

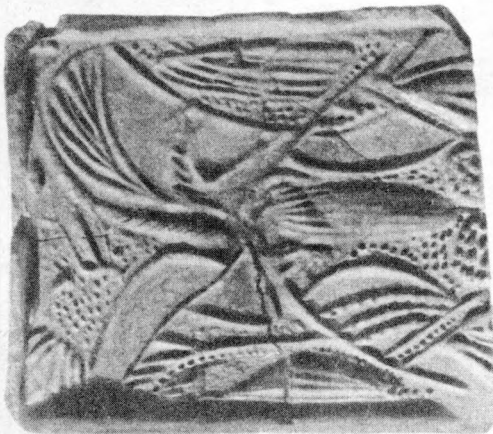
Мал. 120. Маёлікавыя вырабы XVIII ст. з Гродна

Мал. 121. Фаянсовая талерка XVIII ст. Мірскі замак

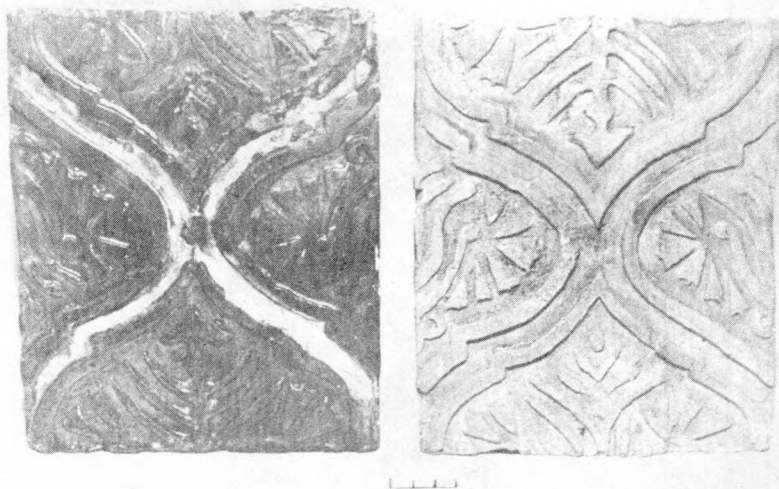
Мал. 122. Фаянсовая талерка XVIII ст. з Мірскага замка

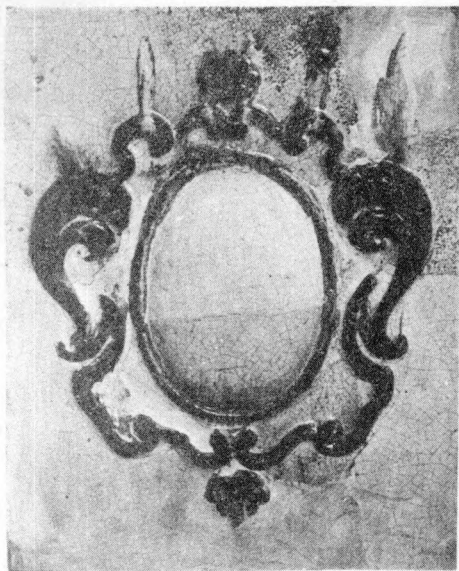
Мал. 123. Зялёная паліваная кафля XVI ст. Лідскі замак

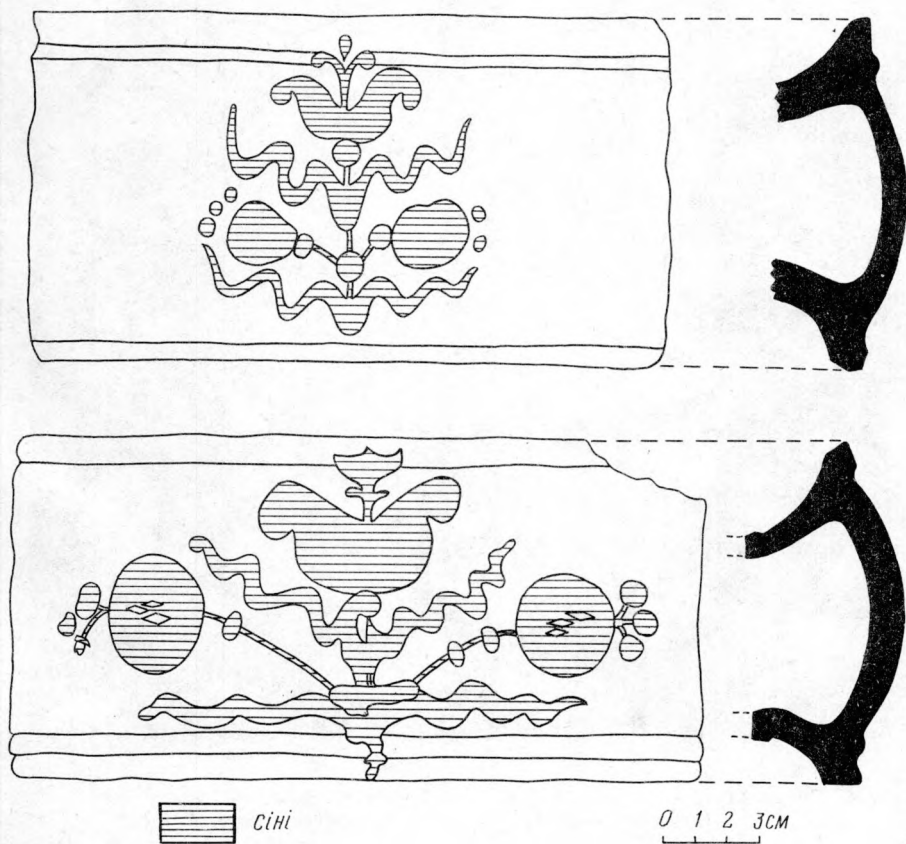
Мал. 124. Зялёныя паліваныя «дывановыя» кафлі першай паловы XVII ст. Магілёў
(раскопкі І. Чарняўскага. 1984 г.)

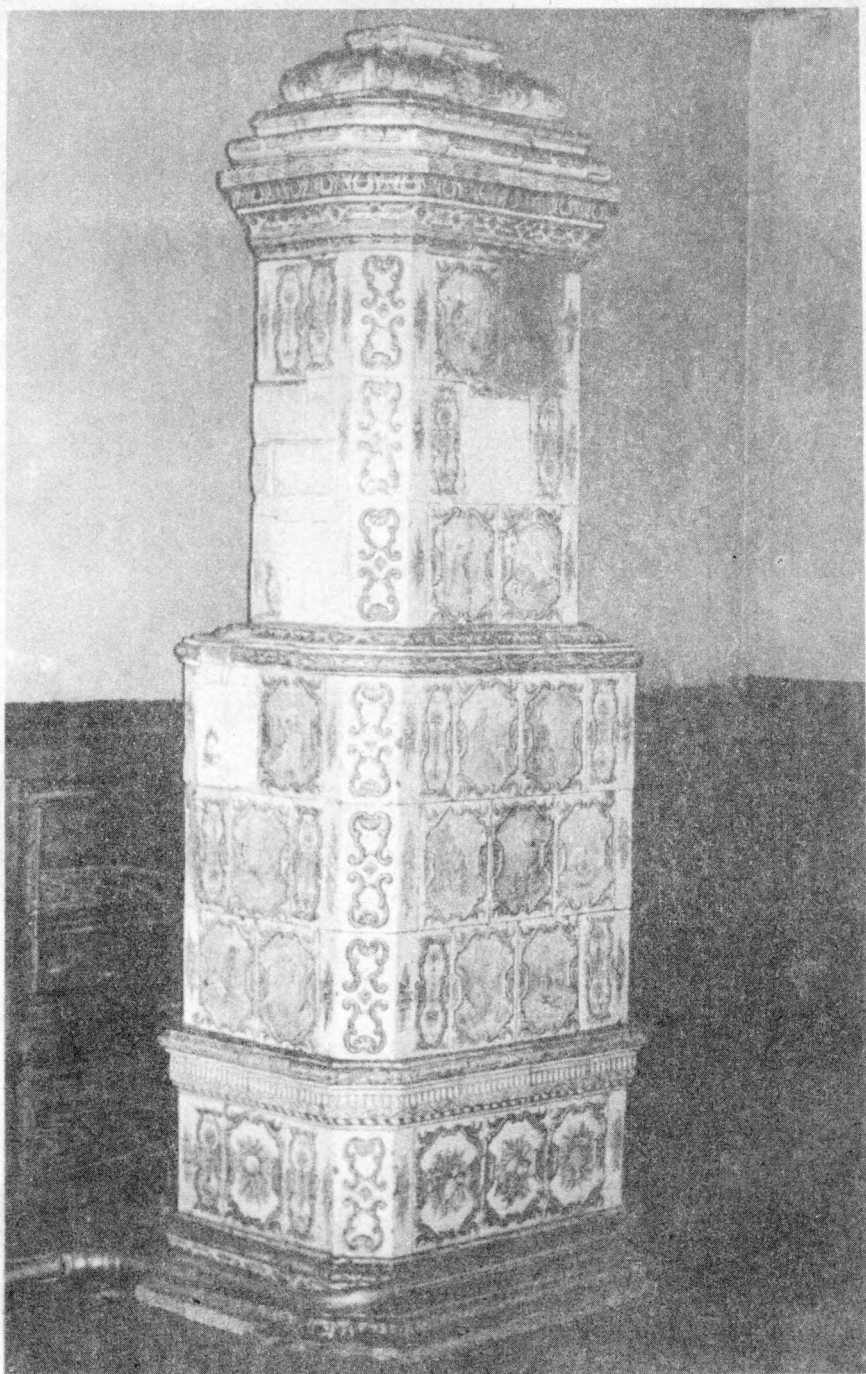
Мал. 125. «Дывановыя» кафлі канца XVII ст. Віцебск (раскопкі Т. Бубенька)

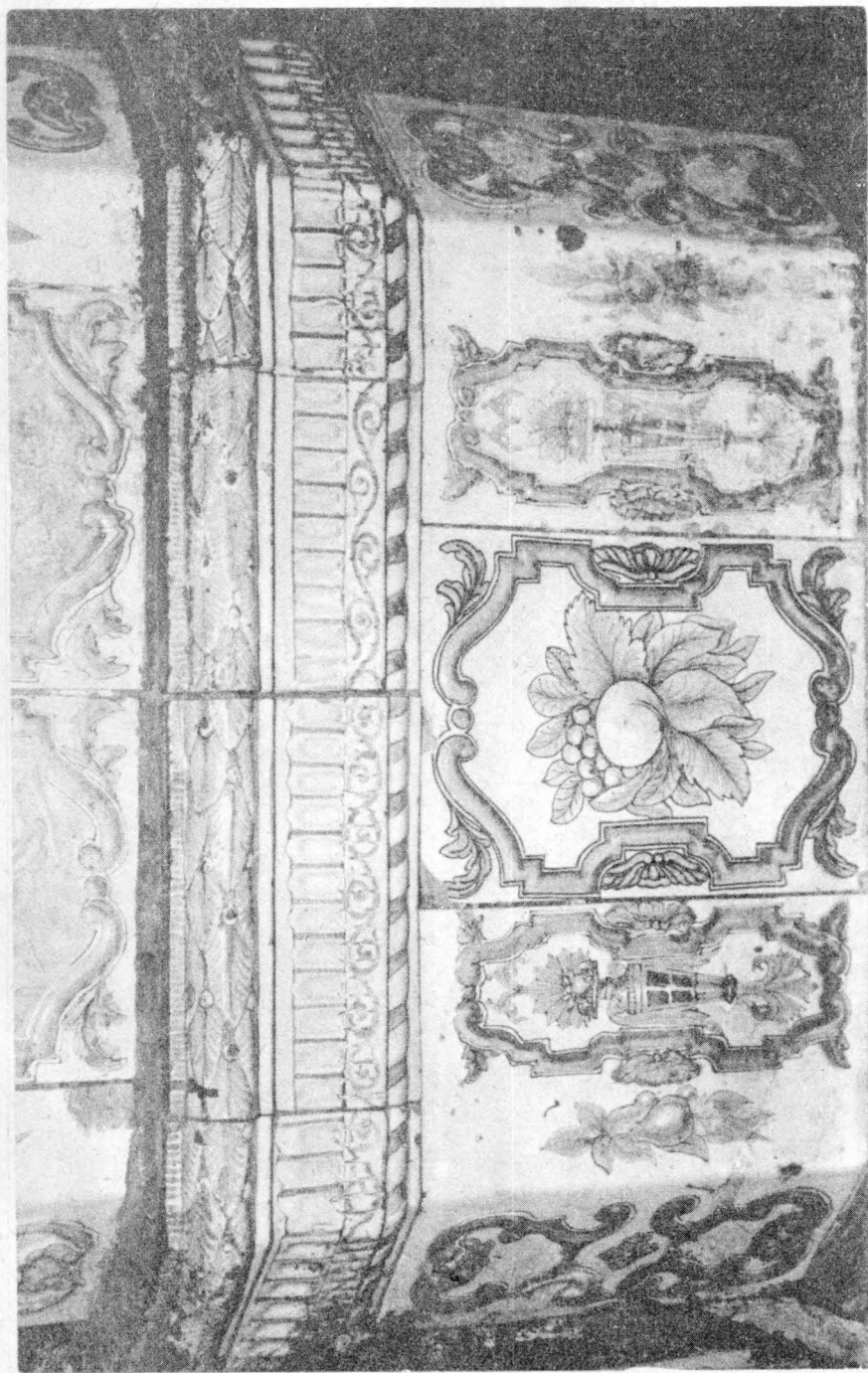
Мал. 126. Паліхромная рэльефная кафля
першай паловы XVIII ст. Віцебск

Мал. 127. Распісная гзымсавая кафля XVIII ст. Стары замак у Гродне

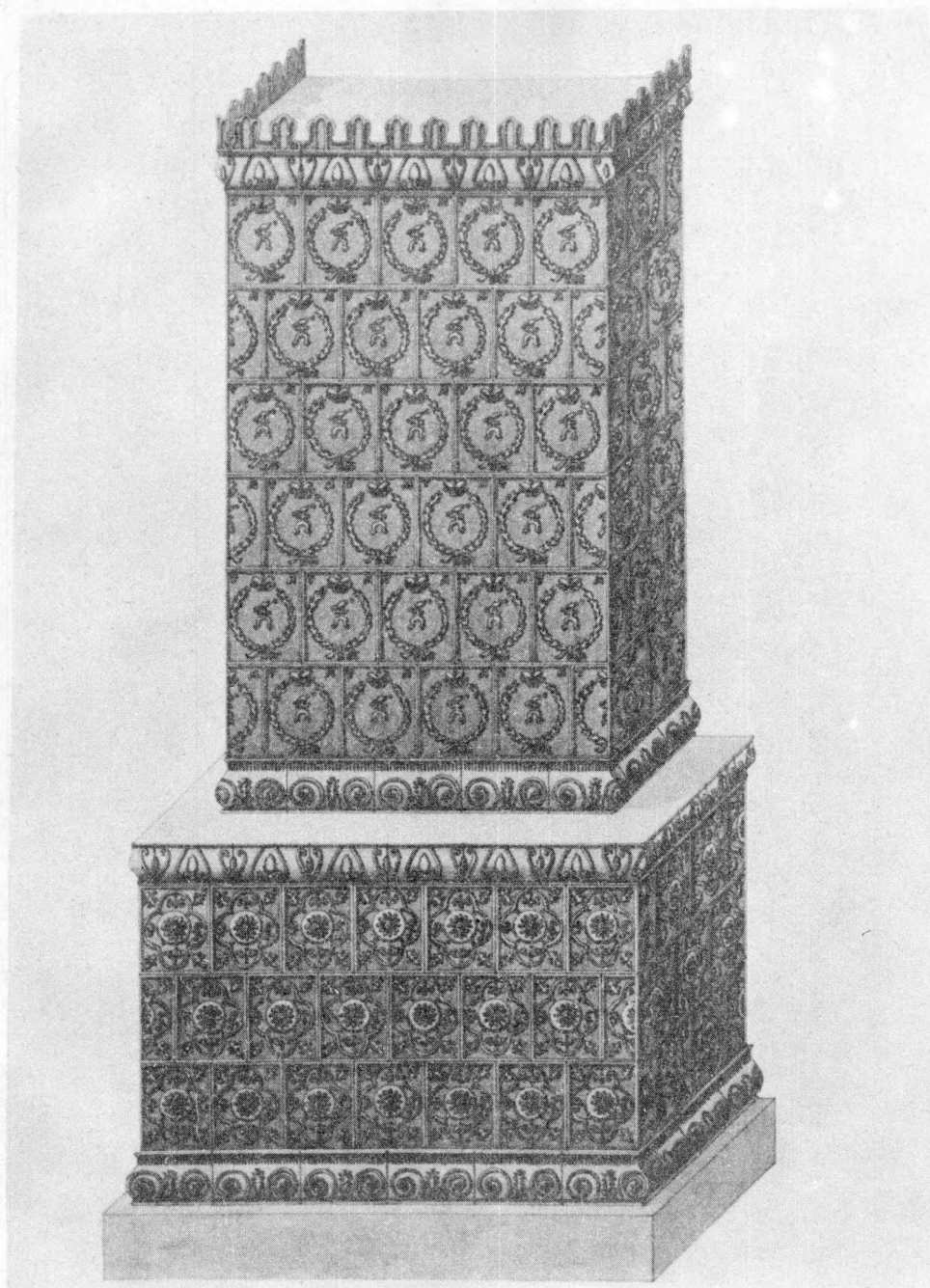
Мал. 128. Печка XVIII — пачатку XIX ст., складзеная з распіснай кафлі. В. Жамыслаў Іўейскага раёна. Фота А. Кушнярэвіча, 1987 г.

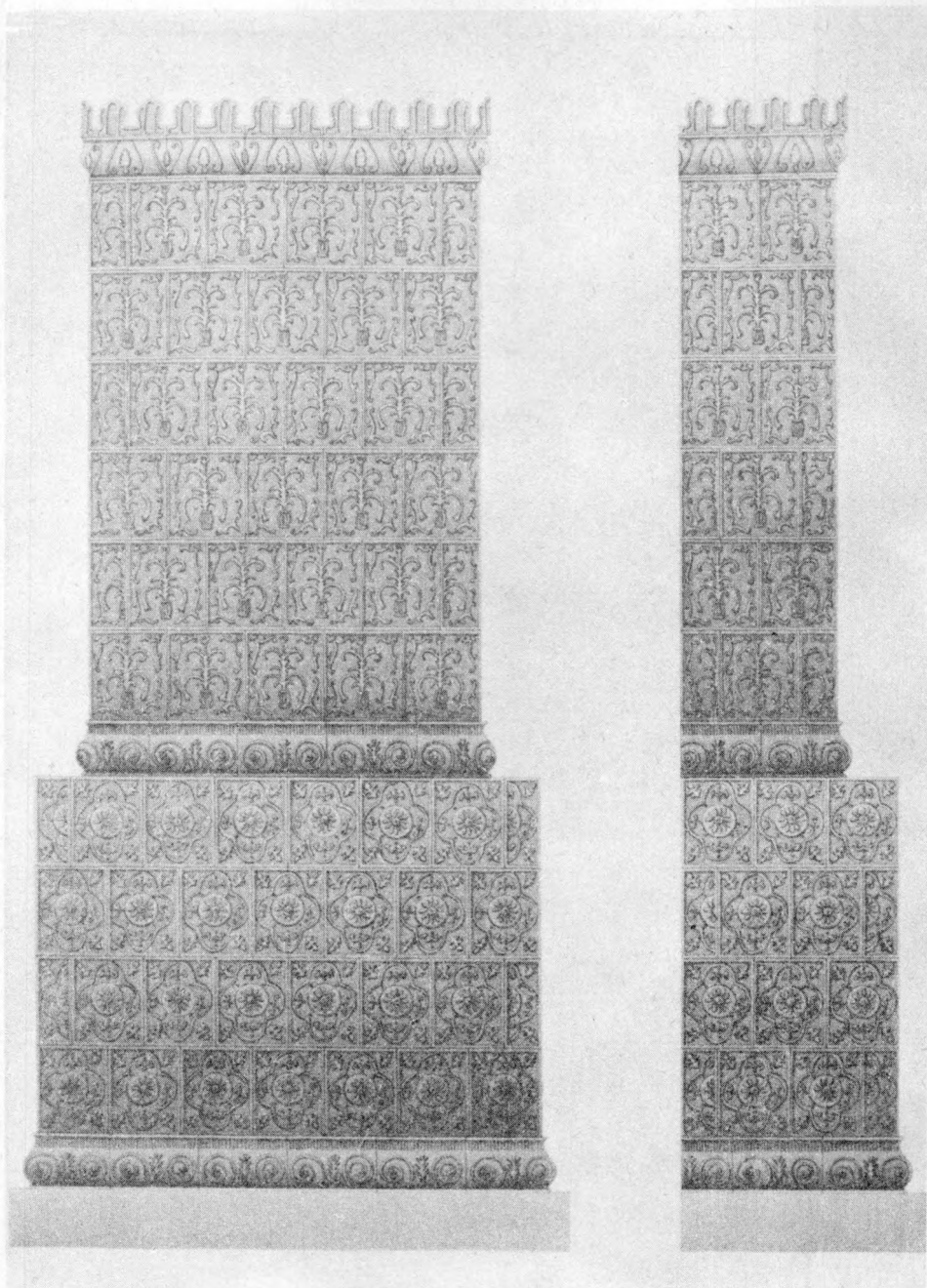
Мал. 129. Фрагмент кафельной печи XVIII — началку XIX ст. Нижняя часть

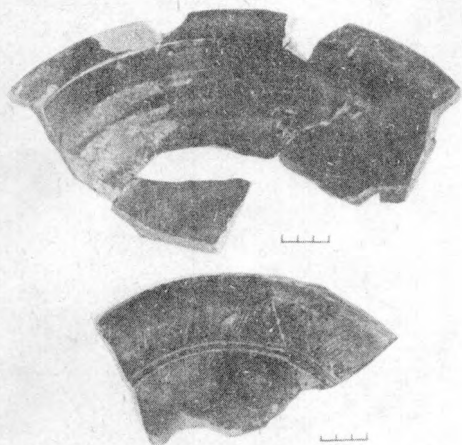
Мал. 130. Фрагмент цэнтральнай часткі кафлянай печы XVIII — пачатку XIX ст.

Мал. 131. Рэканструкцыя мсціслаўскай кафлянай печы канца XVII — пачатку XVIII ст.
Мастак Э. Дзмітрыеў (раскопкі А. Трусава)

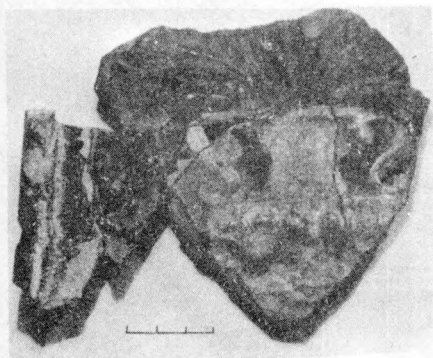
Мал. 132. Рэканструкцыя мсціслаўскай кафлянай печы канца XVII — пачатку XVIII ст.
Мастак Э. Дзмітрыеў (раскопкі А. Трусава)

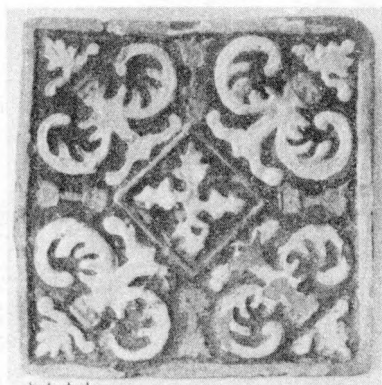
Мал. 133. Сталовы посуд канца XVI — першай паловы XVII ст., арнаментаваны шматрадным грабеньчыкам. Мірскі замак

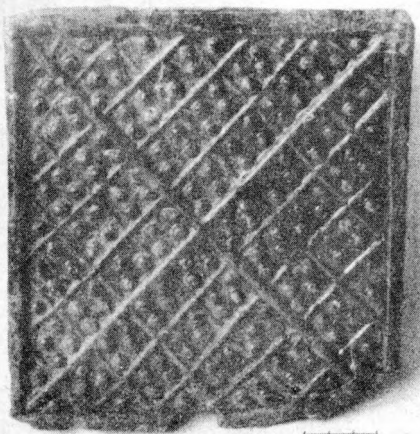
Мал. 134. Кафля з выявай «букета ў вазоне». Другая палова XVI ст. Лідскі замак

Мал. 135. Фрагмент паліхромнай кафлі другой паловы XVI ст. Стары замак у Гродне

Мал. 136. Паліхромная кафля першай паловы XVII ст. Мірскі замак

Мал. 137. Зялёная паліваная кафля першай паловы XVII ст. Лідскі замак

Мал. 138. Кутняя кафля з геаметрычным арнаментам канца XVI — першай паловы XVII ст. Лідскі замак

Мал. 139. Паліхромная кафля першай паловы XVII ст. Мірскі замак

Мал. 141. Паліваная кафля канца XVII ст. Мсціслаў

Мал. 140. Паліваная кафля з выявай вершніка. XVII ст. Магілёў (раскопкі З. Яцкевіча)

Мал. 142. Паліваная кафля з выявай
двухгаловага арла другой паловы
XVII ст. Полацк (раскопкі
Н. Здановіч)

Мал. 143. Зялёная паліваная кафля другой па-
ловы XVII ст. Полацк (раскопкі Н. Здановіч)

Мал. 144. Непаліваная кафля сярэ-
дзіны XVII ст. Мсціслаў

Мал. 145. Кафля з выявай двухгаловага арла. Масква, царква Нікіты «на Береснеўке».
1656 г.

ЗМЕСТ

Уводзіны	3
Раздзел I	
ВЫТОКІ ВЫТВОРЧАСЦІ ПАЛІВАНАЙ КЕРАМІКІ НА БЕЛАРУСІ	8
Раздзел II	
ПАШЫРЭННЕ ПАЛІВАНАЙ ВЫТВОРЧАСЦІ ў КАНЦЫ XV — ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVI ст.	16
Раздзел III	
РОСКВІТ ПАЛІВАНАЙ ВЫТВОРЧАСЦІ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XVI—XVII ст.)	23
Раздзел IV	
ПРЫВАЗНЫ ПАЛІВАНЫ ПОСУД XVI—XVIII стст.	61
Раздзел V	
ПАЛІВАНАЯ ВЫТВОРЧАСЦЬ У XVIII ст.	67
Раздзел VI	
РЭГІЯНАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ПАЛІВАНАЙ ВЫТВОРЧАСЦІ НА БЕЛАРУСІ ў XVI—XVIII стст.	75
Заклучэнне	83
Спіс скарачэнняў	85
Геаграфічны паказальнік	86
Дадатак	89

Научное издание

**Зданович Нина Ивановна
Трусов Олег Анатольевич**

**БЕЛОРУССКАЯ ГЛАЗУРОВАННАЯ
КЕРАМИКА
XI—XVIII вв.**

Минск, издательство «Навука і тэхніка»

На белорусском языке

Навуковае выданне

**Здановіч Ніна Іванаўна
Трусаў Алег Анатольевіч**

**БЕЛАРУСКАЯ ПАЛІВАНАЯ
КЕРАМІКА
XI—XVIII стст.**

Загадчык рэдакцыі *А. І. Валахановіч*

Рэдактар *Л. М. Салаўёва*

Мастак *А. П. Макарэвіч*

Мастацкі рэдактар *В. В. Сайчанка*

Тэхнічны рэдактар *С. А. Курган*

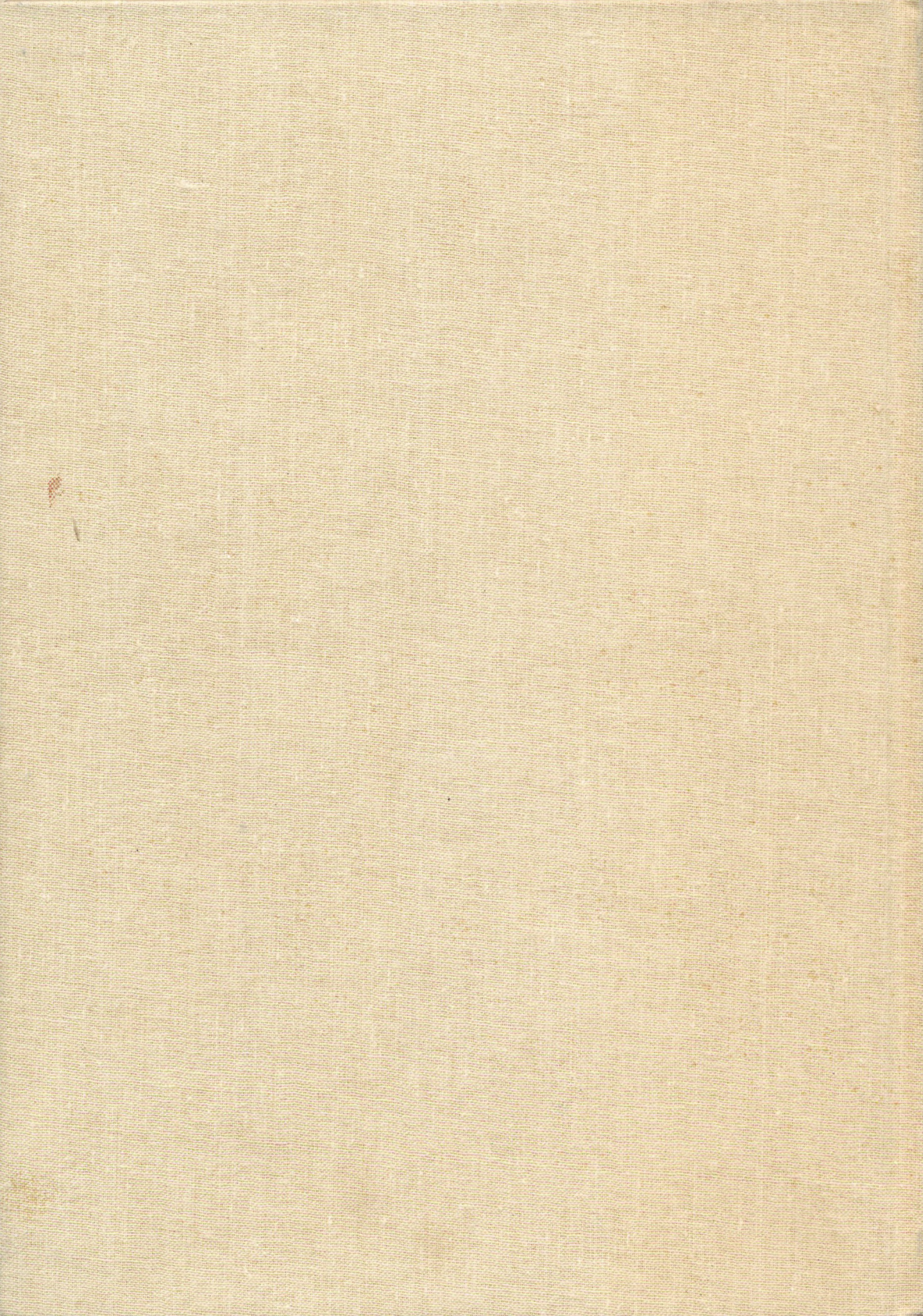
Карэктар *Я. У. Марціновіч*

Здадзена ў набор 17.03.93. Падпісана ў друк 28.10.93.
Фармат 70×100¹/₁₆. Папера друк. № 1. Гарнітура
літаратурная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 14,83.
Ум. фарб.-адб. 14,83. Ул.-выд. арк. 13,63. Тыраж
3500 экз. Зак. № 343. Цана 900 р.

Выдавецтва «Навука і тэхніка» Акадэміі навук Бела-
русі і Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь.

220141. Мінск, Жодзінская, 18. ЛВ № 437. Друкарня
імя Францыска Скарыны выдавецтва «Навука і
тэхніка». 220141. Мінск, Жодзінская, 18.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS